

Совет

художественная литература

Совет әдәбияты

АЙЛЫК ӘДӘБИ ҺӘМ ИҖТИМАГИЙ-ПОЛИТИК ЖУРНАЛ

ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАРЫ СОЮЗЫ ОРГАНЫ

XXXVII ЕЛ ЧЫГА

АПРЕЛЬ

4

ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ
КАЗАН

1959

Редакцияның адресы: Казань, ул. Баумана, 19, Дом печати, 3-этаж, комн. 31.

Телефоннар: җаваплы редактор—68-21, бүлекләр—2-39-52.

Хаглар өчен: Казань, почтамт, почтовый ящик 52. Редакции „Совет әдәбияты“.

СИБГАТ ХӘКИМ

ЛЕНИН ФЭРМАНЫ БЕЛӘН...

Беренче җыр

Унсигезенче
Елның җәй башы.
Шомлана Идел,
Кем тыныч йоклар:
Антанта кулы
Фетнәгә оста;
Бозаулык буйлап
Ыргыла чехлар...
Унсигезенче
Елның җәй башы.
Кысалар безне
Эчтән һәм тыштан.
Бер үзе читтә
Сахралар аша
Ярдәмәң көтә,
Көтә Төркстан...
Калма аптырап,
Юк, каушама син,
Инде тукталма,
Көрәшкә чыккач...
Революция
Эшне тормышка
Ашыра белгән
Ирләргә мохтаж.

Ленинның шунда
Чакыруын тарих,
Беләм, иң изге
Эшләрдән санар;
Отрядлар төзи
Мәскәү һәм Казан,
Походка әзер
Чиләбе, Самар...
Эндәшкән Ленин —
Хуплаган Идел,
Хуплаган ярга
Кагып дулкынын.
Я, ичмасам бер
Җырлыйкмы әллә
Сугышчан юлын
Казан полкының.
Илнең күңелендә
Мәңгелек хыял:
Озакка килгән
Җылы яз булсын...
Әллә җырлыйкмы
Шул полктагы
Тик бер солдатның,
Әй, үз язмышын.

Икенче җыр

Кем ул Хисами?
Крестьян улы.
Бөтен тормышы
Җир белән бәйле.
Бу җир өстендә
Алардан башка
Ул нинди көрәш,
Ул нинди бәйге.
Көрәшнең аның
Сине уртага
Бөтереп алган
Үз чоңгылы бар.

Сугышның аның
Солдатка гына
Фәкать билгеле
Үз чынлыгы бар.
Ул — сусыз дала,
Ком, кайнар җилләр...
Ул — ми чатнарлык
Уттай кызулык...
Үрләрдән генә
Күренмәс хәзер,
Артта, бик артта
Инде Бозаулык...

Каян Хисами?
 Билгеле бу як
 Этнәсе белән,
 Мәңгәре белән.
 Жәйләре аның
 Күңелгә кәргән
 Кала тавының¹
 Ямьнәре белән...
 Билгеле бу як
 Куерып аккан
 Ашыты белән,
 Илләте белән².
 Чыкылдап торган
 Татар егете
 Хисами үзенә
 Милләте белән.
 Ничәмә-ничә
 Чакрымнар икән
 Казан артынан
 Серле Төркстан?
 Шул ерак юлга
 Чыгып китәргә
 Хисамига соң,
 Әйтик, кем кушкан?
 Берәү дә аны,
 Мәжбүр итмәгән,
 Уз ирке белән
 Бөөк походта...
 Башлаган жырны
 Күтәреп алган,
 Инанган күңел
 Бөөк бәхеткә...
 Төркстан жире...
 Күченә комнар,
 Күченә еллар...³
 Кеше яшь койган.
 Бушлык та тынлык,
 Төннәр—караңгы.
 Үрмәли монда
 Аклар Каспийдан...
 Үрмәли явы,
 Әй, Антантаның,
 Дәһшәтле булыр
 Алдагы айлар...

¹ К а л а т а в ы — печәнгә,
 уракка төшкәнче июнь аенда
 халык күңел ача торган урын.
 Монда кешеләр каладан да
 кайткан.

² А ш ы т, И л л ә т — Та-
 тарстан чигендәге елгалар.

Төннәр — караңгы,
 Комлык эчендә
 Шәһәрләр ята,
 Анда — гыдайлар...
 Бу изге жирнең
 Ярасы тирән,
 Карт йөрәгенә
 Аның кан сауган. —
 Калка сахрада
 Арсен Амирян,
 Әзизбәкев һәм
 Степан Шаумян.
 Адашмас микән
 Ул далаларда
 Уллары безнең
 Казан полкының.
 Төннәр — караңгы,
 Баралар алар
 Ни икәннен дә
 Белми куркуның.
 Инанган солдат,
 Йөрәкләрендә
 Ленин чакыруы
 Наман саклана.
 Адашмас алар,
 Югалмас алар,
 Кояш, зур кояш
 Яна сахрада.
 Бу олы кояш
 Иркәләп үтә
 Афганлыны да,
 Кытайны, Һиндне...
 Әй, яктыра жир,
 Әй, жылына жир
 Әллә жиденче
 Катына тикле...
 Чүлдә чулыгып,
 Тәмам кәегеп,
 Боеккандыр ул
 Дисеңме Хисам?
 Юк, кечерәймисең,
 Үсәсең икән
 Шушы кояшны
 Аркаңда тойсаң.
 Яктының менә
 Бер кыйпылчыгын
 Илтүче булып
 Ул да әверелде.
 Бу кешеләрне
 Дәверме ачты,
 Әллә үзләре
 Ачты дәверне?

Өченче жыр

Ничә тел, шивә,
Ничә көй һәм моң
Шул солдатларны
Бер төшкә жыйсаң...
Шулар эчендә
Бара һөжүмгә
Ашхабад өчен —
Ил өчен Хисам.
Ашхабад ич ул:
Бер ягы сахра,
Кичүе читен —
Су юк бер йотым.
Бер ягы — таулар,
Үтәрлек түгел,
Эйдә, турыдан —
Каршыдан тотын.
Маңгайга маңгай
Бәрелсен, эйдә,
Дошман күзенә
Текәлсен күзең...
Эй, авыр булды,
Кайгылы булды,
Сагышлы булды
Икенче һөжүм.
Тукталды һөжүм...
Кем жылкендерер
Бөтенесен дә
Бер тигез күреп.
Ярадан хәлсез
Кайдадыр ята
Батыр комиссар
Яшь Гинцбург.
Рельстә таплар...
Рельсләр тынган,
Белгәннәрен дә
Яшерә кебек...
Күкнең бер чите
Кызарып тора,
Чаткылар аннан
Чәчелә кебек.
Бу әллә шулай
Чүлләргә кереп
Югалуымы
Инде эзләренң?

Күпме комиссар
Башына җитте
Канлы куллары
Инглизләренң...
Арудан төмам
Йончылыр йөзең,
Иреннәр кибәр,
Иреннәр сусар...
Шул чакта менә
Сахрада үзе
Каршыга чыгар,
Чыгар комиссар...
Күзе төшәр дә,
Иске таныш дип,
Хисамига да
Сузар ул кулын...
Төннәр — караңгы,
Күзәтеп тора
Ул юлын һаман
Казан полкының...
Үткәрдә полк
Гел сугышларда,
Уздырды монда
Борчулы көзен.
Тагын жәй җитте,
Көчләрәк иде,
Үчләрәк иде
Бишенче һөжүм.
Котлый Ашхабад,
Котлый полкны:
Байрак тапшыра
Аңа Төркстан.
Көнләшүдән дип
Эйтимме — кояш
Нишләп соң болай
Бер читкә поскан...
Жырлыйкмы әллә
Жыелып бергә,
Далада кояш
Ничек байганын...
Әллә жырлайкмы
Менеп атларга
Казан полкының
Данлы байрагын.

Дүртенче жыр

Еракка илтте
Ленин фәрманы;
Килделәр Кама,
Идел, Иртыштан.
Мондый дуслыкны
Үз тормышында
Беренче тапкыр

Күрә Төркстан.
Уйлана солдат:
Теш камашырлык
Чишмәләргә бер
Юл чыгар микән?
Юл дигәнәң ул
Әллә гел сине

Көтеп торучы
 Борчулар микән?
 Фронт юлында
 Сиңа тагылып,
 Яныңда, имеш,
 Борчу йөрмәсен...
 Эш анда түгел,
 Борчу аралаш
 Шатлык та менә
 Бер жемелдәсен.
 Өстәлә йөгөң,
 Күбәя уең,
 Дусларың кими,
 Юл — ялыктыра.
 Хыялың белән
 Алтынга манган
 Ярый өмет бар —
 Шул янып тора.
 Жилферди байрак —
 Полкның күрке.
 Байрак йөртүче
 Атта тирбәлә.
 Сугыш ул кырыс,
 Каты холыклы,
 Ачылмый бик тиз...
 Алда — Фәрганә.
 Уйлана солдат,
 Күңелгә Кама
 Үз юлы белән
 Килә дә керә.

Камада — таллык,
 Таллыкта — көймә,
 Дулкыннар шаулый,
 Ниләр бар өйдә?
 Кама буйлары
 Болын да тугай,
 Аккошлар быел,
 Әй, килгән микән?
 Чалгыңны селтәп
 Чабасы иде,
 Печәннәр быел,
 Әй, билдән микән?
 Кама буйлары
 Кызыл таш ярлар...
 Ярларга яккан
 Утлары белән,
 Ялгыз бер утрау,
 Анда — миләшлек,
 Кошлар чыр-чуын
 Утравы белән
 Үзендә йөртә
 Солдат һәркайда;
 Яратса да ул,
 Сине, Фәрганә,
 Үз Камасына
 Ашкыныр һаман,
 Ул йомшаклыгы
 Өчен тиргәмә...

Бишенче җыр

Сиздертә сугыш,
 Сиздертә үзен
 Хисами кебек
 Таза иргә дә...
 Уртасымы син,
 Азагымы син,
 Юлның кай төше,
 Гүзәл Фәрганә?
 Тыныч көннәргә
 Бәлки берничә
 Адым калгандыр
 Инде нибары?
 Ә соң тарихның
 Үзәнлекләрдә
 Булгалый микән
 Берәр привалы?
 Тарих бу чорда
 Күпсенгән ахры
 Солдатның хәтта
 Иң аз йокысын.
 Привал ясалса,
 Тарих та шиксез
 Жибәрер алга
 Үз разведкасын...

Яшь разведчиклар...
 Үстергән жирем
 Егетләренәң,
 Их, асылларын;
 Башлап бит алар,
 Алар үттеләр
 Капкаларыннан
 Бу гасырларның.
 Яшь разведчиклар...
 Сугышны гүя
 Алар уйната,
 Күзләре очлы...
 Хисами үзенәң
 Заманы кебек
 Ияр тимәгән
 Атында очты...
 Әмма берәздән
 Ул айнып китте.
 Ник әле тәнең
 Суына төсле?
 Билгесез дала
 Экренләп сине,
 Сине үзенә
 Суыра төсле.

Билгесезлектән
Нәрсә шомлырак?
Сүзеңне сөйләш
Тик ымлап кына.
Жәясен киереп
Куйган да таулар,
Ник кыймылдасын,
Тик тыңлап тора...
Еракка илтте
Ленин фәрманы
Казан полкының
Төрле улларын...
Әзерли полк
Мадаминбәкнең
Гаскәрләренә
Соңгы ударын...
Еракка илтте
Ленин фәрманы...
Һөжүмнең уты
Кайларда туктар?
Алда — Фәрганә,
Әндижан әле...
Яңадан полк
Көчләрен туплар...
Нигә хәбәр юк
Разведчиклардан?
Аларда ич ул
Атның елдамы...
Дошман угыннан
Егылды Хисам
Кичкән чагында
Юлда елганы.
Илләттән ерак,
Иделдән читтә,
Жаектан ары...
Белмим кайсында;
Ауды атыннан
Сугышта солдат
Туган иленең
Бер елгасында.
Күнегеп беткән
Жәйге кич иде...
Засадаларга
Алар юлыкты,
Атында калса,
Акса да каны
Табар иде ул
Әзләп полкны...

Аякта — яра...
Үзенә күрә
Елганың да бит
Үз дулкыны бар...
Елганың да бит
Ташлар артында
Эчкә сөйрәгән
Үз упкыны бар...
Бер көчәеп тә
Сүрелгән чагы,
Басылган чагы
Була утның да...
Күбекләр бөркеп
Бөтерелә упкын,
Үлем бер үзе
Уйный упкында...
Өстери агым
Ташлар өстеннән,
Аякларыңда
Гүя чылбыры...
Менә кай төштә
Кайный икән ул
Хисам гомеренең
Төпсез чоңгылы...
Котылым дисәң —
Кулларың белән,
Тешләрең белән
Ташларга ябыш...
Гомереннән, бәлки,
Ваз кичәр иде —
Полкташлары
Бирмәсә тавыш...
Хисамга әле
Барырга кирәк
Тагын йөз еллар
Шушы чор аша...
Элгеп кенә
Калдым дияр ул
Әгәр берәрсе
Үзе сораса...
Башта чиркәнчек
Алдырта сугыш,
Чумлатып карый,
Кертә чоңгылга...
Хисамиларның
Яраларына
Шифасы тисен
Безнең жырның да.

А л т ы н ч ы ж ы р

Хисамга әле
Егерме алты...
Уйласаң ныклап,
Чыннан да яшъ бит.
Аяклар ләкин
Тиз төзәлмәде...

Йөрисе иде
Синдә бер, Ташкент.
Йөрисе иде
Солдат йөрәге
Басыла төшкән
Бер вакыттан соң;

Әйттик, башыннан
 Ахырына хәтле
 Үзең катнашкан
 Зур походтан соң...
 Артык озакка
 Китте ярасы...
 Башында йөри
 Якты уй аның...
 Кызык заман бу:
 Иптәш Ленинга
 Хат язган чагы
 Ярты дөньяның.
 Тәржемә итеп
 Тормый Көнчыгыш,
 Үз белгәнәнчә
 Яза халыклар...
 Хат укып кына
 Утырсаң иде...
 Илне дошманнан
 Сакла, алып бар...
 Солдат икәнән,
 Авыруын әйтеп,
 Язып караса
 Әгәр Хисами?
 Яралылар күп,
 Моңың эш башка,
 Башка булса да
 Күңөл ышанмый.
 Палатадагы
 Дусына чиште...
 Сөйләде серне
 Дусты дусына.
 — Әйдә, Хисами,
 Бәхтеңне сына,
 Салмас ул синең
 Сүзеңне суга...
 Бу кечкенә хат
 Жимерек юлларда,

Күперсез төштә
 Төртелер микән?
 Бу кечкенә хат
 Ташкынны ерып,
 Ленин кулына
 Бер керер микән?
 Әллә укырга
 Вакыт тигәнче
 Аерым тартмага
 Аны салырмы?
 Ленинга еллар
 Ялкынын биргән,
 Тагын да күбрәк
 Биргән сабырны...
 Егерменче ел
 Язы Лениннан,
 Лениннан сорый
 Чәчәргә ашлык...
 Иделнең суы,
 Әй, тонык та соң;
 Иделдә — кайгы,
 Иделдә — ачлык...
 Иртәнге көнгә
 Эзерлә илне,
 Үз көчең белән
 Юллап барсын да...
 Максатларыңның
 Бөеклеген күр,
 Хисамины да
 Югалтма шунда...
 Сөйликме сезгә
 Солдат күңеленең
 Төрле уйдан соң
 Бер сөенгәнән...
 Жырлыйкмы сезгә
 Мәскәүнең язын,
 Котырып үскән
 Яшь сиреньнәрән...

Жиденче жыр

Аны караучы
 Докторлар әллә
 Оста булганга
 Инде шундагы,
 Әллә соң Ленин
 Кушканга микән?
 Яки үзендә
 Теләк зургамы —
 Көнләп, сәгатьләп
 Терелә солдат,
 Тазара солдат,
 Савыга солдат,
 Сугышлар тына,
 Күтәрелер бер

Безнең тормышның
 Тавына солдат...
 Хисамга әле
 Барырга кирәк
 Тагын йөз еллар
 Шушы чор аша...
 Коткарды Ленин,
 Ленин дияр ул
 Әгәр берәрсе
 Үзе сораса...
 Протез белән дә
 Барыр Хисами,
 Сыпырыр җилләр
 Тирен битеннән...

Әй, аны монда,
 Ленин янына
 Бөтен узганы
 Үзе китергән.
 Аякта протез
 Сары каешлы...
 Рәхим ит, әйдә,
 Әйдә, сал өсне.
 Ленин алдында
 Сынатмас үзен,
 Жиңәр Хисами,
 Жиңәр сагышны...
 Кем ул Хисами?
 Крестьян улы.
 Казан артында
 Уз Ары¹сы бар.
 Якында урман,
 Урман буенда
 Комлыкта үскән
 Вак арышы бар...
 Урманга кергәч,
 Чабата өчен
 Яшь юкәләрнең
 Яшь каерысы бар.
 Гомергә чыпта
 Суккан ягының
 Кышкы төннәре,
 Уз кайгысы бар...
 Сумаланы да
 Кайната идең,
 Өйрәтәсе юк
 Сиңа чыптаны...
 Сугышта атың
 Уйната идең.
 Ленин алдында
 Сүзләр... чыкмады.
 Ленинның күзе
 Протезга төште...
 Күпме таптаган
 Солдат чүлләрне...
 Уйлана Ленин:
 «Карыйсы иде
 Менә кемнәрне,
 Менә кемнәрне...»
 Сугышкан солдат
 Ил наме өчен,
 Төшенмәгәндер
 Бәлки барысын...
 Утыра солдат
 Ленин каршында
 Гәүдәләндереп
 Халкы намусын...
 Халыкның Ленин
 Киң күкрәгеннән

Тыңлаган, диләр,
 Илнең көрәшен...
 — Зарыгыз булса,
 Сөйләгез, кардәш...
 — Зарым юк... Сөзгә
 Килде күрәсем...
 Омтылган ахры,
 Омтылган мәңгә
 Тарихның шуңа
 Йөз катлы юлы...
 Килде күрәсем...
 Хисам артынан
 Гүя кабатлай
 Уз халкы шуны...
 Килде күрәсем...
 Күк күкрәп куя,
 Төрәзәләр дә
 Дерелди кебек...
 Яңгыр юклыктан
 Шиңгән чәчәкләр,
 Үләннәр кырда
 Терелде кебек...
 — Я, иптәш, ничек:
 Яңа туфракта,
 Тукайлы якта
 Шытармы җырлар?...
 Жилкеткән аны,
 Жилкеткән Казан...
 Әй, язны көткән,
 Шул карлы юллар...
 Ул йөргән, күргән
 Шул карлы юллар,
 Шул туңган җирләр
 Эреде инде...
 Тукайлы якта
 Республиканың
 Байрагы бүген
 Эленде инде.
 Хисами ярлы,
 Горур ягының
 Киләчәк көнен
 Таный Лениннан;
 Тауларны хәтта
 Әйләндерерлек
 Халкы бар аның,
 Кырлар игелгән...
 Кешенең изге
 Хисен кимсеткән
 Ачлыкны халкы,
 Ягы оныткан...
 Хисами үзенең
 Республикасы—
 Татарстанга
 Кайта бу йорттан...
 Таянып таза,
 Олы нигезгә,
 Алдан ук сизеп

¹ Ары — асыл.

Юлның уңарын,
Уртага салып
Халык теләген,
Тукай томнарын,
Тукай моңнарын
Иделдә туа
Яшь республика,
Туа югалтып
Мулланурларын...
Ленин җибәргән
Матросларның да
Мәңгеләштереп
Мондагы данын
Туа ул, туа
Яшь республика,
Ленин әйткәнчә,
Хәзерлек белән...
Төп йортта бергә
Тигез яшәргә,
Яшәргә тату,
Гаделлек белән.
Кайта Хисами...
Биргән, ди, Ленин
Үз кулы белән
Бер язу язып.
Кытлык вакыт бит;
Шундый язусыз
Каян алсын ул
Юлына азык?
Үрдә — тегермән.
Канатлар җилгә
Син борганны да
Һич кетмәс иде...
Үрдә — тегермән,
Ташлар тешәлгән,
Әй, ул ташларга
Һич төтмәс иде...
Белмисез бит сез
Чыпталы якта

Күзләренчә ничек,
Ничек талганын...
Ул алып кайта
Шул кешеләргә
Урманнар каплап
Торган таңнарын...
Ашыт суын да
Инде узганын
Җилләр өенә
Җиткерде микән?
Кайта ветеран...
Полк байрагы
Кай тирәләрдә
Җилферди икән?..
Иделдән алып
Илләткә кадәр
Ленин сүзләрен
Таратты җилләр;
Үзеннән алда
Туган ягында
Ленин сүзләрен
Кабатлый җилләр:
«Татарстанга,
Сезгә хәерле
Юл теләп калам,
Хәерле юллар...»
Татарстанны,
Хисамиларны
Бөек Лениннан
Аермый еллар.
Хисамиларга
Барырга кирәк
Тагын йөз еллар
Шушы чор аша...
Коткарды Ленин
Диярләр алар,
Әгәр берәрсе
Юлда сораса...

ГАРИФ АХУНОВ

ХАЗБУЛАТНЫҢ ЯҢА ГАДӘТЛӘРЕ

Хикәя

I

Мансур Сәлимгәрәевкә яз көне авылларга чыгып җиллә-
неп керергә куштылар. Егет каршы килмәде: ул әле яшь
журналист, кая жиберсәләр, шунда йөгерер чагы. Газета-
да эшли башлавына да ике-өч кенә ел.

Өстәвенә ил буйлап яңа хәбәр шаулый: МТСларны РТСларга әйлән-
дерәләр, дәүләт машиналарны колхозларга бөтенләйгә сатып бирә. Ул
турыда әле газетада очерк басылганы юк иде.

Бару урыны итеп республиканың ераграк районын, аның да миллио-
нер колхозын сайлады. Ни дисәң дә, миллионер колхоз эшнә зурдан йөр-
тә, машиналарны теләгән кадәр сатып алырга хәленнән килә.

Казаннан бик күтәрәнке күңел белән кузгалды. Язачак әйберсенен
аерым күренешләре дә күз алдына килә башлады: кояшлы киң юл, трак-
торлар колоннасы, инде бөтенләйгә үзләренекә булачак машиналарны
сөенеп каршы алучы колхозчылар...

Кыскасы, зурдан иде өмет Сәлимгәрәевнең! Ләкин хәлләр ул уйлама-
ганчарак килеп чыкты.

Ул барып төшкән районның газета редакторы — пәхтә генә киёмле,
чиста ак йөзле Хәкимов — киңәш сорап кергән Сәлимгәрәевнең сүзләрен
игътибар белән тыңлап утырды да, башын кырын салып, уйланып торды.

— Мин сезгә, иптәш, миллионер колхозга барырга киңәш итмәс
идем, — диде ул берәздән. — Анда бик күп йөрделәр бит инде. Иң яхшы-
сы, «Сабанчы»га барыгыз сез.

Сәлимгәрәев, аның бу сүзләреннән беркадәр сәерсенеп:

— Нәрсәсә белән атаклы соң ул «Сабанчы»? — дип сорады.

— Беренчедән, «Сабанчы» үсеп килә торган колхоз. Икенчедән, анда
яңа председатель, утызмаңче. Өченчедән... — Хәкимов кинәт туктады,
өстәл өстенә иелә төште, ниндидер сер әйтергә җыенгандай, шыпырт та-
вышка күчте: — Беләсезме нәрсә... «Сабанчы» председателе җитәкчелек-
не әдәбият аркылы алып бара. Китап ярата. Безнең районда андый пред-
седательнең күренгәне юк иде әле.

Тормыштагы кызык нәрсәләргә кайсы журналистның тыныч карый
алганы бар! Хәкимов соңгы сүзләрен әйтеп бетерер-бетермәс үк, Сәлим-
гәрәев өстәлгә якынарак килеп утырды. Аны бу чандыр кешенең тормыш-
тагы яңа нәрсәләргә игътибар итүе мавыктырып жиберде. Хәкимовның

чиста ак йөзен, ягымлы соры күзләрен һәм матур итеп елмаюын ул жәйге аяз көнгә, кояшлы итеп ясаган картинага охшатып куйды.

— Гафу итегез, «Сабанчы» дигәнегезнең берәр тракторы бармы? Машиналар сатып аламы ул быел? Миңа бит партия карарларының тормышка ашуын күрергә, шул турыда язып чыгарга кирәк. Көннең кадагына суга торган материал алып кайтмасам, редактор бит минем жанымны алачак.

Хәкимов әкрән генә көлдә, көлгән чакта күренеп калган кыек тешеннән уңайсызланган шикелле, кесәсеннән көмеш кысалы тарак чыгарып, аксыл чәчләрен артка тарап жибәрде.

— «Сабанчы» әле ул кадәресең уйлап карар. Бәлки, МТС аларга быел прокатка гына биреп торыр. Быел аларның сыер абзары житештерәселәре бар, клуб түбәләре ябылмаган.

Тыныч кына сөйләп утырган чакта, кинәт кулын сузып, бармакларын тырпайтты:

— Ай алла! «Сабанчы»га барудан нәрсә югалтасыз инде сез! Ошамый икән, кире кайтырсыз. Миллионер колхозга үзем илтеп куярмын.

Шундый ышаныч белән әйтте ул бу сүзләргә, Сәлимгәрәев инде каршы тора алмады, блокнотын чыгарып, «Сабанчы» турындагы беренче мәгълүматларны язып алырга эзәрләнде.

— Предсательнең фамилиясе ничек дидегез әле?

— Фамилиясе — Сиражи́ев. Исеме — Хазбулат.

Сәлимгәрәев кинәт урыныннан торды:

— Хатыны укытучымы? Разия түгелме?

— Әйе. Разия. Сиз каян беләсез аны?

— Күптән шулай дияргә иде!

Сәлимгәрәев блокнотын кесәсенә тыкты, кепкасын башына чәпәде дә, Хәкимовка рәхмәт әйтеп, бүлмәдән чыгып та китте.

Хазбулат Сиражи́ев аның институтта бергә укыган сабакташы иде. Берничә ел инде ул аның кайда эшләвен белә алмый йөри иде. Менә кайда ята икән ул качкын. Предсатель булган. Утызмеңче. Кызык!

Сәлимгәрәев беренче очраган кешедән «Сабанчы»га кай тирәләңрәк барасы икән сорады да, район үзәгеннән чыгып, тауга таба күтәрелә башлады.

Юл үр өстенә менеп житкәч, каршыда матур бер дөнья ачылды: күк йөзе биек, иркен; яз кояшы астында кыр өсләре, чокыр-чакырларда жыелып калган күлдәүекләр, ерактагы таулар һәм кәрлә агачлы усақ урманнары, акварель буяу белән буяп куйган төсле, үтә ачык, нәфис төсләр белән балкып яталар. Карлыккан тавыш белән тамак кыргалап, буровой жиһазлары төягән авыр йөк машиналары узып киткәли, тәрәзәсе тиңцентен былчыракка буялган «вездеход»лар чаба. Сәлимгәрәев аларның берсенә дә: «Утыртып алып барыгыз әле!» — дип кул күтәрми, аның машина кузовында бензин исенә тончыгып, дыңгыр-дыңгыр барасы да килеп тормый, жылымса рәхәт жылгә битен куеп, күңелле уйлары белән ялгызы гына атлыйсы килә иде.

Басу юлы кипшереп бетә язган. Юл ягасындагы чирәмнәр яшәрәүк башлаганнар. Эңә карт бер каен төбөндә мәктәп балалары пәке кадаш уйныйлар.

Сәлимгәрәев уенчы малайлар яныннан елмаеп узды. Шушы кечкенә генә бер күренеш аның күңелен кузгатып, истәлекләрен яңартып жибәрде. Гамьсез сабий чак! Мәктәп парталарын шушы пәкеләр юнып киртләчли иде инде. Укытучылардан күпме шелтә алуға сәбәпче булдылар ул юнылган парталар. Институтта инде алай түгел иде. Институт исенә төшү белән, Сәлимгәрәевнең уйлары тагын Сиражи́евка килеп тоташты. Бик сәер инде аның, Хазбулатның предсатель булып китүе, дип уйлалды. Ни дисәң дә, колхоз белән житәкчелек итү кебек зур, катлаулы эш эчен ул чамадан тыш юаш егет иде бит.

Институтта, үзенең шул юашлыгынан башка, кай ягы белән аерылып торды соң ул? Хәер, аның бер кызык ягы бар иде: чәйне ул китап укып эчә, ашны китап укып ашый, хәтта йоклаганда да битенә китап каплап йоклый иде.

Өйләнүен дә Хазбулат шыпырт кына, туй-мазар ясамыйча гына өйләнде. Факультетның иң чая студенткасы Разия, үзе төсле үк чибәр, елгыр егет Хашимовны ташлап, Хазбулатка тормышка чыкты да куйды. Бер уйласаң, бик тә гажәпләнерлек иде бу хәл. Тиктормас табигатьле чая кыз шундый йомыкый егеткә чыксын инде. Кайберәүләр юрап та йөрделәр: янәсе Хазбулат белән Разия озак яши алмаслар, егетнең юашлыгынан, аз сүзлелегеннән кыз туяр да, яңа гына оешкан семья таркалып китәр. Ләкин алай булмады. Институтны тәмамлагач, алар, эшкә билгеләненп, кайсыдыр районга китеп тә бардылар.

Ә менә көтмәгәндә... Сәлимгәрәев «Сабанчы»га бара — Хазбулат колхозына. Ничек яшиләр икән алар?

Уйлары белән мавыгып атлаганда, Сәлимгәрәев артыннан кожанлы бер кеше куып житте:

— Кая таба юл тотабыз, иптәш?

Көтелмәгән бу тавыштан Сәлимгәрәев сискәненп, артына борылып карады һәм гади генә авыл киemenдәге агайны күрәп:

— «Сабанчы»га килүем, — диде.

Юлчы, алай икән дигәнсыман, башын селкеде, куе-кара сакалын сыпыргалап, янәшә бара башлады. Шактый олы яшътә булуына карамас-тан, ул бик шәп атлый иде, аңардан калышмас өчен, Сәлимгәрәевкә адымнарын кызулатырга туры килде.

— Йомыш-фәлән беләнмени? — дип сорады кожанлы кеше, берәз баргач, һәм Сәлимгәрәевнең өс-башына күз йөртеп алды. — Ревизия-мазар белән түгелдер бит?

— Юк, ревизия белән түгел, — диде Сәлимгәрәев, елмаеп. — Председательне күрәп сөйләшәсем бар иде. Әллә сез дә «Сабанчы»гамы?

— Мин үзем Мәдиярныкы, ызначыт, «Сабанчы» колхозының төп кешесе.

— Шулаймыни! Председатель кем әле сездә, Сиражиевмы?

— Әйе. Иптәш Сиражиев.

— Күптәнме?

— Та-ак. Ызначыт, иптәш Сиражиев безгә кайчан килде?.. Хәтерем ялгышмаса, узган жәйнең элеккесендә. Азар-бизәр килеп йөргән өчен Вәлиәхмәтне куып жибәргән елны.

— Анысы иске председатель идемени?

— Бер исерек баш иде шунда. Ходай бүтәннәргә күрсәтмәсен, без байтак күрдек инде аларны.

— Монысы ничегрәк соң?

— Иптәш Сиражиевны әйтәсенме? Алдагысын беләп булмый, бүгенгесеннән канәгать. Ике бозауга кибәк аера белә иптәш Сиражиев...

Юлдаш агай беравык сүзсез барды. Сәлимгәрәев тә бүтән дәшмәде.

Бер көн эчендә ике кешедән Хазбулат турында жылы сүз ишетү аның күңелен күтәрәп жибәргән, шуңа күрә ул сөйләшми генә уйланып бара иде.

Алар юл чатына килеп чыктылар. Кыр юлы, биредән кырт борылып, икегә тармакланып, түбәнгә таба китә иде. Кожанлы агай Сәлимгәрәев белән сабууллашты да унга борылды, ә кунак егеткә «юлның менә шушысыннан идарәнең нәкъ үзенә барып чыгарга» киңәш бирде. Сәлимгәрәев, ул китеп байтак юл алганнан соң да әле, баскан урыныннан кузгалмыйча, үр өстеннән аска карап торды. Аста — зур гына үзәнлек, үзәнлектә күз камаштыргыч дәрәжәдә чуар булып, авыл жәйрәп ята. Биредән, үр өстеннән, ул бөтен ваклыклары белән күренә: йортларның күбесе салам түбәле, такта түбәлеләре юк дип әйтерлек. Нефть яклары

урманга ярлы шул, борын-борыннан монда авылларга такта түбә эләк-мәгән. Ара-тирә ак шифер, калай түбә күзгә чалына, боларын, мөгаен, нефть алып килгәндер. Урамнарының төрлесе бар: кайсы туры, кайсы кәкре-бөкре. Авылның түбән ягынан кечерәк бер инеш уза, шул инеш буена озын-озын каралтылар сыенганнар, мал-туар абзарлары, фермалар булса кирәк. Үзәктә дә беринчә йорт башкаларынан аерылыбрак тора, алары — колхоз идарәсе, авыл советы, клуб, мәктәп биналарыдыр инде. Барысы бер тирәгәрәк, үзәккә тупланып, авыл өстеннән күтәрелгәннәр, гүяки авылның нинди уйлар белән яшәвен күзәтеп торалар. Ләкин болардан да бигрәк игътибарны үзенә тарткан нәрсә — авылның аргы очына салынган таш йортлар иде. Башта, авылны күздән кичергәндә, Сәлимгәрәев аларга игътибар итмәгән иде. Авылны карап туйганнан соң ул жайлап, ашыкмыйча гына таш йортларны санап чыкты: һәммәсе бер төсле, тигез, туры сызыклы унбер таш йорт, бөтен авылны үзләре белән тигләшәргә чакыргандай, кояш нурында жемелди, балкый иде. «Нефтьчеләр поселок салганнар, нефть бирегә дә килеп житкән икән», — дип уйлады Сәлимгәрәев һәм, авылның салам түбәле өйләрен кабат күздән үткәреп, «идарәнең нәкъ үзенә» таба юл алды.

II

Кызыл яулыклы үсмер кыз, иценә күтәргән көянтә-чиләгенә авырлыгынан бии-бии барган чакта, үзенә дәшкән тавышны ишетеп туктады да:

— Сиражиевны әйтәсезме? Кәңсәләрдә юкмыни? Алайса ә-ә-әнә тегеннән, нефтьчеләр поселогынан эзләгез, бу баштан санаганда өченче йорт булыр, — диде.

— Сөз бутамыйсызмы, сөңеләм? Миңа колхоз председателе кирәк.

— Юк, бутамыйм, абый кеше: колхоз персидәтеле нефтьчеләр поселогында яши, дим...

Кызыл, шәһәрчә киенгән бу плащлы егет үчәкли дип белдеме, бүтән сүз катмады, борылып, үз юлына китеп барды. Сәлимгәрәев әле байтак вакыт аның бии-бии баруын, чайкалучы чиләкләрен күздән югалтмады. Үсмер кызларда була торган төрпәлеккә үзенчә бер мәгънә биреп, кәефле генә елмаеп куйды. Шулай елмайгалап бара торгач, өченче йортны узып китә язды. Борылып кире килде. Туктады.

Пөхтә генә таш йорт. Нарат сагызы исе аңкып торган яңа чолан. Баскыч һәм... ишек артында, эчтә — аның ике ел күрмәгән сабакташы — Хазбулат.

Өкрәк генә ишек какты. Жавап булмады. Катырак какты. Ашыгыч адымнар. Кемдер чыкты. Ул да түгел, бусагада зәвык белән гади итеп киенгән, сылу гәүдәле хатын-кыз сыны күренде. Сәлимгәрәев аны шундук таныды — Разия бер адым артка чигенде дә, балалар кебек, кулларын китереп чапты:

— Әнекәй генәм, кемне күрәм?! Мансур!

Шундый сагынычлы бер хәрәкәт белән беләкләрен кунакның муенына китереп салды, шундый жилтерәтеп үпте, Мансур акылын жыйрга да өлгөрмәде, «Кайсы күктән индең син, менә тамаша! Күземә күренәсенмәллә?» — дип, куанычы эченә сыймаган баладай сикергәләп, өйгә таба ук кузгалды. Сәлимгәрәев, былчырак итекләрен салырга, һич югы паласка ышкып-сөртеп алырга да онытып, аның артынан иярде.

Озынча бер коридорны узып, пыялалы биек ишекне ачып жибәргәч, нишләргә, нәрсә дип әйтергә белмичә, каушап, аптырап калды: ак киндер белән тышланган зур диван, стенаны тутырып ясалган китап киштәсе, зәңгәрсу обой ябыштырылган биек стеналар — болар барысы шундый пөхтә, шундый искиткеч! Юк, юк! Бу артта калган колхозның гади

бер председателе йорты түгел. Бу — шәһәр квартиры. Монда, ким дигәндә, я инженер, я шундый тагын берәр белгеч яшәргә тиеш.

Ә Разия! Разия үзен бик иркен тотта: каушамый да, чытлыкланмый да. Әллә каян гына ике башмак алып килеп, Сәлимгәрәевкә бирде, кунакның итекларен салдыртып, шундук юып ташлады, плитәгә чәй куеп жибәрде. Ул да түгел, урындык алып, Сәлимгәрәевнең каршысына ук утырды да, Казан хәлләрен, сабакташ иптәшләрен сорашырга тотынды. Сәлимгәрәевнең кергән мәлгә булган каушавы югалды, теле ачылды, ул үзен күптән таныш йорттагы кебек хис итә башлады. Бу шул ук Разия, шул ук тиктормас табигатьле, шау-шулы Разия иде. Тормышы түгәрәк иде бугай аның. Ул гомумән авыр йөк тартып, гаилә мәшәкатенә күмелеп яшәгән кешегә дә охшамаган; ул һаман студент чагындагыча, алай гына да түгел, ничектер яшәреп, тулаеп, тазарып та киткән бугай эле. Ул елмаеп, көлеп кенә тора, ләкин болар барысы табигый, барысы кин күнелле гадилек белән эшләнә. Бер-бер артлы сорадын биреп, бит уртасы чокырларын уймакландырып, елмаеп ала, кулларын чәбәкли, зәңгәр күзләрендә очкыннар кабына. Жилтерәп кенә кереп чәйнеген алып чыкты, каяндыр зур бер коштабак белән түбәләмә бал алып килеп өстәлгә утыртты һәм илгәзәк бер юмартлык белән мактанып та алды:

— Узган ел хезмәт көненә бер центнер бал алдык. Студент чактагы фәкыйрьлекләр бетте инде алар!

— Бер центнер! Хезмәт көненәме?! — Сәлимгәрәев гажәпләнүдән хәтта телен шартлатып куйды. — Соң бит сез... авылның алпавытына әйләнгәнсез. Ә мин сезне кеше почмагында, кагылып-сугылып яшисез дип торам. Менә сиңа сюрприз! Ә Хазбулат кайда соң? Идарәгә бардым — өендә диләр, өегезгә килдем, тагын юк...

Разия кинәт авыр сулап куйды.

— Әйтмә инде, Мансур... Кыш көне генә берәз өйдә утыра, яз життеме — чыраен да күрмисең. Ашарга кайтасын да онытып йөри. Белмим инде, тырыш кешеләрне дә күргәнем бар. Моның шикеллене күргәнем юк. Бу бигрәк арттырып жибәрә. Килгән елны үтерергә дә йөрделәр үзен — анда да күңеле кайтмады...

— Арттырасыңдыр. Утызынчы ел түгел бит хәзер, кулак каян килсен?

— Анысы шулай: кулак юк, ләкин тормышка ал күзлек аркылы карарга ярамый икән, Мансур. Институт безгә белем бирде, рәхмәт. Ләкин без аннан бик жиңел акыллы сабийлар булып чыкканбыз. Мәкерле яклары күп икән тормышның!

— Кызык! Менә монысы кызык!

Разия янә көрсенеп куйды, байтак вакыт алъяпкыч итәген бөтереп, сүз дәмичә утырды.

— Беләм инде, журналист халкына кызык кирәк. Мәкаләләренне укып барам, сөенәм сиңең өчен, үз юлыңны таптың!.. Тик, беләсеңме... сайрак йөзәсең, сабакташ. Тормышка син һаман да профессорлар сөйләгән лекцияләр буенча бәя бирәсең. Кулга беренче мәртәбә каләм алганда, бәлки ул шунсыз булмыйдыр да. Ләкин бит инде син өч ел язасың...

— Кызык! Менә монысы кызык! Минем мәкаләләрдә нәрсә житми соң?

— Үпкәләмисеңме? Әйтимме?

— Әйдә, әйдә, әйт!

— Беләсеңме нәрсә житми: фикер юк!

— Минем мәкаләләрдә? Фикер юк?! — Сәлимгәрәев бик гажәпләнде, хәтта чәйле тәлинкәсен онытып, өстәл яныннан торып ук китте.

— Утыр эле, Мансур, утыр! Үз фикерең юк, аңлайсыңмы?

— Ничек инде ул юк?

— Менә шулай инде... Үз фикере булган кеше уйларын башкалар белән уртаклаша. Ә син уртаклашмыйсың... — Разиянең зәңгәр күзлә-

рендә бер генә секундка: «Барысын да әйтеп бетеримме соң?» дигән икеләнү чагылып узды, ләкин ул, Мансурның тоеп калуын сизеп, икеләнүен шундук жинде, сөйләсе сүзен кереш-мазар ясап тормыйча, туптуры сөйләп бирергә булды.

— Хашимовны беләсең инде син, безнең чибәр егетне, — дип, кинәт тоныкланып калган тавыш белән башлады Разия, — Хашимов белән минем ике ел дуслашып йөрүемне дә беләсең, ә менә ни өчен мин аңа тормышка чыкмадым? Ут егет иде, сүз сөйләсә, авызына каратып тота белә иде, шулай бит? Мин үземнең тормышымны аңардан башка күз алдыма да китерми идем... Ә менә ничек килеп чыкты!

Разия моңсу гына көлеп куйды, бармакларын аралаштырып, буыннары шартлаганчы киерде дә тагын сөйләп китте:

— Хазбулат юклыктан файдаланып сөйлим инде боларны. Югыйса ул Хашимовны бер дә яратмый иде. Хашимов белән без институт бакчасында да, паркларда да күп йөрдек. Ләкин безнең йөрү профессорларны яманлаудан яки Хашимовның жырын тыңлаудан узмый иде. Туйдым мин бу хәлдән. Бер көнне Хашимовны кеше иң күп йөри торган бакчага алып чыктым да кочаклап үптем. Оялды дип беләсеңме? Оялмады Хашимов, нәфрәтләнде. Миңа шул көннән башлап, жиңел акыллы жилбәзәк кызга карагандай, шикләнеп карый башлады. Ярар... берәр атна чамасы узгач, көймәдә йөрергә алып чыктым мин моны. Күңелемдә жыелган чүп-чарны әйттем моңа, әрләп-хурлап, суганлап-борычлап әйттем. Хатын-кызны беләсең инде, елап та алдым...

Бик каршылыклы хисләр кичердем мин ул көнне. Күңелемдәгә мәхәббәт дигән нәрсәне бөтенләйгә алып ташлау, гомер буге ялгызым гына яшәү уе ул көнне минем башыма бик нык кереп утырган иде. Әйдә, мәйтәм, мин аңа борылып та карамам, ничаклы ялынса да, тезләнеп кулларымны үпсә дә, аның белән араны өзәрмен, дим. Хашимов мине аңламады, дәрәсрәгә, жанын ачарга курыкты. Кеше ул катлаулы, күңелемнән рәнжесәм дә, мин аның ул куркаклыгын да гафу иттем. Ләкин икенче бер куркаклыгын гафу итә алмадым.

Йөри торгач, без яр читенә килеп чыктык. Яр буге комында биш-алты егет туп чөешле уйнап яталар иде. Хашимов никадәр каршы килсә дә, мин туп чөечеләр түгәрәгенә барып кушылдым — ул минем яраткан уеным. Бу без белгән кешеләр түгел, гажәбемә каршы, Хазбулат та шул компаниядә иде. Башка чара калмагач, Хашимов та безгә кушылды. Таныш түгел егетләрнең берсе минем эшләпәмне сорап торды, аның чәче бик озын, тупка үрелгәндә күзенә төшеп алжыта иде. Бирдем эшләпәмне — аның нәрсәсә гаеп. Хашимов кырын күз белән генә миңа карап куйды — дәшмәдем. Уйнап арыгач, кайтырга булдык, ләкин шунда көтелмәгән бер хәл булып алды һәм шул нәрсә минем Хашимовка булган мәхәббәтемне чөлпәрәмә китерде.

Озын чәчле егет минем эшләпәмне тиз генә бирергә теләмәде.

— Бер шартым бар: икәү урманга керсәк, бирәм, — диде. Көтелмәгән бу сүздән мин генә түгел, хәтта егетләр дә уңайсызланып калдылар. Коткарса мине Хашимов кына коткара ала иде. Ләкин ул ашыкмады. Мин уңайсызланып кызаруымнан нишләргә белми торганда:

— Бәйләнмә, Разия... сигез сумлык салам белән әллә ни эшли алмас. Кайткач яңасын алып бирермен! — диде әллә нинди бер гамьсез, тыныч тавыш белән.

Хикмәт эшләпәдә генәмени! Сигез сумлык булмагае, сигез тиенлек булсын, егет бит минем жаныма пычрак атты. Мин шул пычракны ничек күтәрәп кайтыйм инде?..

Миңа Хазбулат ярдәмгә килде. Сүз сөйләп, вәгазьләп тормады ул. Искиткеч бер сабырлык белән әлегә озын чәчле егет янына килде дә, бер кулы белән күлмәк якасыннан тотып алып, бик каты селекте, икенче

улы белән эшләпәне салдырып миңа тоттырды. Куркудан төсө качкан егет чигенә-чигенә китеп барды...

Разия чәйле тәлинкәсенә төбәлеп, сүзсез калды. Урамнан каты улап, көк машинасы узды. Тәрәзә пыялаларының зыңгылдавы озак вакыт ишетелеп торды. Машина кузгаткан тузан басылып, тәрәзә артындагы әрби куаклары ачык күренә башлагач кына, ул башын күтәрде. Аның өзе алсуланган, күзләре ничектер уйчан булып калган иде. Кинәт шулай хискә бирелеп китүенә оялгандай, ашыгып кайнар чәй ағызды.

— Менә... сөйли торгач, мин сиңа әллә нәрсәләр сөйләп ташладым. Гаеп итмә инде, Мансур...

Сәлимгәрәев аның соңгы сүзләрен ишетмәде. Аның күңелендә чаң сулган кебек бер уй чыңлап тора: фикерең юк! Фикерең юк! Фикерең юк! Шайтан алгыры, дәрәс бугай бу. Хашимов кемнәргәдер акыл өйрәтеп, мораль укуып йөри — Сәлимгәрәевнең фикере юк. Хазбулат үзе теләп авылга китте. Нәрсә тартып китерде аны? — Сәлимгәрәевнең фикере юк. Разия чибәр егеткә тормышка чыкмады — Сәлимгәрәев бу турыда да уйлап карамады. Башкалар кебек, кызыклы вакыйга гына күрдә ул монда. Кызыклы вакыйга онытылды — сәбәп ачылмый калды. Уйлап карасаң, әнә нинди катлаулы мөнәсәбәтләр...

Сәлимгәрәев авыраеп киткән башын күтәреп, Разиягә карады.

— Ә теге үтерергә йөрделәр дигәнәң нәрсә инде? Хазбулатка һөжүм-мени?

— Шундыйрак бер хәл булган иде... — диде Разия, ләкин шул минутта урамда уйнап йөргән малайлары исенә төште ахры: — Син мине гафу ит, Мансур, балаларымны гына барлап керим, су ерып йөрмиләр микән? Күңелсез булырлык булса, менә боларны карый тор... — дип, анын бер ящикка тыгызлап тезгән откриткалар алып килде дә тиз генә киенеп урамга йөгәрде.

Сәлимгәрәев, тәрәзә буена килеп, аның күлдәвекләр аркылы күлмәк итәкләрен жыеп, сикереп чыгуын, такыр урыннардан йөгәрә-атлый баруын тыкрыктан күмелгәнчә карап озатты. Тормыштагы һәр нәрсәгә үзенчә мәгънә бирүче, үзенчә фикер йөртүче бу хатынның хөрлегә, кайбер интеллигент кискәкләре борын жыерып караган «караңгы почмакта» тормышның ямен табып, тормышны бизәп, аңа шатлык өстәп яшәве журналист егетне дулкынландырып жибәргән иде. Бүлмәне ул кабат күздән үткәрде. Стенаны тутырып ясалган китап киштәләре, пөхтә итеп жыелган бирик диван, тегү машинасы өстендә әле генә инәдән-жептән чыккан балалар күлмәге — барысы, барысы хәзер аңа икенче булып, аның сабакташларының тормышы, жан байлыгы булып күренделәр.

Билгесез бер сагыш, йөрәкне татлы бер авырту белән авырттырып, сыкратып куйды. Каян килде соң әле аңа бу хис? Сагыш-моң дигән нәрсәне белми иде түгелме соң ул? Разиянең сөйләгәннәре, юлда очраган балалар, хәтта үзен көчләп диярлек «Сабанчы»га жибәргән аксыл йөзле Хәкимов — бу минутта барысы берьюлы аның күз алдына килеп бастылар. Юк, әле ул кешеләрне дә, тормышны да белми икән. Күңелдә нәрсәдер чыңлап тора, көй булып туарга, тышка бәрәп чыгарга эзер тора. Йөрәк җырлый дигәнгә ул моңарчы ышанмый иде, купшы сүз итеп кабул итә иде, үзенә күңелендә бүген шул тойгы түгелме? Аңа машиналардан бигрәк бүген үзе аңлаган хакыйкәт турында, кешеләр турында язарга кирәк түгелме?

Ишек ачылу аны сискәндерде. Разия чалбар балаклары манма су булган ике малайны — ике «комкорсакны» җитәкләп алып кайтты. Сәлимгәрәевне каршылагандагы кебек җитез генә ботинкаларын салдырып, коры оекбашлар кидерде, балалар өчен махсус ясалган кечкенә өстәлләр янына утыртып, ашарларына бирде. Ул янә элекке шат күңелле, теле телгә йокмый торган чая Разиягә әйләнеп калган иде.

— Равилгә өч яшь. Абый кеше инде үзе. Ә менә энесе Хәлимгә һичтә акыл өйрәтә белми, — диде ул, бүлмәне яңгыратып. — Ат белән арба күрсәләр, бетте инде: дөньяларын оңыталар, суйган да каплаган әти-ләре... персидәтелләр...

Балалар ашаган арада Сәлимгәрәевкә әлегә озын ящикның, открыткаларның нигә кирәк булуын аңлатып бирде.

Ике меңгә якин открытка бар икән монда. Ул аларны күргәзмә эсбап итеп, дәрәс вакытында балаларга күрсәтә икән.

— Ничек жыеп бетердең ул чаклы открытканы? — дип сорады Сәлимгәрәев, чын-чыннан гажәпкә калып.

— Анысы дәрәс, тиз генә жыелмый алар, — диде Разия, житди итеп. — Студент вакытта кайбер иптәшләр: «Тиле таш жыя», дип көлөп тә йөргәннәр иде. Аңа карамадым, авылга китсәм, укыта башласам, кирәк булырлар әле, дидем. Тәки кирәк булдылар. Нинди генә тема узсам да, күргәзмә материалым кул астында. Дус-ишләр бик ярдәм итте. Карап чык — кайткач миңа ким дигәндә уң открытка жиберерсен. Ярыймы, Мансур?

— Ярый, ярый! Унны түгел, йөзне жиберәм, — диде Сәлимгәрәев, ниять, Разиягә бер файдалы эш эшләчәгенә сөнөп. — Күп йөрүм бит мин, күргән бер жиремнән жыеп йөрермен. Разия өчен, классташым өчен дип!

— Кара аны, сүзендә тормасаң, редакторыңа язып жиберермен! — дип, бит очларын уймакландырып елмайды Разия.

Ул арада «персидәтелләр», ашап туеп, ниндидер китап өчен даулаша башладылар: китапның икесе ике кырына ябышканнар да жан көчләренә тарталар.

Сәлимгәрәевнең авыз ерылды, балаларга елмаеп карап тора башлады. Әни кешенең йөрәгә түзмәде, балаларны барып аралады:

— Равил, син абый кеше бит, бир китапны Хәлимгә. Кемгә әйтәм мин! Әнә кунак абый көлөп китәр үзеңнән, зур булса да акылсыз икән, дияр.

Равил китапны ычкындырды ычкындыруын, ләкин энесен жинә алмый калган гарьлектән, диван читенә капланып, еларга тотынды.

— Улым, алай нечкә тавыш белән жылама, — диде әнисе, Сәлимгәрәевкә күз кысып. — Нечкә тавыш белән жылагач, кыз жылый дип белерләр.

— Э-э, калын итеп жыласаң, тамак бетә, — дип җавап бирде Равил, диваннан башын күтәрмичә генә. Олылар көлешкәч, каты кычырып, калын тавыш белән еларга тотынды...

III

Хазбулат белән очрашу бөтенләй көтмәгәнчә булды. Балалар тәмам тынычланып, берәм-берәм йокыга киткәч, Разия сөйләсәң сөйләп, сорашасын сорашып, тегү машинасы янына килеп утыргач, караңгы тәрәзөгә бер борын килеп сыланды.

— Әнә минем хәсрәт чүлмәгем кайтты! — дип, Разия ишек ачарга йөгерде.

Башына ямышайган кепка, өстенә яшел кожан, аягына авыр күн итек кигән, бите-башы кояшта янып, җил кисеп бетергән Хазбулат, бу сагада басып торган Сәлимгәрәевне күргәч, бер мизгел сүзсез калды, аннары сәер итеп көлөп жиберде.

— Балаларны уятырсын, жүләр, гомердә булмаганны нигә ул кадәр шаркылдыйсың? Иң элек күреш кеше белән! — диде Разия, ирен жинелчә шелтәләп.

Хазбулат, әле һаман ерылган авызын жыеп ала алмыйча, Сәлимгәрәевнең каты итеп кулын кысты.

Разия плитә тирәсендә кайнаша башлады.

Сабакташлар диванга утырып, бер-берсенә караган көе, сүзсез калдылар.

Хазбулат үзгәргән дә, үзгәرمәгән дә кебек тоелды Сәлимгәрәевкә: күзләр һаман юаш әле, уңайсызланалар әле, ләкин бу студент чактагы юашлык түгел инде — аларда авыл агайларында була торган ниндидер бер акыллылык барлыкка килгән; кашлар тагын да агара, уңа төшкән-нәр, муен калынайган, көч-жегәр жыйган һәм хәзер ул изүе ачык көрән күлмәк якасыннан хужасының ныклығын, көчлелеген аеруча сиздереп тора иде.

Утыра торгач, Хазбулат, идәнгә төбәлеп, янә бер көлеп куйды. Мансур аның бу сәер көлүенә гажәпләнмәде: Хазбулат та дулкынланган иде, ләкин ул, табигате белән басынкы кеше булганлыктан, сикергәли алмый, Разия төсле кулларын да чәбәкләми; барлык куанычын ике нәрсәгә — каты итеп, дүсләрча кул кысуга һәм сәеррәк булып күренгән әнә шул көлүенә сала иде.

Ничектер сүз башлап жибәрергә кирәк иде, Хазбулат, сүзсез генә урыныннан торып, кожан кесәсеннән ярты «кызыл»ны алып килде.

— Менә... поселокта бүген яңа кибет ачылды. Карап чыгыйм дип кергән идем, буш кул белән чыгасы килмәде. Эчәбезме?

— Алдаша, алдаша! Ышанма син аның сүзенә, Мансур! Бүген безнең өйләнешкәнгә дүрт ел тулды, үзем алып кайтырга куштым! — дип йөгереп чыкты Разия. — Беләсеңме син ничәдә кайтырга тиеш идең?

— Ничәдә?

— Сәгать алтыда! Ә хәзер — унбер.

— Берәз гына соңга калынды шул, үпкәләмә инде, карчык. Чәчүгә кайчан чыгабыз дип бәхәсләшеп утырдык. Моңысын да әле мин аның, кайтышлый, ябылган кибетне ачтырып, гозерләнеп алып чыктым: Разия арканы коры мунчала белән уар, дигәч кенә бирде кибетче...

Бәхәс шуның белән очланды: Разия белән Мансур икесе берьюлы көлеп жибәрделәр, Хазбулат үзенең беркатлылыгынан үзе дә көлеп куйды.

Ләкин табын янында алар бик иркенләп утыра алмадылар. Хазбулат бик нык арыган, өстәл янында көч-хәл белән генә утыра иде.

Сәлимгәрәев, моны сизеп, өстәл яныннан күтәрелде. Көне буге эш белән йөрөп, арып-алжып беткән сабакташына комачаулыйсы килмәде аның; әле башланмаган көн бар, төн бар, туйганчы сөйләшергә, сора-шырга мөмкин иде. Хужаларга сый-хөрмәт өчен рәхмәт әйтте дә, Хазбулатның уңайсызланып кыставына да карамастан, аерым бүлмәгә кереп бикләнде.

Төн буге язып чыкты...

Таң вакытында гажәеп бер күренешкә очрады һәм шул күренешнең тәэсиреннән әллә ни гомер айный алмыйча дулкынланып йөрде.

Башын берәз ял иттереп, саф һава сулап керү нияте белән урамга чыкмакчы иде, алгы бүлмәдән узышлый, ярым ачык калган ян бүлмә ишегенә күзе төште.

Тәрәзә буендагы никель караватта, ак жәймә ябынып, Хазбулат йоклый, бизәкле зәңгәр халат кигән Разия аның баш очына баскан: таң нурлары белән алсуланган битләреннән үбә һәм йомшак күкрәк тавышы белән әкрән генә дәшә:

— Хазбулат, уян, уянчы... Таң атты инде...

Буге тавыш каяндыр ерактан, әкият дөньясынан ишетелгәнсыман тоела иде. Сәлимгәрәев, аларның гаилә тормышына ихтыярсыз күз салуыннан уңайсызланып, шыпырт кына урамга чыгып китте.

Тиздән баскыч төбенә Хазбулат та чыкты. Ике-өч сүз белән хәл-әхвәл сорашканнан соң, сабакташлар майкаларын салып ташлап, салкын чишмә суы белән юынырга керештеләр...

Аларны тарантаска жигелгән кара айгыр көтә иде.

— Таныш бул, Мансур, бу безнең сыйфат комиссиясе председателе Сөләйман абзый, — диде Хазбулат, ат жигеп алып килгән кара сакаллы кешене күрсәтеп.

— Ә без танышлар инде...

— Танышлар? Ничек?

— «Сабанчы»га бергә кайттык! — диде Сөләйман абзый, дилбегәнә Хазбулат кулына биреп, һәм, чыннан да танышлар икәннән расларга теләгәндәй, иртәнге салкыннан куырыла төшкән журналист егеткә көрәктәй дәү кулын сузды: — Исәнме, энекәш? Идарә йортын таптыңмы?

— Таптым, абзый, рәхмәт... Менә сабакташны да таптым.

— Бәк әйбәт. Табу яхшы... Мин, персидәтел иптәш, кичәгенәк Зирекле басуларын әйләнен кайттым. Тау өсләре өлгереп килә, боерган булса, иртәгә төштән соң башлап жибәрсәк тә мишәйт итмәс.

— Иртәрәк булмасмы, Сөләйман абзый? Тракторны батырмабызмы?

— Нигә сыразы трактор? Бер-ике көнгә атлы тырма йөри торса да ярый. Сугышка тикле чабата белән тубыктан былчырак ерып тырмалый торган идек. Уражайны да алып карый идек шул. Хәзер генә рәхәткә китте ул эшләр: арт санны кояш кыздырганчы йоклайбыз да чүәк кырыена тузан кермәгәе дип куркып йөрибез. Әдәм мәсхәрәсе, тфү! Унбиш ел жирне мыскыл иттек, жир хәзер бездән шуның үчен ала. Юк, энем, иптәш персидәтел, була икән булсын, ни урталай, ни пылтара булып калмасын. Тартып-сузып маташырга ярамый, жиңел кулдан башлап жибәрергә кирәк. Үзебезнең тракторларны апкайтып житкермәделәрме әле?

— Юк шул әле, Сөләйман абзый, МТСтан Сөнгать шалтыратты, бәясен дәрәс билгеләмәгәннәр, ди.

— Булыр анысы. Утильгә чыккан иске-москыны төртеп куя күрмәсеннәр, бәк карап алырга кирәк. Авызны ачып йөрсәң, соңынтын терсәкне тешләргә туры килер.

— Син авылыбызның тәҗрибәле кешесе инде, Сөләйман абзый, комиссия белән үзәң дә төшеп менә алмассыңмы?

— Төшәрмен, иптәш Сиражиев, ике дә уйлама. Өйгә кайтып тамак кына ялгап алайым да, сәгәте-минуты белән кәнсәгә төшеп житәрмен.

Егетләр тарантаска менеп утырдылар. Ат кузгалып киткәч, Сөләйман абзый, нидер исенә төшеп, янә борылып килде.

— Тукталә, энем, иптәш Сиражиев... Оныта язганмын: Бүре чокры буена ак флаг утыртып киткәннәр. Шул тирәләргә чыгасы булсаң, шуңа күз генә салып кайт әле. Законсыз эш эшләп йөрмәсеннәр!

— Ярар, Сөләйман абзый, күз салармын. Әйтүеңә рәхмәт.

Хазбулат атка чөңгереп жибәрде. Бераз дәшми барганнан соң, үзалдына фикер йөрткәндәй, әкрән генә сөйләнен куйды:

— Менә бит ул ничек. Иң тиресле жиребез иде. Шайтан алгыры, быелга түзмәгәннәр икән. Хәбәр дә итмәделәр, жүнсезләр.

— Нинди флаг соң ул? — дип, Сәлимгәрәев тә кызыксынды.

— Нефтьчеләр... вышка китерәләр, — диде Хазбулат, кәефе китеп. — Бездә гел шулай: жирне эшкәртеп, гел балчыгы итеп куясын, рөхсәтсез-нисез вышка китерәләр дә утырталар.

Бу хәбәрдән Сәлимгәрәевнең колаклары үрә торды:

— Алайса без колхозчы белән нефтьче дус яши дип дәрәс язмыйбыз?

— Кызык та кеше син, Мансур: күзгә ташланган беренче фактны эләктереп аласың да шунда ук нәтиҗә чыгарып куярга ашыгасың. Мин

яши торган йортны кем салган дип уйлыйсың? Нефтьчеләр. Урак өстендә колхозларга иң күп машина биреп торучы кем? Нефтьчеләр. Яки: нефть ягындагы колхозларга культура алып килүче, оешканлык, бердәмлек сыйфатлары алып килүче шул ук нефтьчеләр түгелмени? Ләкин бер нәрсәне онытырга ярамый: колхоз башында халтурщиклар очраган кебек, нефтьтә дә яхшысы бар, яманы бар. Мисал кирәкме? Рәхим ит, әнә узган ел Габдрахмановның утыз гектар бәрәңге жирен эрәм иттеләр. Жиде-сигез трактор белән вышка сөйрәтеп узганнар — колхозчылар тир түгеп үстергән бәрәңге басуы ике-өч сәгать эчендә кара балчыкка әйләнеп калган.

— Вышканы бит жирдән сөйрәтмичә һавадан алып барып булмый.

— Аңламыйсың шул син...

— Ну, аңламасам, аңлат!

— Трест алдан хәбәр итәргә тиеш иде. «Менә шулай-шулай, без фәләнчә числода сезнең бәрәңге жире аркылы узабыз», — дип хәбәр итеп куйсалар ни булган. Габдрахманов колхозында көч күп: ул бөтен колхозчыларны аякка бастырып бәрәңгесен ике-өч көн эчендә алып бетергән булыр иде. Бәрәңге өчен дәүләт акчасын эрәм итү дә кирәк булмас иде, дәүләт бәрәңгеле дә булыр иде.

— Менә монысы чын хужаларча! Чыннан да! Ә Габдрахманов нишләде инде?

— Нишләсен, ат чаптырып трестка килә. «Сез нишлисез, егетләр, жинаять эшлисез бит!» — ди. «Без сезгә акча түлибез!» — ди трест управляющие тыныч кына. «Дурак син, дәүләт байлыгын эрәм итүче корткыч син», — ди Габдрахманов. Булган хәлне Верховный Советка язып жибәрә. Ул бит СССР Верховный Советы депутаты.

— Я, я, шуннан?

— Шуннан шул: трест управляющинен утлы табага бастырдылар. Габдрахманов басуына керәсе булсалар, хәзер ярты ел алдан хәбәр итеп куялар. Ә без депутат түгел, безне һаман басымчак итәләр. Менә шул турыда язарга иде сиңа, сабакташ... Элдерт әле, Кашка, на-а!..

Сырт өсләре елкылдап торган кара туры айгыр, нык куллы хужаның дилбегә кагуына буйсынып, урам буенча жиңел генә юыртып китте.

Авыл инде уянган: йорт буйларында кое сиртмәләре шыгырдый; фермага баручы көрән халатлы хатыннар һәм кулларын артка куеп жай гына атлаучы авыл картлары Хазбулат белән исәнләшеп калалар. Председатель аларның эшләре турында сорашып-белешеп уза, кайчагында, атын туктатып, тарантастан төшә дә, Сәлимгәрәевнең дөньяда барлыгын да онытып, озак кына сөйләшеп тора.

Мансур сабакташында шундый ихтыяр көче булуга гажәпләнеп карый. Һәм аның күңеленә ихтыярсыз жыр сүзләре килә: «Хазбулат удалой...» Әйе, аның һәммә кешегә әйтер сүзе бар, һәммә кешедән ишетәсе, нәтижә ясыйсы, уйланасы әйберләре бар.

Ә Мансур, муенын плащ якасына яшереп, тарантаста моңаеп утыра. Кем соң ул биредә? Чит бер кеше.

Мондый тойгыны аның беренче мәртәбә генә кичерүе түгел. Шуңа күрә ул авылларга чыкса, колхозның миллионерын, һич югы эшләре жайлырак барганын сайлый. Юкса, артта калган колхозда жаннарын болай да кая куярга белмәгән кешеләр сиңең белән сөйләшәргә дә теләмиләр. Күрәсен, аларга Сәлимгәрәев кебек салам торханнар килеп киткәләгән; чибәр киемле журналист егетләренең блокнот тотып йөрүләреннән дә мәгънә чыкмаган.

Кинәт ул бер хакыйкәткә төшенде. Разиянең кичә әйткән сүзләре янә колак төбендә яңгырый башлады: фикерең юк, мөстәкыйльлеген юк, уйларыңны уртаклашмыйсың. Ә фикерең булу өчен менә бу кешеләрне Хазбулат белгән кебек белергә, Хазбулат тыңлаган кебек тыңларга, ярдәм сорала икән, башыңны ташка орып булса да, ярдәм итәр-

гә кирәк. Ә соң эле ул ярдәм итәрдәй нәрсә эшләде, нәрсәне урыныннан кузгатты?.. Шомга гына хәбәрләр язасың, басалар, газетчылар мактый да шундук онытыла. Бар бит энә журналистлар, Үзәк Комитет карар чыгарырлык проблемаларны күтәрәләр...

Ат, ыңдырлар яныннан узып, басу юлына борылгач, Сәлимгәрәев сабакташыннан сорап куйды:

— Әйт эле, Хазбулат, сине ни өчен үтерергә йөрделәр?

Хазбулат, сабакташын яңа күргәндәй, Сәлимгәрәевкә сәерсенеп бер карап куйды:

— Кем әйтте аны сиңа? Ә-э... Разиядер инде... лыкылдап өлгергән икән эле...

— Ну, дәресе шул хәл?

— Дәрес дип... Пүчтәк нәрсә ул, үзем гаепле, шүрләп калдым.

— Шулай да?

— Председатель булып эшли башлагач, мин районнан ревизор чакырттым. Дәрес, мин килгәнче, амбарларга ревизия ясаганнар иде, аңа карамадым, чакырттым, бөтен нәрсәне үз күзем белән күреп, үз кулым белән тикшереп кабул итәсем килде. Ул турыда мин Овечкинның бер очеркыннан укыган идем. Тикшердек. Йөз илле жиде пот бодай артык чыкты.

— Ялгыш исәпләгәннәрмени?

— Ялгыш исәпләмәгәннәр, итәк астыннан шудырырга уйлаганнар. Ревкомиссия председателе белән кладовщикны хөкем иттеләр, э колхоз көтмәгәндә бодайлы булып калды. Ләкин бу хәл кайберәүләрнен күнеленә ошап житмәгән. Бер көн шулай, нәрәттән соң өйгә кайтып киләм, вакыт соң, тимерче тыкрыгынан ике шәүлә килеп чыкты. «Исәнме, персидәтел!» «Исәнмесез!» «Йомыш барые сиңа». «Нинди йомыш?» «Аяк өсте сөйләшеп булмый, әйгә керик». Тавышыннан танып алдым — Галәү.

— Анысы кем инде?

— Үз чирем тота дип, урам уртасында егылып, сугыштан калган. Чиркәү чаклы йорты бар — калай түбәле. Шул дәшә миңа. Авызында арагы исе — мичкәдән бөркегән кебек! Икенчесе дәшми, таптана. Чәп-чәмәдем, нитмәдем, «Рәхмәт, абзый кешеләр, керә алмыйм, иртәгә идарәгә килерсез», — дидем. Юк, килмәделәр. Астыртын эш йөртәргә өйрәнгәннәр, сволочьлар.

Шулай да икенче көнне наряд вакытында бер-ике бригадирның үзләрен салкын тотуларын сиздем. Ни өчен? Нигә? Аңламадым.

— Галәүнең иярченнәредер инде...

— Шулар. Өйгә кайтып өсне чишенгәндә плащ кесәсеннән бер язу килеп чыкты: «Сиражиев! Яхшылык белән әйткәнне аңламадың, инде үзенә үпкәлә. Сиңа якты дөнья белән бәхилләшергә туры килә». Миңа бу бик көлке тоелды. Әйтерсез, колхоз оешкан еллар. Берәүгә дә әйтмәдем ул турыда. Разия белән генә сөйләштем дә берни булмагандай йөрүм, дисциплина ягын боргычлыым. Ләкин теләктәшлек күрсәтүче аз. Кешеләр мине үз итмиләр, сөйләшкәндә дә сарап гына, бер-ике сүз белән генә йомышларын әйтәләр дә — үз юлларына. Мин үземне тамашачылар яратмый торган булдыксыз артист кебек хис итә башладым. Кәефем кырылды. Миңа гына бик күп кирәкме соң? Мин килгәнче яшәгәннәр, Галәү кебек жуликларның талауларына риза булып торганнар. Тора бирсеннәр. Чемоданнарны тәйнәдем дә китәргә жыендым.

Шушы Сөләйман абзый килеп керде.

— Энем, иптәш персидәтел, сине китә дип әйтәләр. Дәресе шул хәл? — ди.

— Кем әйтте аны?

— Кичәгенәк Галәүләр жыелып эчкәннәр. Куркыттык дип канат кагыналар.

— Дөрөс, Сөлөйман абзый. Китэргэ булдым. Минем кирэгем шул кадар генэ монда. Халык мине тыңламый, күрөсөң, сезнең өчөн Галәүләр кадерлерэк, — дидем.

Сөлөйман абзый йөнтәс кашларын югары күтәрде, борчылып бөкрәйгән аркасын турайта төште һәм төптә, тирәндә утырган мәгънәле якты күзләрен зур ачып:

— Иех! Әйттем райком секретарена, бала-чага жибәрмәгез, дидем. Тыңламады. Үзе теләп килә, имеш. Яшь, имеш... Соң әле синен, энем, иптәш персидәтел, яхшылык эшләп караганың бармы? Яхшылык эшләргә вакытың да булмады лабаса әле. Бәлки, син яхшылык эшлим дигән ниятеңне башыңда гына йөртәсендер. Ә үзең, нибуч, бездән әллә нәрсәләр таләп итәсең. Тыңламыйлар, Галәү кадерле... Юк, энем, иптәш персидәтел, сүз белән әгитләмә син безне, ипи белән әгитлә. Шуннан соң күрербез: Галәү кадерлеме безгә, синме?..

Күрәм, йөрәге ачынып килгән. Мин китүдән кем ота? Галәү. Мин китсәм, кемнәр канат кагачак? Галәү иярченнәре. Сөлөйман абзый колхозда жанын аямый эшләгән. Мәңге болай булмас, мәңге болай яшәмәбез, дип өметләнәп йөргән. Ә мин беренче авырлыктан борынны салындырып, куркакларча качып китэргә жыенам. Иренемне канатырлык итеп тешләдем дә: «Юк, Галәү, китми торыйм әле мин, китәр өчөн килмәдем мин монда», — дидем күңелемнән.

V

— Менә бу каралтыларны Сөлөйман абзый бер үзе салды, — диде Хазбулат, тавык фермасы янына килеп туктагач.

Егетләр тарантастан төштеләр.

Хазбулатны шундук бер көтү тавык чолгап алды.

— Хужаның кем икәннен беләләр, шельманнар! — дип көлдә Сәлимгәрәев. — Минем янга берсе дә килеп карамый.

Тавык кетәге эченнән аларга каршы көрән халатлы, сипкелле битле бер апа килеп чыкты һәм, кулларын халат итәгенә сөрткәләп алгач, ике куллап күреште.

— Менә, Миңлебикә апа, газета хәбәрчесе алып килдем, күкәйне күп жыймаган булсаң, эшең харап! — диде Хазбулат, елмаеп.

Халатлы хатын да авызын бөрештеребрэк елмайгандай итте: карасын, күрсен янәсе.

Бер күз сирпеп алуда ук монда эшләрнең көйле баруын күрү кыен түгел иде: барысы да бер төстәге ап-ак, эп-эре тавыклар, ферма ишек алдын тутырып, туктаусыз кыймылдашалар, йөгереп-сикереп китәләр, әйтерсен, үзләренчә бер бию башкаралар иде.

— Күкәй алу кимемәдеме? — диде Хазбулат, бу юлы житди итеп.

— Кимеде шул, өч көн инде унбишләп тавыгым печәнлектә качып сала. Менәр нем, егылып төшмәгәем дип куркам... — диде тавык караучы апа һәм, гадәти бер эшенә кушкан кебек: — Әллә тагын бер менеп карыйсыңмы? — диде.

Мансур гажәпләнергә дә өлгермәде, Хазбулат, каяндыр баскыч алып килеп, печәнлектә менеп тә китте һәм ярты сәгать чамасы югалып торгач, кожан итәген тутырып күкәй алып төште.

— Менә хәзинәңне арттырдым! — диде ул, кожан итәгендәге күкәйләрне тавык караучы апаның кәрзиненә бушата-бушата.

Сәлимгәрәев аның бу эшенә елмаймый булдыра алмады.

— Яңа гадәтләрәң арткан икән синен, сабакташ!

— Юк, иске гадәт ул минем. Печәнлектән күкәйне әнигә гел мин алып төшә торган идем, — диде Хазбулат, Мансурның елмаюына бер дә исе китмиңә. — Ул чакта бик күп булса, өч күкәй булгандыр. Ә монда... монда соң, күрмисенмени — утыз өч! Кара нинди эреләр, матурлар, күргәзмәгә куйсаң да хур булырлык түгел...

Ул һәрбер күкәйне кулына ала, әйләндереп карый һәм кадерле бер асылташны куйгансыман ипләп кенә, рәтен рәткә тезеп бара иде.

Ул арада читән коймасына бәйләп куйган айгыр кешнәп жибәрде. Хазбулат күкәйләрне тезеп бетерде дә юл өстенә йөгереп чыкты. Анда ул урман ягыннан кайтып килүче ат менгән кешене көтеп алды, аның белән нәрсә турындадыр кызу-кызу сөйләшкәч, Сәлимгәрәевкә:

— Син Миңлебикә апа белән сөйләшә тор, мин хәзер килеп житәрмен. — диде һәм алар, әлегә юлчы белән бергә, тиз генә китеп бардылар.

Тавык караучы апа да инде кәрзинен күтәрәп ферма йортына кереп киткән иде. Сәлимгәрәев, ишек алды уртасының корырак урынын сайлап, жиргә сузылып ятты. Баш түбәсендә аның зәңгәр күк, әйләнә-тирәсендә биеп-жырлап йөрүче тавыклар, ә күңелендә ниндидер моңарчы булмаган уйлар иде.

Хазбулатның яңа гадәтләре арткан. Юк, яңа гадәтләр түгел, ул белмәгән, ул моңарчы күрми йөргән иске гадәтләре. Кече яшьтән үк, авыл урамнары, инеш буйлары белән, каралты-кура, хужалык эшләре белән үк канына сеңеп калган гадәтләр. Әтисе агроном булган бугай аның. Сугышта үлдә дип сөйләгән иде шикелле. Ә нигә соң ул, алай булгач, туптуры авыл хужалыгы институтына кермәгән? Нигә әдәбият факультетына кереп вакытын уздырды икән? Кеше дигәнең катлаулы. Син аны беләм дип уйлыйсың, ул бөтенләй икенче ягы белән ачылып китә. Уйлый торгач, Мансур сабакташының әдәбият факультетына керүен дә ақлардай сәбәпләр тапты. Тормыштан әдәбиятка килгән, әдәбият аркылы хәзер тормышны тирәнрәк аңлый. Нигә, моның булуы бик мөмкин. Әнә бит Горький әйткән: бабамның кем икәннен мин француз романны уқыгач аңладым, дигән. Хәкимов, район газетасы редакторы, хаклы булып чыга болай булгач. Ул бит: «Сиражиев житәкчелекне әдәбият аркылы алып бара», — дигән иде. Ах, Хазбулат, Хазбулат, «Хаз-бу-лат уда-лой!»

* * *

Икенче көнне МТСтан өч трактор алып кайттылар. Сәлимгәрәев уйлаганча, парад-фәлән булмады. Колхозчылар да чабышып чыкмадылар. Ләкин өч тракторга да колхозның үз егетләре менеп утырганнар, шулар белән бергә район газетасы редакторы Хәкимов та бар иде.

Мансур аның килүенә, ни өчен икәннен үзе дә сизмәстән, дулкынланып, шатланып куйды. Шуңа күрә күптәнге дусты белән очрашкан кебек кул кысышып күреште.

— Яздыгызмы? — диде Хәкимов, трактордан жиргә төшеп.

— Яздым! Сөзгә просто рәхмәт.

— Карыйм әле.

Сәлимгәрәев куен кесәсеннән берничә бит кәгазь чыгарып Хәкимовка сузды. Төгесе тиз-тиз күз йөртеп алды да:

— Менә шәп булган! Искиткеч булган! Мин күптән шундый материал көтә идем. Рәхмәт сезгә, иптәш! — диде.

— Туктагыз әле...

— Юк, юк, авызыгызны да ачмагыз. «Сабанчы»га мин жибәрдем сезне, материал миңа. — Ул ашыгып, Сәлимгәрәев кире тартып алмасын дигән кебек, кәгазьләрен кесәсенә үк тыгып куйды.

Менә сиңа мә! Өлгер егет булып чыкты бу Хәкимов. Я, нәрсә дип әйтәсең инде аңа. Дөрестән дә, ул хаклы. Материалга ул хужа, Хазбулатның яңа гадәтләрен күрергә ул ярдәм итте Мансурга, ул жибәрде аны...

Ләкин шундук өлкә газетасы хәбәрчесе моңаеп калды.

«Редакторыма нәрсә дип җавап бирермен инде», — дип уйлый иде ул бу минутта.

ЖАКАН СЫЗДЫКОВ

ГАБДУЛЛА ТУКАЙГА

Канатланып оча чын жыр,
Күктө очкан горур коштай.
Синең бөтен жаның, тәнең
Шундый жырдан тора, дускай.

Минем олы остазым син,
Жырларыңнан өлгө алам.
Күрмөдөң тик, жирдә ничек
Канат жэя яңа заман.

Ак чабаклар каптырганда
Сердәш иде «Зиләйлүгең».
Күрә Жәек, күрә Идел
Син теләгән көнне бүгөн.

Эри юлчы күңеле, жаным,
Тынсыз кала ком бураны.
Һәм Алатау тыңлый сүзсез
Син тудырган чын жырларны.

Яндың, шагыйрь, жирне алга,
Яктылыкка әйдәү өчен.
Мәңгелеккә күтәрелгән
Үлемсез жыр һәйкәле син!

Казакъчадан Зыя Мансур тәржемәсе

ЮРИЙ ОКУНЕВ

ТӨНГЕ КАЗАН

Килеп кердек без бакчага,
Төшкән чакта эңгер-меңгер:
Сталинград язучысы,
Бакудан килгән инженер,
Минскидан — архитектор,
Врач — Чита шәһәрениән.
Һәм балкыды үлемсезлек
Таудай чәчәк бәйләменнән...

Хисләрем язгы ташкындай
Тышка чыгар кебек тулып.
Жыр остасы, бөек Тукай
Менеп баскан һәйкәл булып.

Килгән монда төрле халык,
Һәркайсысы тынып калган.
Яшәсәк тә без еракта
Борынгы шәһәр Казаннан,

Россия улы Тукайны
Туган жирем Сталинград
Искә ала һәр вакытта, —
Жырчы исемен әйтә зурлап.

Чын йөрәктән мин шат шуңа;
Россиянең кояшыннан
Якты алып татар халкы
Менде жырлар кыясына.

Мин яратам татарларның
Кайнарлыгын, батырлыгын,
Жилдәй житез оча торган
Жырларының матурлыгын.

Мин ышанам: көткән теләк
Иртәгесен эшкә ашар.
Тукай белән бер үк сафка
Такташ, Жәлил менеп басар.

Поэзиянең өч батырын
Зурлап яшәр матур шәһәр.
Канатлы жыр жиргә төшмәс,
Канатлы жыр мәңгә яшәр.

Г а л и м ж а н Л а т ы й п тәржемәсе.

ФАТИХ ХӨСНИ

ЭНЖЕЛЕ КАЛФАК

Хикэя

I

«Эльислах» газетасы идарэсен Екатерининская урамындагы 63 нче йортка, Фатих Эмирханның этисе белэн бер туган апасы Мэрьям Аппакова фатирына күчергэч, Габдулла өчен көтелмэгэн хэллэр килеп туды. Бу күченүнең сәбәбе бик тә анлаешлы иде: Фатихның аягы авырту сәбәпле, аңа «Болгар» номерларына чаклы барып йөрү шактый ук читенләште. Мэрьям Аппаковалар йорты исә ярты юлда иде, өйләре зур, күңелләре киң иде, аларга чаклы Фатихны көн саен иртән сыңар күзле Мәгьсүм кучер ат белән китереп куя торган иде.

Энә шулай урын алыштыру нәтижәсендә Габдулланың тормышында һәм ижатында, үзенә бер нурлы эз калдырып, кавыша алмаган гашыйклар хикәясесыман бер вакыйга сузылып узды.

Монда бәлки шагыйрьгә егерме ике яшь тулган булуын һәм, жәй әле тик башланып кына киткәнлектән, табигатьнең күпереп чәчәктә утыруын да искә алырга кирәктер. Һәрхәлдә, дуслар үзләре генә калган чакларда сөю-мәхәббәт, назлау һәм назлану темасына ешрак сүз кузгата башладылар. Мондый әңгәмәләрне күп вакытта Фатих башлап жиберә, ул үзенә хас чәнечкеле шаянлык белән ниндидер кинаяләр ясый, үткен генә итеп төрттергәләп куя. Шуннан соң инде бер читтә шәкертләр булып кына утыручы яшь-жилкенчәк, әкреләп кузгалып, бәхәскә кушылып китә. Гәп кызганнан-кыза бара; кешеләр, үзләре дә сизмәстән, бу мәсьәләдәге карашларын, зәвыкларын, идеалларын ачып салалар. Берәүләр бай кызына өйләнәп, кәеф-сафа чигү турында, икенчеләре хатын-кыз хөрлегә, өченчеләре яңа гәилә мөнәсәбәтләре турында сөйләп китәләр. Әңгәмә кызганнан-кыза бара, тормыш юлына әле тик аяк кына баскан бу яшьләр, гажәеп зур дәгъвалар белән, берсе икенчесеннән күбрәк белгәнлекне күрсәтергә тырышып, сөйләнәпме сөйләнәләр. Үзеннән-үзе башланып китә торган мондый әңгәмәләр, ничаклы гына кызу булмасыннар, гадәттә бер якның да өстенлегенә китермичә, шундый ук кинәтлек белән сүнәп тә калалар. Фатих үзе әллә кайчан сүздән туктаган, кушеткага кырын яткан хәлдә, яшь-жилкенчәкнең бәхәсләшүен читтән генә көлемсерәп тыңлый бирә. Бу көлемсерәүдә, бер үк вакытта, яшьләрне беркадәр баласытып карау да, аларның әкреләп фикер йөртә башлавын күреп, эчтән генә куану да сизелә.

— Шулай да, — ди ул бер читтә дәшми-тынмый гына басып торган Тукайга борылып, — шулай да, Габдулла эфәнде, сезнең дә хатын-кыз, сөю-сәгадәт хакында ничегрәк уйлавыгызны белеп китсәк, зарар итмәс иде.

Болай да кечкенә буйлы Габдулла, Фатихның бу чаклы кинәт куйган соравыннан соң, бөтенләй куырылып калгандай була, аның йөзеннән чак кына сизелерлек алсу кызыллык уза. Әмма ул югалып калмый, шулай ук бу мәсьәлә буенча күңелендә йөргәннәрен берьюлы әйтеп салырга да ашыкмый:

— Әгәр миңа калса, Фатих эфәнде, мин дөньяда бары тик ике генә хатын-кызны беләм: берсе — Пушкинның Татьянасы, икенчесе — минем немец теле укытучым Мария Карловна. Әгәр дөньядагы барлык хатын-кызлар да шулар кебек яхшы күңелле булсалар, мин, әлбәттә, алар белән бер урамнан рәхәтләнеп йөри алыр идем. — Һәм бу турыдагы нәтижәсез бәхәсләрне шуның белән очларга теләп: — Фатих эфәнде, онытмаган булсагыз, без бүген «Аркадия»гә чыгарга булган идек, — дип, Әмирханның исенә төшерә. Фатих урыныннан кузгала башлый һәм шуның белән сүз дә өзәләп кала.

II

«Аркадия» бакчасына чыгарга теләүчеләр күп һәм бик чуар була. Көн матур торып, вәгъдә ителгән сабан туеның шәп булуы көтелгәнлектән, хәллә хәленчә дигәндәй, һәркем барырга, күрергә, ирек ачып кайтырга омтыла. Кабан күле өсте жай гына йөзүче жиңел каеклар, жылкәнле көймәләр белән чуарланып кала, ишкәкләр ак чабаклар кебек әллә кайдан ук ялтырап-ялтырап күренәләр, тегеннән дә, моннан да гармонь һәм жыр тавышлары ишетеләп тора.

Зариф муллага Чистайдан кунак булып әнәсә Нәжип хәзрәтнең кызлары килгәнлектән һәм аларның болай да күп тармаклы нәсел-нәсәбе мондый күңел ачу көннәрендә бергәләп йөрергә яратканлыктан, «Аркадия»гә барырга теләүче кунаклар шактый ишле булып, сыңар күзле Мәгъсүм кучердан башка тагын берничә экипаж да ялларга туры килә.

Юлда барганда, Фатих, алдагы тарантаска төялөп һәм ефәк шәлләр астына кача төшөп утырган калфаклы кызларны күрсәтеп, Тукайның янтыгына төртә:

— Әнә, алар арасында синең ижадиятең алдында сәждә кылырга әзер торучы поклонницаларыңнан берсе бара. Кара аны, Габдулла эфәнде, әгәр жае чыгып, мин ул туташны синең белән таныштырырга уйласам, тәшәккүрдән башка бер сүз дә әйтмәссең дип ышанам.

Фатихның бу искәртүеннән соң, Габдулла эчтән беркадәр тәшвишләнгән кебек булса да, сиздерми, бары тик дустанә бер төс белән көлемсерәп кенә куя:

— Тәэссөфкә каршы, мин бит, Фатих жаным, туташлар белән әңгәмәгә әзерләнеп чыкмадым.

— Зарар юк, алар үзләре дә әле яңа ачылып килә торган милли чәчәкләребезнең тик бөреләре генә. Алар синнән философия көтмиләр, жаен туры китереп, синең авызыңнан чыккан берәр кәлимә сүз ишетсәләр, шуңа бик канәгать булырлар.

Бәлки шулайдыр да, әмма Габдулла өчен шул минуттан башлап тынычлык бетте, күңелендә әллә нинди тәшвишле уйлар кузгалды һәм әнә шул мавыктыргыч уйлар арасынан, әллә кайдан, узган ел язып ташлаган бер шигыренен беренче мисрагы, нишләптер, гел тел очына килеп тора башлады:

...И матур! Иренмәче, еш-еш кына көзгегә бак!
Күр йөзенне: нинди нурлы, нинди алсу, нинди ак.

Барып житеп атлардан төшүгө, яшь-жилкенчэк үзара бер чөкөрдөшөп, ыгы-зыгы килеп алды. Кызлар, шагыйрь күңөлдөгө шигырь кәлимәсен чынлап та сизенгән кебек, көзгөлөрөн чыгарып, калфакларын рәтлөргө, чәчлөрөн төзөтөргө, битлөрөнө кершән-иннек сөртергә тотындылар. Олыраклар тәжрибәле күзлөрө белән тирә-якка бер караш ташлап алдылар — «Аркадия»гә беренче килүлөрө генә түгел, кая барсаң нәрсәгә ирешергә мөмкин булачагын яхшы беләләр. Шуңа күрә ыгы-зыгы килеп тиккә шыбырдашып йөрүгә караганда, үзлөрөнә ошаган тынрак бер почмакка китеп, әкрөн генә кәефләнеп утыруны хәерлерәк санылар иде.

Фатих хәйләкәрнең үз чамасы булган икән. Шунда тарантаста утырган жиреннән генә өс-башын тәртипкә китерде дә, «Туктагыз, Габдулла әфәнде, сез торып торыгыз, мин туташлар янына барып киләм» дип, атын тарттырып, кызлар төркөмө янына таба китте.

Алар барысы да бер агач тармаклары иде. Фатихның тарантасы янына жыелып, туганнарча бер гөрләшөп алдылар, аннары Фатих кызлар арасыннан урта буйлы, түгәрәк ак йөзле, мөлаем карашлы һәм килешли әледән-әле артка таба карангалап килгән яшь кенә кызны үзе янында калдырып, аның белән бик кирәкле бер нәрсә турында киңәшкән кебек, сөйләшә башлады. Әллә кайдан сизеләп тора, ул әлегә кызны Тукай янына килергә димли иде. Чәченә ак калфак кадаган, өстенә килешле батист күлмәк киеп, иңенә озын чуклы ефәк шәл салган, жиңел сынлы бу кыз яшел агачлар фонында дөньяга бары тик бер генә көнгә килгән ак канатлы күбәләк төслө күренә иде. Житмәсә ул кыз Фатихның туганнан туган сеңелесе иде, аннары тагын Габдулла ул кызның үзенә бертөрлө ягымлылык сирпеп көлгән тавышын да ишетеп калган иде, гомумән, көнө дә әйбәт иде, кешеләр дә күп иде, кояшы да бик көләч иде. Төсләр, авазлар, моңнар күп иде. Ана тикле гел дип әйтерлек «Болгар» номерында һәм типографиядә томаланып яткан, аннары «Әльислах» идарәсендә чуалган һәм узган көннәрендә ятимлектән башы чыкмаган Габдулла өчен кинәт килеп туган бу баш әйләндергеч якты көн, ничектер, күзлөрне чагылдырган кебек булды. Үксез бозауның авызы ашка тисә, борыны каный, дигәндәй, Габдулланың да чак кына борыны канамыйча калды, һәрхәлдә кинәт иңгән бу бәхет, бу жиңел сынлы күк кызы алдында Габдулла үзен әллә ничек уңайсызрак сизә, аның белән кара-каршы очрашып сөйләшүгә караганда, аңарга читтән сокланып торуны артыграк саный иде.

Беренче карашка күктән иңгән кебек булып күренгән ул кыз чынлыкта исә Чистай хәтле Чистайдан тик бер генә теләк белән — шагыйрь Габдулла Тукайны күрү теләге белән генә килгән һәм ул үзенәң әдип Фатих абыйсы аркасында моңа ирешү алай читен булыр дип тә уйламый иде. Чистайның Кызлар мәктәбендә укыган чагында ук ул кызга Габдулла Тукай дигән шагыйрь турында күп кенә ишетергә туры килгән иде, кулына төшкән күп кенә шигырьләрен ул үзе дә яратып укыган һәм байтагын яттан да белә иде. Искә алмый үтеп булмый торган янә бер як: ул унжидегә житеп бара торган бер кыз иде.

Ләкин кызның алдан корган исәпләре һәм өметләре һич тә көтелмәгән рәвештә һавага очтылар. Кыз, Фатих абыйсына ияреп, ояла-ояла шагыйрь Габдулла Тукай абыйсы белән танышырга дип килгәндә, Габдулла үз урынында юк, ул каядыр китеп барган иде. Фатих, алай-болай карангалап, күзлөрө белән Тукайны бик тырышып эзләсә дә, нәтижәсә дә, шагыйрь үзе дә күренмәде.

Кыз, бу хәлдән шактый ук аптырап, Фатих абыйсыннан күзлөрөн яшерергә тырышты һәм, учында кулъяулыгын әвәләштереп, кулларына

урын таба алмагандай, уңайсызланып торды. Әлбәттә, Фатих ул кызын сабийларча аптырау белән тулган күзләренә игътибар итмичә кала алмады. «Нишләп танышсын соң? Мин кем соң ул хәтле?» — Кызын күзләрендә энә шундый сораулар чагылган иде. Кыскасы, бу уңышсыз омтылыштан соң, ул яш кыз бөтенләй оялып, кызарганнан-кызара бара, аның тик калфак астыннан ак маңгае гына балкып күренә һәм бу оялу, бу алсу кызыллык, болай тилмереп калу аңа искиткеч килешә иде.

Алар, абыйлы-сеңелле, бер-берсен яңа гына күргән кебек, күзгә-күз карашып алдылар. Беравык вакыт ике арада сүз ялганмады. Бары тик «Абый!», «Сеңелем» дигән кыска-кыска эндәшүләр, үзара юатулар гына ишетелгәләп торды.

Мәйдандагы халыкның гөрләве, тынлы оркестр һәм төрле исерек авазлар бергә кушылып, буталып ишетелә башлаганнан соң гына, алар кинәт айнышып калган кебек булдылар.

— Әйдә, Зәйтүнә, утыр. Халык янына барыйк. Ихтимал, Габдулла әфәнде дә шундадыр,—диде Фатих, боерык тавышы белән. Зәйтүнә, һич-бер каршылык күрсәтмичә, абыйсы янына тарантаска менеп утырды, һәм алар атны мәйданга, халык төркемнәренә таба тарттырдылар. Мәйдан тирәсенә якынлашу белән кыз, тарантастан жиңел генә сикереп төшөп, абыйсына бер сүз дә әйтмичә, каядыр йөгәрде. Тик озак та узмады, яңадан әйләнеп килде. Юка күлмәктән, ефәк шәлен иңенә төшереп, чак-чак кына аптырап, үз-үзенә урын таба алмыйча, әле ары, әле бире сугылып йөрүче бу кыз, үзенә әйтелмәгән хисләре, түгелмәгән күз яше, ачылмаган өметләре белән ялгыздан-ялгыз калгач, беркадәр сәерсыман күренә, аның рухи кузгалышын белмәгән кешеләр өчен бу һәрхәлдә аңлаешсыз бер очыну иде.

Чынлыкта исә, безнең Габдулла да шундыйрак рухи кичерешләрдә йөргән булса кирәк, һич тә уйламаганда, ул да агачлар арасынан бер үзе килеп чыкты һәм тарантаслар янында алар, әлегә Чистай кызы белән, икәүдән-икәү очрашып куйдылар. Очраштылар, ләкин икесе бердән аптырашып калдылар.

— Сезне Фатих абый эзли, Габдулла әфәнде, — дип, телен көчкә-көчкә генә әйләндереп, ниһаять, әйтеп куйды кызы.

— Ә мин менә аны югалттым, — диде Габдулла, кызга чак кына бер караш ташлап. Шәл чуclarын бөтергәләп, нишләргә белмичә аптырап торучы Зәйтүнә бер үк вакытта матур да, аз гына кызганыч та иде.

— Сезнең калфагыгыз ычкынган булса кирәк, туташ, — диде Тукай бераздан. Чылап та, калфакның каптырмасы ычкынган, кылаеп, бер якка таба авышып төшкән иде. Зәйтүнә ике куллап калфагына ябышты. Кыз калфак белән маташкан арада, Габдулла инде беркадәр кыюлык жыеп өлгергән, уй-фикерләре искиткеч бер ачылу белән ачылып, күңеле аеруча хушланып калган иде. Кыз белән якынтырак танышып, аның кайда һәм ничек укуы, Казанга күпмегә килүе турында сорауларга теләде. Ләкин оялчанлыгынанмы, әллә бүтән берәр сәбәп аркасындамы, кыз тиз генә ачылып китмәде, Габдулла абыйсы куйган сорауларга кыска-кыска гына җаваплар кайтарды да, «Гафу итегез, мине анда иптәш кызларым көтә торгандыр», — дип китеп барды.

Төрлечә юарга мөмкин булыр иде бу ашыгып китеп баруны. Ә Габдулла аны тик бер генә төрле юрады: «Мөмкинме соң мин ярлы гыдайга оҗмах кошлары турында уйларга? Күңелгә нәрсә килмәс ул!..»

Әмма шул минуттан, нәкъ энә шул өзгәләнгән минуттан башлап ул сөю-сәгадәт дигән хәлнен тетрәткеч көчен сизеп калды — шулай көйдәрә торган булып башлана икән шул ул!

Файдасыз бер ит кисәгеннән гыйбарәтләр йөрәк,
Парә-парә кисмәсә гыйшык, мәхәббәт кайчысы...

Юк, дөнъяда хатын-кыз дигәнөн немец теле укытучысы Мария Карловна яки Пушкинның Татьянаһы белән генә бетми икән! Дөнъяда тагын урта буйлы, түгәрәк ак йөзле, шомырт кара күзле, озын керфекле, оялчан кыз Зәйтүнә дә бар икән. Менә ул, иценә озын чуклы ефәк шәлен салып, кабарынкы чәчләре өстенә ак калфагын утыртып, чак-чак кына аптырап, чак-чак кына көлемсерәп, агачлар арасынан, кояш нурлары арасынан, тавышлар, бәләкәй генә шатлыктар, вак кына гонаһлар арасынан бер ялгызы ак канатлары белән жылпенә-жылпенә килеп чыга һәм Габдулланың ялгыз номерына, хәтта бикле ишекне дә ачтырмыйча, әллә кайдан гына үтеп кереп, шагыйрьнең аяк очларына килеп туктый... Һәм бу юлы ул һич тә курыкмыйча, үпкәләү яки назлау сүзләре белән баш катырмыйча, ачыктан-ачык икъярар итәргә тотына:

— Мин сезнең шигырьләрегезне яратам гына түгел, мин сезнең шигырьләрегезне яттан беләм, Габдулла әфәнде!

Рәттән бик күп тапкырлар кабатлана торган бу гади сүзләр ул фәрештәнең уймактай авызыннан чыкканда кабатлану булудан туктыйлар, авазлар, берсе икенчесен күңелле рәвештә тутырып, тылсымлы бер шигърияткә, мәңгелек бәхет теләп кылган догага әвереләләр: «Мин сезнең шигырьләрегезне яттан беләм, Габдулла әфәнде... Мин сезнең шигырьләрегезне яттан беләм, Габдулла әфәнде!».

Екатерининская урамындагы 63 нче йортта торучы Мәрьям Аппакова Зәйтүнәнең дә апасы иде. Өстәвенә тагын Мәрьямнең Зәйтүнә яшьләрендә үз кызы да бар иде. Апасына килүдән Зәйтүнәне берәү дә тыя алмады. Шулай итеп, Чистай кызы Зәйтүнә «әльислах»чылар тирәсендә еш кына күренгәли башлады. Сирәк-сирәк кенә булса да сүзләр дә ялганып киткәли, ләкин уку, мәктәп, мәгърифәт һәм тәрбия темасыннан еракка китми, иң кызыгы, бу тыйнак күңелле әдәпле кыз белән очрашып, сөйләшкәләп алган саен, Габдулланың күңелендә әллә нихәтле әйтелмәгән матур фикерләр уяна бара иде. Һәм ул шушы 1908 нче елның жәендә күп кенә мәхәббәт шигырьләре язды, дуслары арасында сөю-сәгадәт темасына сүз чыкса, рәхәтләнеп колак сала, үзе дә кайбер репликалар кыстыргалап куя, уңышсыз гашыйклардан рәхәтләнеп көлә, еш кына Фатихтан «Кадерле минутлар»ын укыта, аңа карата үзенең фикерләрен әйтә, ләкин, сүз туры килеп, аның мәхәббәтенә кагыла башласалар, һаман шулай, нәкъ борынгыча итеп:

— Мин дөнъяда ике генә хатын-кызы беләм... — дип, кырт кисеп жавап кайтара иде.

«Әльислах» идарәсе тирәсендә калфаклы кызларның йөрүе туктамады. Ахырда бер көнне бу шыбырдашулар редакторга ук барып життеләр һәм ул, егет-жилән тирәсендә кызларның чуалуын табигый бер хәл итеп санаса да, редакциядә кыз-кымыз чырылдатып йөртүне ошатмаганлыгын белдерде.

Шулай да яшьләр үзләренекен иттеләр. Габдулланың Чистай кызына күңеле төшкәнлеген әллә кайдан сизенеп, аларны ныклап бер очраштырырга булдылар. Әлеге шул 1908 елның жәе иде. «Әльислах» идарәсе урнашкан фатирга берсеннән-берсе матур киенгән ике-өч кыз килеп керде. Болар барысы да Фатихларның туган-тумачалары булып, арада, әлбәттә, Зәйтүнә дә бар иде һәм бу килүендә ул аеруча матур иде. Элек Фатих үзе, аннан башкалар Габдулланы туташлар янына чыгарга чакыра башладылар, ләкин Тукай, әле теге, әле бу эшем бар дип, һаман редакция бүлмәсендә кала бирде. Ниһаять, хәйләгә ябыштылар. Кызлар сау-буллашып чыгып киткән булдылар, ишек ачылып ябылган тавышлар, хушлашулар, «безгә дә килеп утырыгыз» кебек сүзләр ишетелеп калды, шуларның барыннан да соң, берсе Габдулла янына кереп: «Әйдә, үзебез генә калдык, эшене куеп тор, берәр партия шашка уйнап алайык», —

дип сөйләнә-сөйләнә, Тукайны култыклап түр якка алып чыкты һәм, каушап кызарган шагыйрьне шундый ук каушап кызарган Зәйтүнә янында калдырып, үзе чыгып китте. Бер жәй эчендә менә икенче тапкыр инде Тукай бу сөйкемле оялчан кыз белән икәүдән-икәү торып калды. Ләкин алар бу юлы да нәзакәтле исәнләшүдән һәм бер-ике авыз сүз әйтешүдән ерак китә алмадылар. Тик исә шул: Габдулла бу күрүендә кызның башындагы калфагы чын энжеле калфак булмаганын белеп алды һәм, әгәр якынтырак танышып китсәләр, ничек булса да тырышып, аңа чын энжеле калфак алып бүләк итәргә дип күңеленә беркетеп куйды.

Ләкин очрашулар, сүزلәр кыска һәм ашыгыч булган саен, шагыйрьнең сизгер күңелендә сөйкемле Чистай кызы үскәннән-үсә бара иде. Килде бервакыт, хәтта шул көзнә үк. Тукай, иптәшләре ярдәменнән башка да, Зәйтүнә белән сөйләшергә һәм нәтижәле итеп сөйләшергә жөр-әт итә алырлык бер кыюлык жыйды. Шагыйрь күңелендә мондый борылышны тудыра алырлык бер вакыйга һич тә көтмәгәндә килеп чыкты. Кызыклы да, гыйбрәтле дә вакыйга булды бу.

Әллә кайдан гына Казанга килеп чыгып, гажәеп бер өлгерлек һәм шомалык белән «Бәянепхак», «Нур» газеталарында бер-бер артлы берничә көйле сүزلәр тезмәсе бастырып чыгарган һәм, шундый ук житезлек белән Казан сәүдәгәрләренең түрләренә менеп, тәлинкәләрен яларга, алар төчкергәнгә «Дөрөс, дөрөс! Шәп чыкты» дип раслап торырга өйрәнәп өлгергән Рәкыйп Жамал дигән шагыйрь, байлыкларына кызыгып, Апанаевларның жир-суга, ташпулатларга хужа булган алтмыш яшьлек, карсак буйлы кызына, «Шаукый Фатыймасы» дип бөтен Казанда атакка алынып сөйләнә торган кызга өйләнәп куйды. Бу «берсе алма, берсе хөрмә» шәһәрне шаулатып туй иттеләр, урамга фыйтоннар чыкты, кесәләрдән янчыклар чыкты, ишек алларына майлы чәкчәк, милли пәрәмәч исләре чыкты һәм, шул уңайдан, «Әльислах» газетасында Тукайның «Хәзерге өйләнүчеләр» дигән шигыре басылып чыкты:

Күңелләр саф чагында шәп, матур кыз сайлыйлар анлар,
«Булыр безнең хатын, булса йөзә айдай», — диләр анлар.

Әгәр дә басса дөнья һәм муеннарда бурыч тулса,
Убырлы карчыгыңны да алырлар, акчасы булса.

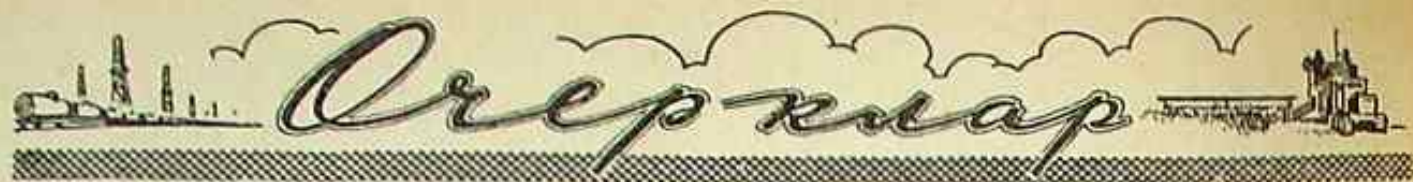
Бу шигырь шома кияү белән карт бикәч вакыйгасыннан шаулаган Казанны тагын бер кат шаулатып алды. Дуслары, Тукай белән бергә көлөп: «Афәрин, Тукай!» — диделәр, дошманнары һәм Печән базары: «Кайдан килеп чыкты бу тар балаклар?» — дип аптырап, башларын чайкарга тотындылар.

Ләкин Габдулланың йөрәге моның белән генә дә басылмады. Нәкъ шул көннәрдә, әйе, Казан яшьләренең бер өлеше, «Денем өчен түгел, көнем өчен» дип, алтмыш яшьлек кызлар кочагына атылганда, Габдулланың ярлы һәм китап-кәгазьләр белән тулган бүлмәсенә, ишек-фәлән ачып тормыйча, әллә кайдан гына үтеп, теге ак канатлы фәрештә очып керде һәм гүяки аны кулыннан тотып, урамга, далага, дөньяга өстөрп башлады.

Хәер, Габдулла да бүлмәсендә бикләнәп кала алмады. Хисләренә һәм яшьлекне алтынга сатып яшәп азапланучыларны күрә торып та, үзен саф хисләре алдында оялып, башын комга тыгып маташуы аңа ничектер коточкыч көлке тоелды. Һәм ул, бер кешегә бер сүз дә әйтеп тормастан, өс-башына алырга дип жыеп килгән акчасына кечкенә генә энжеле калфак сатып алып, әлегә Чистай кызын эзләп китте. Элек Екатерининская урамына, аннан Яңа бистәгә барды. Ләкин ул соңгарак калган иде, Чистай кызларының әле хәзер генә пароходка төшеп китүләрен, әле китеп тә өлгөрмәү ихтималы булганлыгын аңа хәбәр иттеләр.

Габдулла, энжеле калфакны кесәсендә килеш капшаган хәлдә һәм үз хисләренә үзе буыла-буыла, пристаньга чапты. Ләкин әүвәлге кыю-сызлыклары өчен, күрәсен, язмышының аннан көлүе булгандыр: ул пристаньга төшөп житкәндә, «Кама» дигән жыйнак кына ак пароход, дебаркадердан аерылып, шапырдый-шапырдый, суның уртасына кереп бара иде инде. Палубада, яулыктар болгап сабуллашучы кешеләр арасында, хәрәкәтсез калып Казан өстенә моңсу караш ташлап баручы бер кызны күрөп алды Тукай. Ул идеме ул, әллә түгел идеме?

Ана кинәт бик күңелсез, бик ямансу булып китте. Мәгънәсез бер чүпрәк кебек булып калган энжеле калфакны кесәсендә әвәли-әвәли, шагыйрь, пароход тәмам күздән югалганчы, яр буенда басып торды. Күңелен нидер тырнап-тырнап ала һәм шул тырналуга астыннан, яңа энжеле бөртекләре кебек, яңа хисләр — мәхәббәт, сөю-сәгадәт, аерылу һәм кавышу, тагын аерылу һәм тагын кавышу турындагы житди хисләр кузгалыда иде.

ГАЯН ӘМИРОВ

БОРЫНГЫ СМОЛЕНСК ЮЛЫНДА¹

III. ПАРТИЯНЕҢ ЗАМОЩЬЕ ОЕШМАСЫ

Смоленщинага оккупантлар килгән көз бик салкын да, бик пычрак та булды. Башта Угра буйларын томан каплады, бертуктаусыз карлы-бозлы яңгыр койды. Елга үзән-легендәге сазлыклар күбенде. Урманнар ялангачланды, аларда ышыкта, яфрак заты да калмады, тик чыршы һәм наратлар гына кара-яшел булып торалар иде.

Без — Григорьев батальоны разведчиклары — бик экренләп, Ельня кешеләре белән берәм-берәм бәйләнешкә керсәк тә, группа жыеласы урынга әллә ничә кат чыгып эзләсәк тә, Сафаны һәм Фроловны таба алмадык.

Көннәрдән бер көнне, без разведкага баргач, Марьино белән Замошье авыллары арасында Вера һәм Татьяна исемле ике хатын-кызны очраттык. Һәрвакыт бөтен нәрсәне ачык белергә тырышкан Аркадий юлчыларның исемнәрен дә, нәсел-нәсәпләрен дә төпченеп сорашты. Вераның ире фронтта, ике баласы Митишков авылында, Татьянаның анасында торалар икән. Әле дә аларның шунда китеп барышлары. Замошьеда ышанычлы кешеләрдән өйдә колхоз председателе Нефед Петрович Павлюченков бар, ди. Ул коммунист булмаса да, ышанычлы совет кешесе икән. Калган активистлар күренми, ахры, фашистлардан яшеренгәннәрдер, диделәр.

Безнең сорауларга җавап биргәндә Татьяна бер Верага, бер безнең артта басып торган автоматлы сугышчыларга карый иде.

Башларына каска кигән, бөтен форманы саклаган кораллы кызылармеецлар алдында ярым хәрби, ярым штатский киенгән өч кешене бу хатыннар кем дип әйтергә дә аптырадылар булса кирәк. Без Вера белән Татьянадан колхоз председателенең кайсы йортта торганын һәм берәз биографиясен сорашып белдек. Аннары, аларны үз юлларына жибереп, куаклар аша Замошьегә юл алдык.

Авылда борынгы таш чиркәү һәм урмандай шаулап утырган зур бакча, земство заманында ук салынган стандарт мәктәп төзек калганнар иде.

Без басудагы эрәмәлек аша килеп, шул бакчага кердек һәм яшеренеп Павлюченков өен берәз күзәтеп яттык. Авылда фашистлар күренмәгәч, Григорьев батальоны кешеләрен бакчада, агачлар ышыгында

¹ Башы журналыбызның 3 нче санында.

калдырдык та, өчәүлөп, колхоз председателенең терлек абзарына юнәлдек. Абзарның бакчага таба караган капкасы бикле иде, без абзар кыгына мендек һәм абзарга терәп салынган лапаска үттек.

Павлюченковның өе дә лапас белән тоташ. Печәнлектән түбән сикергән Петя «үз йомышы» белән чыккан Павлючиха өстенә төшә язды. Председатель хатыны сикереп торып, «каравыл!» кычкыра-кычкыра, өйгә йөгөрдө. Петяны сүгә-сүгә, без дә жиргә төштөк.

Шул вакыт ишектән кулына балта тоткан ир кеше чыкты.

— Көпә-көндөз кеше үтерәсезмени, этләр?! Бу ни хәл бу? — дип кычкырды ул, балтасы белән кизәнеп. Ләкин үз алдына өч егет чыгып баскач, аптырап катып калды. Бу кеше ябык йөзле, сирәк кенә аксыл саргылт кашлы, шундый ук саргылт, тырпаеп торган мыеклы иде.

Мин аңа йомышыбызны белдерергә ашыктым:

— Без беркемне дә үтермибез. Безгә колхоз председателе Нефед Петрович Павлюченков кирәк; — дидем.

Ул балтасын янында ята торган бүрәнәгә чапты да:

— Ә сез кем буласыз соң? — дип сорады.

Жавап бирәсе урынга без, аны тирәләп алып, өйдән лапаска чыга торган басмага утырыштык. Ул да утырды. Аның өстендә — гади кара сатин күлмәк, диагональ пинжәк, салам, кибәкләр ияргән чалбар кигән, аягында — тирес арасында йөргән күрсәтеп торган итек. Гомерендә беренче тапкыр күргән кешеләрнең «Нефед Петрович Павлюченков», «колхоз председателе» дип эндәшүе аны аптырашта калдырды. Мин аңа үзөбезнең Кызыл Армия командирлары икәнлекне әйттем. Аркадий сүзгә озакка сузарга теләмәде.

— Иптәш председатель, безгә бик тиз генә ашарга азык табарга кирәк, — диде.

Ишек алдына килеп терәлгән лапасның урамга чыга торган капкасы ябык, без утырган урында караңгырак, шуңа күрә Павлюченковның йөзгә ачык күрәп булмый иде. Ул бик тыныч тавыш белән:

— Хәзер хатын аш пешерә, көтегез, аш ашарсыз, көтә алмасагыз, икмәк бар, хатын икмәк бирер, — диде дә урыныннан торды.

— Нефед Петрович, үзөбез өчен генә азык кирәкми, безгә кызылармеецларны ашатырга кирәк, — дидем мин. Петя белән Аркадий, бу сүзләргә раслап:

— Безнең халык урманда, фронт аша чыгарга бара, юлга азык кирәк, — диештеләр.

Нефед Петрович жылкәсен кашыды да:

— Да-а... бөтен якын-тирәдә немецлар. Замошьеда алар бик еш булалар. Ничегрәк итәргә соң? Ярый, берәз көтегез. Мин хәзер килермен, — дип, бик ашыгыч чыгып китте.

Без аны туктата алмадык, бер-беребезгә караштык та «кая барыр икән бу», дип лапас капкасы ярыгынан карап калдык.

Нефед Петрович урамга чыккач, як-ягына каранды да күрше урамдагы кечкенә генә өйгә таба атлады. Ярым өй, ярым мунчага охшаган бураның түбәсе салам белән ябылган, иңе-буге дүрт метрдан артмаган стөналарыннан урам ягына бәләкәй генә ике тәрәзә карап тора. Өй түбәсендәгә калай моржадан төтен-фәлән чыкмый. Ихата тирәсе киртәләнеп бетмәгән, сулдарак кечкенә генә абзар күренә. Павлюченков киртә арасынан кәжә шикелле үтеп, өйгә кереп китте.

Бераздан шул өйнең икенче ягынан Нефед Петровичка ияргән урта буйлы бер кеше чыкты. Алар бик кызу атлап безгә таба юнәлделәр.

— Саумысыз, егетләр! — дип, керү белән безгә кулын сузып күрешкән бу кешене без өчөбез дә бер күргән идек инде — танып алдык, тик таныганыбызны белдермәдек.

— Потап, — диде ул кулларыбызны кысып.

Нефед Петрович безне өенә алып керер өчен ишек шакый башлады,

Потап колхозчылардан бер дә аерылырлык киенмәгән: башында гади кепка, өстендә кара пинжәк, чалбар балакларын кунчы эченә кертеп итек кигән. Аның ышанычлы, нык басып атлап килүе, барыбызга да көчле кулларын биреп күрешүе, ачык, яңгырап торган, гадәттә кече командирларда була торган тавышы безне ничектер үзенә тартты. Бу кешенең килеш-килбәте, кыяфәте үк: — «Немецләр басып кәргән Смоленщина жирләренең чын хужасы фашистлар түгел, ә менә без!» — дип әйтеп тора иде. Ул сөйкемле, чибәр; йөзеннән ниндидер ягымлылык балкый, сакал-мыеклары бик жентекләп кырылган. Кайчандыр машина белән «под польку» алынган кара чәче инде житкән, артка таралган килеш фуражка астыннан азрак жылкәсенә төшөп тора.

Колхоз председателенең иркен һәм якты, идән һәм тәрәзә яңаклары буялган, ишекле бүлмәләргә бүленгән өенә кәргәч, матур итеп жыештырган шкаф, өстәл, караватлардан күзәбезне ала алмый тордык.

Озак вакытлар урман-сазларда йөрөп, мондый матур, пакь өйне, ашлы өстәлне, мамык түшәкләрне бик сагынган идек шул. Шунлыктан, берникадәр вакыт сәерсенеп, күршегә йомышка дип кәргән, ләкин аны әйтергә батырчылыгы житмәгән оялчан баладай сүз дәшергә базмый тордык. Председатель өе авылның иң күренекле урынында, колхозның мул тормышлы чагында салынган булса кирәк. Өйнең зур тәрәзәләреннән бакча, бакча эчендәге йортлар, Восток районы ягына сузылган Угра елгасы буендагы урман, басу, болыннар күренә.

Потапның:

— Кайдан киләсез, егетләр, кайсы якка барасыз? — дигән сорауы безне сискәндереп жибәрде. Аның бу сорауын җавапсыз калдырдык. Дөресрәге, җавап бирәсе урынга үзәбез сорау бирдек:

— Замошье аша немецләр үтмәдемени?..

Потап ашыкмыйча гына кесәсеннән кара хәтфә тәмәке янчыгы алды һәм, Аркадий белән Петяның тәмәке төрергә кәгазьләре дә юклыгын күргәч, икенче кесәсеннән кәгазь — немец листовкаларын чыгарып, кискәкләргә ертты да:

— Ничек инде ул немец Замошьедан үтмәсен, ди. Үтте. Мәктәп, кооператив, больница, почтаны күрмәдегезмени. Ул «сугыш чукмарлары» бөтенесен дә кырып-талап киттеләр...— диде. Аның үтә күрә торган, берәз көлемсерәп карарга гадәтләнгән матур зәңгәр күзләрендә нәфрәт очкыны күренеп калды. Ул күзләр безнең өчәбезне дә бик жентекләп күзәтәләр, тикшерәләр иде. Аның түгәрәк матур йөзүдә бөтен нәрсә, коеп куйган шикелле, үз урынында: тигез кара кашлар, русларда гына була торган туры борын һәм көчле характерны күрсәтә торган ир-егет иреннәре. Ул үзенең безгә шикленеп каравын оста яшерә һәм һәрберебезне үтәдән-үтә күрә иде булса кирәк. Миңа шулай тоелды.

— Немецләр үткәч, сез ничек калдыгыз соң?

— Алар бит «яшен тизлегендә» Мәскәүгә чаптылар. Ә без урманнарда калдык та, менә кайттык, — диде Нефед Петрович һәм нигәдер тәрәзәдән урамны күзәтеп алды да Потапка карап әйтеп куйды: — Аввакумыч, немецләр хәзергә юк, алар килгәнче-ниткәнче егетләрнең эшен хәл итү кирәк!

Потап Аввакумович (хәзер без аның атасының исемен дә белдек) ашыкмыйча гына «кәжә сыйрагыдай» кәкре итеп тәмәке төрдә, Петядан төпчек алып ут кабызды.

— Ярый, Петрович, без качыш уйнаган балалар түгел, бу егетләрнең безнең турыда кайдан хәбәрләшүләрен сорашмыйк. Алар аны барыбер әйтмәсләр. Турысын сөйләшик, егетләр, — диде ул безгә карап.

Потап Аввакумовичның чын-чынлап кем икәнлеген белеп житкәргә сәк тә, Павлюченковның бу кеше рөхсәтеннән башка берни дә бирмәчәге күренеп торганга, ачыктан-ачык сөйләшергә карар бирдем:

— Менә нәрсә, Потап Аввакумович, безнең өчөбездә дә пистолетларыбыздан башка бер генә дә документ юк. Без Кызыл Армия командирлары. Безгә ышану-ышанмау үз ихтыярыгызда. Тик безгә сугышчылар өчен икмәк кирәк. Алар урманда, ачлар, — дидем.

— Күпме соң сез? — дип Потап сүземне бүлдө.

— Батальон...

— Батальон!.. Батальонны ашатырлык икмәк таба алырбызмы икән соң?

Ул һаман безгә ышанмый: йөзә, күзә, сөйләшүе шуны әйтеп тора иде.

Без батальонның камалуда калуын, хәзер фронт аша чыгарга баруын, батальонда яралы сугышчыларның да булуын сөйләп бирдек. Ләкин ул һаман безгә ышанмады:

— Сез безне агитацияләмәгез, ул батальонның барлыгын-юклыгын кем раслар, кайдан тикшереп белербез? — дип сорады. Аның бу сүзенә председатель дә кушылды:

— Әйе, безгә бит Совет властена исәп-хисап, колхоз малы турында отчет бирергә туры килер, — диде.

Озакка сузылган әңгәмәне бетерергә вакыт иде.

— Теләсәгез кемне няртеп жибәрегез, сезнең колхоз бакчасында безнең сугышчылар ята, ә батальон Угра елгасы аша чыккандыр инде, Выход районына юл тотта, — дидек.

Ниһаять, Потап:

— Кич, караңгы төшкәч, килерсез: уйлашырбыз, — дигәч, без китәргә жыендык.

Батальонның арбалары юклыгын, ә атлары яралы кешеләрне алып баруын әйттек.

— Арбада эш тормас, әнә теге каберлеккә кич килегез, — диделәр алар. Шулчак урамнан ян тәрәзәне кактылар. Аннан:

— Потап Аввакумыч, Мосалыдан авылга немецләр килә, машиналар колоннасы һәм мотоцикллар, — дигән тавыш ишетелде.

Потап безне лапаска алып чыкты. Каршыбызга уналты-унжиде яшьләрдәге бер егет килеп басты.

— Баранов, иптәшләрне озат! — диде аңа Потап һәм бакчага чыга торган ишекне ачты.

— Ә сез? — дидем мин, аның калырга жыенуын күрөп.

— Безнең өчен кайгырмагыз, без күнәп киләбез инде, — диде председатель. — Тизрәк юлыгызда булыгыз. Күрөп калмасыннар!

Без колхозның алма бакчасына йөгәрдек. Безне көтә-көтә туңып беткән сугышчыларны нярттек тә елгага төшөп буа аша чыктык һәм Чашы авылына таба юл алдык. Шул вакыт Замощьда атыш башланды. Безне озата баручы әлегә егет:

— «Тавык үләтләре!» Кош-корт аталар... Фашистлар авылга һәрвакыт шулай «оркестр» белән «тантаналы рәвештә» килеп керәләр... — диде.

Без Потап белән Нефедның язмышы өчен борчылдык.

Егет безне:

— Потап Аввакумыч белән Нефед Петровичны бездә беркем дә фашистларга сатачак түгел. Аларның берсе безнең район халкы яраткан авыл советы председателе, ә икенчесе — колхозыбыз башлыгы, — дип тынычландырды. Мин бу мәгълүматларны ныклап исемә салдым. Петр Костриков Костядан (егетнең исеме Константин иде):

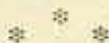
— Ә син ни эшлисең? — дип сорады.

— Минме? — диде Костя. — Мин фашистлар килмәгән булса, Мәскәүдәме, Ленинградтамы берәр ВУЗда укыр идем. Ә хәзер корал жыйм. Шуннан соң күз күрер тагы...

— Әгәр фашистлар Замощьеда куна калсалар, безнең кич белән килүдән ни файда? — дип сорады аннан Аркадий. Бик урынлы сорау иде бу. Чынлап та, немецләр китмәсәләр, без килеп ни эшләрбез?

Потап белән Павлюченковның вәгъдәләре ихласлыгына ышанып житә алмый идек әле. Ләкин Костя Баранов бик ышанычлы итеп:

— Килегез, әлбәттә килегез! Аввакумыч әйткәч — эшләр, юлын табар, килегез, — дип безне тынычландырды. Шуннан ул безне каршы алачагын, елга аръягында каберлеккә чыгачагын әйтте һәм без, сигналлар турында вәгъдәләшкәч, сабуллашып, Угра буендагы урманнар-га юл алдык. Анда комбат Григорьев көтә иде.

Потап Аввакумычны чынлап та без элегрәк бер күргән идек, шун-лыктан аны тиз таныдык.

Григорьев батальоны өчен разведка алып барганда безгә Матченки авылы белән Угра елгасы арасындагы сазлыклы урман аша үтәргә туры килде. Матченки урманында без шундый хәлгә очрадык. Басу юлыннан бер генә эз белән бу урманга дистәләгән тракторлар китерел-гән. Башка урманнарда да, бигрәк тә кичә генә үткән Холбни урма-нында, бик күп автомашина, трактор, пушкарлар һ. б. техника күргәнә, без Матченки урманындагы техникага башта әһәмият бирмәдек. Шу-лай да ул тракторлар тирәсендә кешеләр йөрүе безнең игътибарны үзе-нә тартты. Агачларга ышыкланып аларга якынлаштык. Бер як читтә-рәк озын арбага жиккән кашка туры ат тора иде. Арбага утын, утын өстенә берәз печән салынган. Ә ике кеше ЧТЗ, СТЗ, һ. б. заводлар эш-ләп чыгарган «корыч айгыр»ларны сүтәләр иде. Аларның берсе урта буйлы, юан гына, ә икенчесе озынрак һәм ябык. Тракторларның алына торган детальләрен икәүләп алып, каядыр урман эченә ташыйлар. Без аларга комачауламадык. Петя тәмәке сорарга дип омтылса да, мин аны жибәрмәдем. Безнең маршрут Некрасы белән Кобели арасын-нан үтешли шул тирәдә торган Каблуковка бара иде. Шуңа күрә бу ике кеше эшләрен бетереп Замощьега кайтып киткәч, без Кобели авылына юнәлдек. Юллар янәшә булганлыктан, аларны бик озак күзәтеп бар-дык. Алар Замощьега житкәч аерылдылар: берсе туры авылга кереп уңга борылды, ә икенчесе — озырагы — сул яклап бакчалар артынан авылның түбән очына төшөп китте.

Тәбәнәгрәге — бүген Павлюченков алып килгән кеше Потап Авва-кумович булып чыкты...

...Көзгә көндә иртә төшкән караңгыдан файдаланып, без Замощье зиратына якынлаштык. Батальонның ике отделениесе, каберлек тирә-сендәге юлны ике яклап «бикләп», пулеметларын Терентеевка белән Замощье ягына төзәп яттылар.

Елга аръягында — Замощье. Кургаштай авыр болытлар белән кап-ланган кара күк йөзе тигез жир өсте белән кушылган урында утырган авыл да тоташ урман булып күренә. Жил, каты көч белән искән сал-кын төньяк жиле, авылдагы һәм зираттагы агачларны жиргә бөгеп тө-шерергә тырышкандай итә.

Килүебезне белдереп, алдан вәгъдәләшкәнчә, сызгырдык. Бер генә тавыш та җавап бирмәде. Экрен генә атлап, каберлекләр өстенә куелган агач һәм тимер тәреләргә бәрелә-сугыла, зиратны тикшереп чыктык. Костя килмәгән иде.

Аның килмәве безне бик авыр уйга калдырды. Григорьевка ни диярбез? Ул әле һаман безгә бик үк ышанып житми булса кирәк. Пе-тяны безнең белән жибәрмәде, батальонда алып калды.

Тиздэн шикләнүләр тагы артты — Замощье өстендә бер-ике урында ракеталар күтәрелде. Димәк, немецләр авылдан һаман да әле китмәгән.

Көтмичә чарабыз юк. Аркадий белән янәшә яттык та шыпыртынгына сөйләшә башладык. Аркадий:

— Немецләр авылда кунгач, колхоз председателе бернәрсә дә эшли алмас, — диде.

— Григорьевка буш кул белән кайтып булмый бит, — дидем мин ана каршы, — нәрсәдер эшләргә кирәк. «Алдадыгыз» дияр... Потап Аввакумович белән ныклап сөйләшәсе иде...

Мин риза да булдым, икеләндем дә. «Ә бәлки ул безнең алдагына шулай гади кеше булып маташып, безнең үзебезне хәзер капкынга керткәндер», — дип уйладым. Бу уйлардан тәнем эсселе-суыклы булып китте. Аркадийга тирә-якны тагын да тикшереп чыгарга куштым. Төн караңгысында кабер өстендәге бөтен карачкы, хәтта төрөләр дә кеше булып күренәләр, кузгалалар шикелле. Бер үзем калгач, тагын да ныграк шикләнә башладым. Иелә-иелә Аркадий килде — берәүне дә таппаган. Без тагын бер ярты сәгать көтәргә булдык.

...Потап та, Нефед Петрович та безне алдамадылар. Костя килде. Ул бөтенләй көтмәгәндә, кабердән чыккандай, безнең янга килеп басты. Аның артында ябык кына, урта буйлы тагын берәү күренде. Без алар белән зиратның топольләр үсеп утырган башына чыктык.

Көндөз Замощьегә кәргән немецләр берәздән Тесное авылына, те-гермәнгә киткәннәр икән. Фашистлар киткәч тә, Нефед Петрович белән Аввакумович эшкә тотынганнар һәм бик дөрес эшләгәннәр, чөнки беравыктан танк, броневицларга төялеп авылга тагын фашистлар килеп тулган икән...

Без басуга киттек. Замощьены уң кулда калдырып байтак баргач, Костя ябалак булып кычкырды. Аңа караңгылыктан — сул яктан жавап бирделәр. Бәрәңге сабаклары арасыннан шул тавыш килгән якка киттек. Озакламый бәрәңге басуы өстендә унга якын олау күренде. Костя белән килгән кеше атлар янына китте, ә безне Замощье хатынкызлары урап алдылар, сугышчыларның хәлен сорашырга керештеләр, ә кайсылары безнең кесәләргә икмәк, тоз, тәмәке кебек нәрсәләр салдылар.

Костя белән килгән кешенең исеме Яков булып чыкты. Яков безнең начальникка:

— Беренче арбада ит, сыер ите, икенче олауда он һәм икмәк, калган олауларда бәрәңге. Менә хәзер соңгы арбага төйиләр, — диде. Бераздан, обозны алып барырга тиешле Нефед Петрович:

— Аллага тапшырдык, балалар, хәерле юл! — дигәч, без төнлә бәрәңге чыгарган колхозчыларга рәхмәт әйтеп хушлаштык та юлга чыктык.

Разведка начальнигы алга бер отделение куйды, артка, юлны каплап, икенче отделение төшерде.

Обоз Григорьев заставасына җиткәндә, таң атмаган иде әле. Застава начальнигына паролне әйткәч, безне Григорьев янына озаттылар. Ул үзе үк каршы килеп чыкты. Кадровый командир Григорьев үзенең батальонында һәрвакыт хәрби тәртип тотканга, бу юлы да разведка начальнигы рапортын алды һәм азык операциясен уңышлы үтә-вебез өчен барыбызга да рәхмәт әйтте. Килгән кешеләр белән күрешеп кулларын кысып чыкты. Яков үзен «Паненков» дип таныштырды. Димәк, Яков Потап Аввакумовичның энесе икән. Теге вакытта тракторлар янында Потап белән ул булган икән.

Колхозчылар батальон командирыннан фашистларга каршы көрәшү өчен корал сорадылар. Григорьев аларга корал бирүгә каршы килмәде һәм үзенең штаб начальнигын чакырып, бер «максим», ике «дег-

тяр» пулеметы, бераз граната, байтак кына мылтык һәм патроннар бирергә кушты. Шуннан соң ул аларга карап:

— Таң атты, нәрсә уйлыйсыз, кайтасызмы, кичкә кадәр каласызмы? — диде.

— Кайтабыз, кайтабыз. Монда калып безгә нәрсә бар, — диде аларыннан берсе. Арбалар бушатылган иде инде. Разведка начальнигы:

— Э немецләр? Замошьеда немецләр калды бит, — дигәч, Яков:

— Э немецләр килер дә, китәр дә. Без аларга карап яшәмибез. Менә хәзер иптәш начальник биргән «машинкаларны» арбага салып өстенә утын-печән төйибез дә кайтабыз, — дип жавап кайтарды.

Замошье кешеләре арбаларына корал төягәндә Петя, Аркадий һәм мин Григорьевка безне хәзергә Замошьеда калдыруын сорап мөрәжәгать иттек. Безгә үз эшебезне эшләү өчен бу бик жайлы момент иде. Мин Потап Аввакумович белән ныклап сөйләшәргә булдым. «Ул кешедән дә Ельян житәкчеләре турында белмәсәң, кемнән белерсең?» — дип уйладым. Потап безгә тагын да ярдәм итәр кебек тоелды. Костя сүзләре, Потапның батальонга ярдәм итүе минем дәлилләремне ныгытты. Григорьев карышмады. Мин аны кешеләрдән бераз читкә алып киттем дә, әгәр дә фронт аша исән-сау чыга калса, безне жибәргән кешеләргә үзезнең хәлләрне сөйләп бирергә һәм беренче мөмкинлек туры килгәндә бу районга радист белән рация ташлауларын соравымны әйтергә куштым. Ул вәгъдә бирде.

Шуннан соң Нури Казыхановка үзезне күргән дошман гарнизоннары, аэродромнар һәм фашистларның «яңа тәртип» урнаштырулары хакында бик жентекләп сөйләп бирдем. Ул теге якка чыккач, бөтен мәгълүматларны чәчми-түкми безне жибәрүчеләргә житкерергә булды. Без батальонга уңышлы юл теләп, аның батыр кешеләре белән сау-буллаштык та, Павлюченков, Яков, Костялар белән бергә, Замошьега киттек.

Юлда очраган немецләрнең күзенә ташланмас өчен утын, печән төягән колхоз атлары өч юл белән Замошьега кайттылар. Петя Павлюченковка, Аркадий Костя арбасына утырды. Мин Яков белән киттем. Без юл бие сөйләшәп кайттык. Ул сугышка хәтле тракторда эшләгән, «ак билетлы» булганга күрә армиягә алынмаган. Хәзер дә хатыны Федора һәм өч баласы белән Замошьеда тора икән. Ул үзенә агасы Потап турында күп сөйләмәскә тырышса да, Потапның Сос авылы советы председателе булып эшләвен, 5 октябрда Ельянга военкоматка барырга повестка алуын, фашистлар Ельян тирәсендә фронтны өзгәч, военкоматка барып житә алмавын һәм башка күп кенә кешеләр кебек үк немец тылында калуын әйтте.

Потапның да, Яковның да якын киләчәктәге планнары ачык билгелә түгел иде әле.

Шулай сөйләшәп кайтып килгәндә, безнең олау Шиловка авылын чыккач, һич көтмәгәндә немецләргә очрады. Башта безнең атларны өртеп мотоциклистлар үтте. Алар артыннан бронетранспортер һәм грузовикларга төялгән гаскәр колоннасы узып китте.

Григорьев батальоныннан кайтырга чыкканда, мин фуфайка һәм бүрекне Костя белән алышкан идем. Авылча киенгәч, мине һичкем хәрби кеше дип уйларлык булмаса да, немецләр кисәк кенә тентесәләр, кесәләрдә наган, пистолет, күп кенә патрон тапкан булырлар иде. Шулай ук Яков арбасында да утын-печән астында кул пулеметы һәм берничә винтовка ята. Тирә-як ачык. Жәйрәп яткан басу. Качып котылу турында һич уйларлык та түгел. Колоннага юл биреп, арыш камылы өстенә кердек тә үтеп киткәннәрен көтә башладык.

Безнең шикләнүләр урынсыз булды, фашистлар, ахрысы, фронтка ашыктылар, безгә таба эйләнеп тә карамадылар.

Без Замошьегә кайтып житкәндә, төш авышкан, авылдан немецләр киткән иде. Яков Замошьедан ерак түгел Потап бакчасы артындагы ындырга коралларны яшерергә китте, ә мин бакча артыннан турыга Потап өенә кердем.

Беренче карауда бу өйдә колхозчы яки авыл советы председателе тора дип һичкем уйламас. Кергән бер кеше (бигрәк тә немецләр) бу өйне мал абзарына охшатыр иде. Караңгы, кысан өйдән хәерчелек исе аңкып тора. Тимер миче бар: яксаң төтен чыга. Ишек төбөндә бо-зау... Мин килеп кергәндә Потап дүрт-биш яшьлек улы белән сөйләшә-сөйләшә тәмәке турый иде. Ул мине күрү белән башта берәз гажәп-ләнде. Өстемдәге Костя пинжәген таныгач, көлеп жибәрде:

— Маскировкамыни? — диде. Мин аңа Григорьевның рәхмәт әйтүен һәм авыл Советы председателе коммунист Паненков Потап Аввакумович белән сөйләшсә, киңәш итсә сүзләрем барлыгын белдердем. Потап хатынына уллары Шурикны каядыр илтергә кушты. Без икәү-дән-икәү генә калдык. Потап Аввакумович ишекне бикләде һәм уң ку-лын кесәсенә тыккан килеш:

— Тыңлыйм сезне, — дип өстәл янына, каршыма килеп утырды.

Мин аңа үзем һәм иптәшләрем хакында кыскача гына сөйләп бирдем.

Безнең төркемнең язмышы турында сөйләгәнәмне ул зур игътибар белән тыңлады. Мин аның кулы һаман кесәсендә пистолетмы, нәрсә-дер тотканын сизә идем. Тик азактан гына ул:

— Радистны югалтмаса кирәк иде, — дип шелтәләде, — билгеле, фельдшер һәм тәржемәче дә кызганыч... Хәер, фельдшерны монда да табарга була, ә радистны, рацияне таба алмассыз... Хәзер ни эшләргә уйлыйсыз?

— Менә шул турыда сезнең белән киңәш итәргә булдым, — дидем мин һәм рациясез, радистсыз заданиене үтәү мөмкинлегенә турында үземнең фикерләрем белән уртаклаштым. Нәрсәгәдер бу кешегә ышана-насы килә иде. «Әгәр сатлык жан була калса, без ни югалтабыз, ата-быз да китәбез», — дип тә уйладым. Хәер, ул чакта мин теләсә нәрсә-гә эзер идем инде. Үземнең коммунист, политработник икәнлекне һәм иптәшләремнең хәлен дә туп-туры әйтеп бирдем. Иң ахырдан килеп:

— Әгәр заданиене үтәү мөмкин булмаса, бәлки Григорьев баталь-оны белән фронт аша үтеп бөтен нәрсәне яңадан башлау яхшырак бу-лыр, — дидем.

Потап Аввакумович кулын кесәсеннән чыгарган, тәмәке төтененә күмелеп уйга баткан иде. Ул тәмәкесен кат-кат суырды да төпчекне янган тимер мичкә ташлады һәм идән буйлап йөрөп китте. Аннары каршыма туктап:

— Ә иптәшләрәң ничек уйлый? Алар белән сөйләштеңме соң? — дип сорады.

— Алар мин нәрсә әйтсәм, шуны эшләячәкләр...

Паненков моңа каршы:

— Григорьев батальонын бер атнадан соң да сез өчәүләп куып житә аласыз. Яралылар белән батальон экрен барачак. Ә бер атна-ун көн эчендә күп кенә үзгәрешләр булуы мөмкин. Бәлки рациягез белән радист та табылыр. Табылмаса да фронт аша китәргә ашыкмагыз. Сезне монда өч көнгә жибәрмәгәннәр. Фашистлар хәзер Мәскәү белән мавыгалар. Менә шул вакытта аларның тылында көчле эш алып ба-рырга, разведчиклар челтәре булдырып өлгертергә кирәк. Сезне тылда озак эшләргә жибәргәннәр. Анда, фронтта, минемчә, кеше житәрлек. Ельня тирәсендә генә дә немец ике ай биеде. Ә Мәскәү ул Ельня тү-гел, анда Гитлерның төшен дә, муенын да сындырачаклар. Берәз

сабыр итик эле. Хэл ачыкланыр. Партизан отрядын тапмагансыз икән, анысы сезнең гаеп түгелдер, бәлки. Бу районда юк эле ул, — диде һәм иелеп мичкә утын өстәде. Аннары берәз дәшми торгач, сүзен давам итте: — Бер атна чамасы Замощье тирәсендә булыгыз. Кеше күзенә бик ташлачып йөрмәгез. Хәзергә иптәшләрәңне Павлюченков колхозчыларга урнаштырыр, ә үзең—теләсәң миндә кал, теләсәң, яқындагы бер авылда минем яхшы бер дустаным бар, шунда тор. Ул арада райондагы хәлләр дә ачыкланыр бәлки. Шуннан берәр чара күрербез...

Шул вакыт өйалдында аяк тавышлары ишетелде.

Коралларны яшереп, атын тугарып кайтышлый Яков Петя белән Аркадийны алып килгән иде. Потап тәкъдиме буенча, мин хәзергә Яковта, Петя Павлюченковта, ә Аркадий Тесное авылында Потапның дусы Григорий Михайлович Бурмистровта берәз торырга булдык. Аркадий Кренделевка Тесноега якин гына булган Павлиново станциясен күзәтергә куштык.

Бу төкне Потапның хатыны Ганна кайтмады. Без Потап Аввакумович белән көзгә озын төн буена сөйләшеп чыктык. Безгә биргән гажәп акыллы киңәшләр аны минем алда кинәт үстөрөп жибәрде, шикләнүләрем бөтенләй юкка чыкты. Без бер-беребездән берни яшермичә фикер йөрттек, уйларыбызны уртаклаштык.

Ул партия, совет эшендә тәҗрибәле булса да, хәрби эштә кече командир яки урта политработниклыктан уза алмаганын яшерми иде...

Ике иптәшемә Смоленск — Сухиничи тимер юлын күзәтү бурычы куелды, үзем Потап Паненковның оештыру, корал җыю эшенә булыша башладым. Аркадийның ничек урнашуын, Павлиново станциясен күзәтү нәтиҗәләрен белешергә Тесное авылына бардым. Бер-ике көнне анда үткәергә туры килде. Минә тегермәннән кайтышлый Яков кереп алды. Мин китеп торган арада Потап Аввакумович безнең өчөбезгә дә «чын» паспортлар булдыру ягын кайгырткан иде.

Замощьегә килеп-китеп йөргән немец фашистлары һәм полицаилар волость бургомистры итеп Потапның күршесен — Новосельцевны билгеләгәннәр. Яңа бургомистр Потапны староста итеп куярга каршы килмәгән икән.

Яковның юлда сөйләгән бу яңалыклары мине чын-чынлап шатландырды. Потапның Замощье старостасы булуы, аның халык белән яхшы аралашуы, авыл активының аны яклавы безнең өчен бик мөһим һәм кирәк нәрсә иде.

Потап өенә бу юлы мин бакча артыннан, кешегә күренмичә киттем. Үзебез генә белгәнчә шакуга хужа хатыны Ганна ишек ачты. Кереп исәнләшкәч тә Потап, Ганнаны урамны күзәтергә чыгарып, үзенә киңәшен сөйли башлады.

— Егетләр, сезгә барыгызга да Замощьедан читкә китәргә кирәк. Замощьеда немецлар гарнизон куярга итәләр һәм полицаилар китерделәр. Дөрөс, «господин бургомистр» белән без үзебезнең кешеләрдән полиция куярга дигән идек. Хәзергә рөхсәт итмәделәр эле.

Мин:

— Бәлки безнең егетләренең берәрсенә полицай булырга? — дип сорарым. Ул:

— Юк, кирәкми. Сезнең өчөгезгә дә башка эш — үзегезнең төп эшегез булачак... Разведка... һәм камалучыларны җыеп туплау.

— Ул разведка хәзер, рация булмагач, кемгә кирәк? — дидем, өметсезләнеп.

Моңа каршы Потап:

— Бoryныңны төшөрмә, тукмалган армияләр нык сугыша, диләр, син алга кара, алга! Рация дә булыр, барысы да булыр. Менә бүген үзеңне Мәскәүне тыңларга алып барырмын, — дигәч, мин сикереп үк тордым. Ул мине тынычландырып утыртты һәм сүзен дәвам итте: — Ике кешегез югалгач, сезгә бөтенләй «үзгәрергә» кирәк, егетләр. Сезнең югалган иптәшләрегез кайдадыр һәм нәрсә эшлиләрдер? Кем белә? Гестапо кулына эләккән булсалар?..

— Мин Фролов белән Заманов өчен башымны кисәргә бирәм! Алар һичбер вакытта да...

— Шулай да, — дип бүлдә Потап, — сак булырга кирәк. Сезнең элекке паспортларны без иптәшләр белән тикшереп карадык. Алар хәзер ярамый. Анда фашистларның соңгы регистрациясе юк. Менә сезнең яңа паспортыгыз, — диде ул һәм мич белән стена арасындагы ярыктан паспортлар чыгарды.

Үз күземә үзем ышанмый Потаптан паспортны алдым.

Анда: «Геннадий Семенович Шевцов 1925 елда Мәскәү өлкәсе Покров шәһәрендә туган...» — дип язылган, минем иске паспорттан алып ябыштырылган карточкага печать һәм «господин бургомистр» Новосельцевның регистрация штампы басылган иде.

Потапның паспорт эшләвенең серен сорадым. Ләкин минем ни өчен Шевцовка әйләнүемне дә, паспортларны ничек ясавын да ул ачык әйтмәде.

Тик байтак гомер үткәч кенә врач Демьян Карпыч Баранов өенең кечкенә генә бер бүлмәсендә паспортлар эшләү лабораториясе булганын, шул лабораториядә комсомолец Костя Барановның «дөрөс» паспортлар хәзерләгәннен, көз көне Шевцов фамилияле бер егетнең Замощье юлында мина шартлаудан һәлак булганын сөйләп бирделәр.

Ә бүген Потап мине тагы кызыклы яңалыклар күрсәтеп гажәпләндерде.

Караңгы төшә башлагач та, ул мине ияртеп врач Демьян Баранов торган йортка алып китте. Кич, караңгы төшкәч, фашистларның килмәчәген, ә инде, ахыр чиктә, килсәләр дә «господин староста» үзе генә йөрергә «курыкканга» күрә сакчы алуын һәм башка җаваплар хәзерләгән Потап тыштан караганда һич шикләнми иде. Ул Замощьеның чын хужасы кебек атлады. Юл буена, минем яңа исем-фамилиягә күнегүемне тикшереп, я исемем белән, я фамилиям, я исем-фамилиям белән эндәшеп, шаяртып барды.

Урам як тәрәзәне чирткәч, Барановлар безгә ишек ачтылар. Бакча ягына салынган сарайлар янында докторның чанасы, арбасы тора, ә сарайда авырулар янына һәрвакыт китәргә эзер торган аты печән ашый.

Озын коридорның аргы башына кадәр үтеп, без зур һәм иркен бер бүлмәгә кердек. Кергәч тә сул якта — зур рус миче. Аның өстендә уңга сәндәрә сузыла. Алда — зур зал, сулда, мичтән арырак, кухня бүлмәсе. Аның ишеге ябык.

Түрдәге өстәл янында Демьян Карповичның бердәнбер улы Костя нәрсәдер төзәтеп утыра. Без инде аның белән күптәнге танышларча исәнләштек. Өстәл янына барып утыргач, мин сәндәрәгә күз ташладым. Анда бер олы кеше һәм бер малай башы күренде. Алар үзара шаярып, безгә игътибар итмичә яталар.

— Давай, бер уйнап алабыз, егетләр, — дип, Потап кесәсеннән карта чыгарды. Кухнядан ике хатын-кыз чыкты. Аларның берсе Даша Фириченкова, икенчесе Шура Пырикова исемле булып чыкты. Карта уйнарга дигәч, сәндәрәдә ятучы егет тә төште. Ул нык кына аксап, өстәл янына килде һәм безнең белән:

— Жора Корнилов, — дип исемен әйтеп танышты.

Потап, Жора, Костя, Шура һәм мин карта уйнарга керештек.

Демьян Карпович Потапка ике кәгазь бирде. Потап аларны укып чыкты да берсен мица сузды. Бу фашистлар командованиесенен «коммунистларга мөрәжәгатә» иде.

Немецләр: «Барыгыз да үз урыннарыгызда калыгыз. Эшегезне ташламагыз: «Яңа тәртип»не берсүзсез кабул иткән коммунистларга без тимәбез. Колхозларны таратмагыз. Берләшкән хужалык башына белемле һәм тәжрибәле житәкчеләр куячакбыз», — дип язалар иде.

Бу язуны фельдшер Баранов Ельнядан алып кайткан икән. Соңрак фашистлар хәтта һәрбер район эшчесенә, райсовет председателенә, райком секретарена «персонально» мөрәжәгать иттеләр. Потап мин укыган кәгазьне алып кесәсенә салды һәм икенчесен укытты. Анда партия һәм совет эшчеләренә:

«...Үз урыныгызда калыгыз, житәкчелек итүегезне дәвам итегез. Бургомистр итәрбез. Немецләр коммунистларны жәзалыйлар дигән хәбәрләргә ышанмагыз. Без сезгә ышанабыз һәм сезгә тулы хокук бирәбез. Эшләгән, безгә ярдәм иткән кешеләргә без тимибез. Сезнең язмышыгыз үз кулыгызда. Без тик фюрер армиясенә зарар китерүчеләрне генә яратмыйбыз...», — дип язылган иде. Ул көзне андый мөрәжәгатьләр Смоленщинада бик күп булды.

Байтак уйнагач, Потап белән Костя бер-берсенә карашып алдылар да кухняга кереп киттеләр. Демьян Карпович миннән хәл-әхвәл сораша башлады, аннан минем күршедә утырган Даша белән сөйләшәргә тотынды. Алар сөйләшүеннән Даша Фириченкованың сугыш алдынан Ельня район Советы башкарма комитетында эшләгәнлеген белеп алдым. Ә Шура Пырикова — укытучы икән.

Потап Аввакумович, кухнядан чыгып, безнең барыбызны да Костя янына чакырды. Кухняны, аннан соң тагын бер бүлмәне һәм чоланны үтеп, без ярым подвалга төштек. Сукур лампа яктысында күзгә ташланырдай нәрсә күренмәсә дә, колакка таныш, шундый якын һәм рухландыргыч тавыш бәрелде: бу—радио сызгыруы иде. Эфирда нәрсәләрдер шатырдады. Костя радиоалгычны Коминтерн станциясе дулкынына корды һәм Мәскәү дикторы Совинформбюро сводкасын бирә башлады...

Костяның әнисе Лидия Евгеньевна сводканы язып алды.

Сводка, 1941 елның октябрь ахырларындагы башка сводкалар кебек үк, куанычлы түгел иде.

Шуңа карамастан, Мәскәү сөйләгәнне тыңлый алу үзе ни тора! Иптәшләрне тапкандай, юк, генералга жыелган разведка мәгълүматларын биргәндәй булдык. Батарейасы зәгыйфь булганга күрә, сводка беткәч тә, Костя радиоалгычны туктатты. Демьян Карпович, Потап Аввакумович һәм Лидия Евгеньевнага ияреп без яңадан залга чыктык.

Сводка безне сәгать саен дошманга зарар салып торырга, Мәскәү басуларында канлы сугыш алып барган ватандашларга ярдәмгә чакыра иде.

Армиянең һаман чигенүе, гитлерчыларның һаман да алга, Мәскәүгә таба барулары һәркем өчен чиксез зур газап иде. Тизрәк бу хәбәрне халыкка таратасы, бөтен халыкны тизрәк оккупантларга каршы күтәрәсе килде.

* * *

Потапның өендә утын беткәнне мица Ганна әйтте. Аввакумовичның каршы килүенә карамастан, Яков белән без утынга киттек. Угра арыгындагы урманда каен утыны кисеп кич бик соң кайттык.

Утынны бушатып, Потап янына керсәм, караңгы өйдә болыт шикелле, балта элсән элгеп торырлык тәмәке төтенә эчендә бер ят кеше утыра иде. Мин аның сакал-мыек баскан йөзен генә күрдәм. Потап миңа каршы килде дә, иңбашыма кулын салып, кире ишек алдына алып чыкты.

— Бар, Яковларга барып кил, бер-ике сәгатътән кайтып жит, сөйләшәсе сүзләр бар, — диде ул.

Яковта ашап-эчкәч, кире Потаплар очына мендем. Павлюченков йорты яныннан үтеп барганда, бакча ягыннан Потап үзе килеп чыкты.

— Зур яңалык бар, Гена, — диде ул миңа, шыпырт кына, — Ельня райкомының секретаре кайтты... Пленнан качкан. Әлегә кеше шул — Иван Павлович Гусев үзе...

Без Гусев белән кул бирешмичә генә баш иештек. Иван Павлович минем тормыш юлымны сораша башлады. Үзем һәм иптәшләрем турында кыскача гына сөйләп биргәч, райком секретареннан киңәш сорардым:

— Әйтегез әле, Иван Павлович, өчәү монда калып дәрәс эшлибезме без? — дидем.

Ул байтак уйланып утырды. Аннары:

— Без сезне көчләп тота алмыйбыз. Ләкин хәзерге шартлардан чыгып эш иткәндә, минемчә, сез бик дәрәс юлдасыз, — дип салмак кына тавыш белән бик житди итеп сөйләп китте. — Биредә калып сез, бердән, мондагы юлларны өзлексез күзәтә аласыз. Икенчедән, урындагы коммунистлар, камалуда калучы гаскәри коммунистлар белән бәйләнешкә керә аласыз, сез безнең Ельня районы партия оешмасы өчен зур хезмәт күрсәтәчәксез... Минемчә, сезнең жирле коммунистларны корал тотып, фашистларга каршы сугышу осталыгына өйрәтүегез үзе зур каһарманлык булып иде. Қалыгыз!

Таң алдыннан без Гусевны укытучылар йортына озатып куйдык. Ул безгә семьясын — хатыны Елена Захаровнаны һәм ике кызын: биш яшьлек Ирина белән бер яшьлек Лидочканы үтә сагынганлыгын, кайда икәнлекләрен дә белмәвен, аларга ярдәм итү өчен хәзергә бернәрсә дә эшли алмавын сөйләде.

Ельня райкомының икенче секретаре Иван Гусев шул көннәрдән алып шәхси тормышын онытты. Бар көчен салып халыкны фашистларга каршы оештыра башлады.

Ельня коммунистларының байтагы районда калган булып чыкты. Замошье шул халыкны үзенә тартты. Ә Потап Паненков зур осталык һәм саклык белән коммунистларны үзенә тирәсендә туплый башлады. Һәрбер кешене исәпкә алды ул. Жирле коммунистларның кайда, нәрсә эшләвен, ничек яшәвен, көрәшкә хәзерлеген, планнарын гына белеп калмады, Ельняны обороналаган һәм соңыннан камалуда калган 24 нче армия коммунистларын да эздәде.

Бер көн шулай урманга корал алып барып, яшереп кайтканда Замошьега ике кеше килгәнне күрәп калдык. Потап аларны таныды — бу агалы-энеле Ананьевлар иде. Олысы — Иван Ивлевич — сугышка кадәр Ельняда төрмә начальнигы булган. 1918 елдан бирле чекист һәм карт коммунист. Кечесе Константин Ивлевич — милиция эшчесе.

— Безнең «полкта» тагын ике кеше артты, Геннадий, — диде Потап һәм шул кичне үк алар белән очрашты. Глинка, Дорогобуж, Ельня районнарының бер авылында да элекке төрмә начальнигын һәм милиция эшчесен яшереп яткырырга базмаганнар. Ананьевларның хәле чиксез авыр иде. Алар икесе дә авыру. Ачлар. Өсләрендә тик жәйге киём генә, аяк киёмнәре тузып беткән.

Паненков аларга «жан кертте»: Чащи авылында ышанычлы кешегә торырга урнаштырды, ашарга азык бирде һәм тиздән киём-салым да тапты. Шулай итеп көрәшчеләр сафына тагын ике кеше — ике коммунист басты...

* * *

Ноябрь башында, авылда фашистлар булмаган төннәренә берсендә, Замошье һәм аның тирәсендәге авылларда яшәгән коммунистлар-

ның жыелышы булды. Жыелыш барган укытучылар торагын саклау Костя Баранов, Яков Паненков, Аркадий Кренделев һәм башкаларга йөкләнде.

Жыелышны ачкач, Потап Паненков коммунистларның партбилетларын тикшерде. Беренче булып ул үзенен куен кесәсеннән кызыл тышлы партбилетын чыгарып Иван Павлович Гусевка күрсәтте. Әйтерсең лә, сугыш та юк, оккупация дә юк, немец-фашистлары да юк. Әйтерсең лә, коммунист Паненков райком секретаре Гусевка партвзнос түли...

Райком члены Александра Пырикова, НКВД эшчесе Иван Ивлевич Ананьев, Иван Михальченков һәм бүтән коммунистлар партбилетларын чыгарып Паненков белән Гусевка күрсәттеләр. Билетсызлардан жыелыш аңлатма сорады.

Иван Павлович Гусев үз билетын күрсәтә алмады... Шулай ук Даша Фириченкова, Анна Петровна Силинг һәм башка кайбер иптәшләрнең билетлары яннарында юк иде.

Беренче булып Иван Павлович Гусев үз хәлен сөйләде.

...Алар Вязьмага кадәр чигенеп, анда Смоленск Өлкә Комитетынан соңгы күрсәтмәләр алырга тырышканнар. Ельняда сугыш барганда яраланган райком секретаре Балувев Яков Петрович икенче секретарьны кабат күрергә өлгерми, печать-штампы да кеше аша гына тапшыра. Гусев Вязьмага үтә алмый. Анда аны десант белән төшкән фашист автоматчылары хатын-кызлар белән балаларга, яралы сугышчыларга ярдәм иткән чакта пленга алалар. Соңгы минутта ул партбилетын жиргә күмеп, яшереп өлгерә...

Сугышка кадәр райсобеста эшләгән Даша Фириченкова, райисполком секретаре белән, Семлев районы ягына чигенә. 9 октябрьдә алар Деево авылына барып житәләр һәм шул ук көнне немецләргә очрыйлар. Даша мич башында башын чиргә салып ята. Немецләр килеп кәргәч, өйдәгеләрнең барысын да тенти башлыйлар. Башта Даша билетын, паспортын һәм башка документларын мич артына яшерә, ә соңыннан, фашистлар аны кызыл күлмәк кигән өчен атарга чыгара башлагач, өй хужасы хатын аның партбилетын мичтә яндыра. Дашаны ничектер атмый калдыралар...

Билетсызларны партия члены итеп санау-санамау, аларга ышану-ышанмау мәсьәләсә көн тәртибенә килеп басты. Бу хәлне барыннан да авыр кичергән кеше Иван Павлович Гусев иде. Немецләр лагеренда булган көннәр эчендә ул артык нык үзгәргән, аның сакал-мыеги агара башлаган, бик нык ябыккан, яңак сөякләре чыгып тора, чәчләренә дә чал кәргән.

— Иптәшләр, сез мине күптәннән бирле беләсез. Мин үземнен партия члены булмый яшәвемне күз алдыма китерә алмыйм. Дөрөс, тыныч вакытта билет югалту өчен бик каты жәза бирелергә тиеш. Бәлки без хәзергә шартлардан чыгып эш итәрбез, — диде ул.

Бераз уйлашканнан соң, Иван Павловичны райком секретаре итеп санау мөмкинме, бәлки аны райсовет председателе вазифасын үтәүче итеп санау дөрөсрәк булырмы, дигән сүз күтәрелде. Чөнки ул бюро члены да, район башкарма комитеты члены да иде. Бу мәсьәләне беренче мөмкинлек булу белән партиянең Өлкә комитеты аша хәл итәргә дигән фикер дә әйтелде.

Иван Ивлевич Ананьев һәм Потап Паненков Иван Павлович Гусевны райком секретаре итеп калдыру ягында иделәр. Күпчелек аларга кушылды. Соңыннан жыелышны алып баручы Потап Аввакумович райком секретарена сүз бирде.

— Иптәшләр! Нинди генә авыр шартларда калганда да, без партия Үзәк Комитеты куйган бөек һәм мөһим бурычларны истән чыгарырга һәм онытырга тиеш түгелбез, — дип башлады ул сүзен. — Үзебез кү-

реп торабыз, фронтта да, тылда да совет кешеләре кулларынан килгән кадәр бар нәрсәне эшлиләр, кирәк икән — жаннырын да бирәләр. Фашист армиясенә кинәт, көтмөгәндә Вязьма янынан Мәскәү ягына омтылуы нәтижәсендә илдә гаять авыр хәл туды.

Районның житәкчеләре партизан отряды башында булырга тиешләр иде. Бу, билгеле, план буенча. Клин-Мутище урманьындагы база отрядның беренче адымнарын башларга ярдәм итәчәк иде. Бүгенге көндә отряд та юк, базаны эзләргә баручылар сүзенә караганда — база да юк. Әйе, иптәшләр, райкомның беренче секретаре Яков Петрович Балусев, райисполком председателе Андрей Семенович Анисковларның кайда икәнлегә, язмышлары хәзергә билгесез. Өченче секретарь да, бюро членнары да юк. Отряд өчен база: азык, корал, киём-салым, медикамент, сугыш припаслары шулай ук юк диярлек. Ә безгә ул отрядны читтән килеп оештырып бирүче дә булмас.

Потап Паненков бик дәрәс юлда: ул инде корал жый башлаган, аның подпольеда берничә радиоалгыч булдырырга исәбе бар. Иң мөһиме — ул кешеләр белән бәйләнеш тотар, кешеләргә оештыра белә. Үзбездән район кешеләре белән генә чикләнми, ул камауда калган һәм разведка алып барган армия кешеләре белән бик яхшы һәм нык бәйләнгән. Коммунист Паненковның бу адымнарын барыбызга да үрнәк итеп алырга һәм аңа ярдәм итәргә кирәк. Мин Паненковны шушы Замошьеда төзеләчәк подпольедагы партия оешмасының житәкчесе итеп билгеләргә тәкъдим итәм.

Немец фашистларының, Геббельсның провокацион пропагандасына каршы бик көчле большевистик агитация алып барырга кирәк. Бу — бер. Икенчедән, партизан отряды төзеп, фашистларга каршы оешкан көрәш, кораллы сугыш ачарга кирәк. Бу — ике. Ә шушы эшләргә тормышка ашыру өчен партия оешмасын подпольеда нык сакларга тиешбез. Районда калган барлык коммунист һәм активистлар, комсомолец һәм комсомолкалар белән бәйләнеш тотарга, коралланырга, сугылмаган ашлыкны тиз көннәр эчендә сугып, игенне яшерергә, немец-фашистларның «яңа тәртибе»нә, комендант, бургомистрларның приказларына кискен отпор бирергә кирәк. Фашист армиясенә бер бөртөк ашлык, бер кисәк ит, бер бөртөк салам-фураж бирмәскә. Мәнә шул бурычларны кин рәвештә хәл итү өчен бергәләшеп уйлашык, нинди юллар, чаралар яхшы булыр?..

Фикер алышуларда тирә-яктагы авыллардан хәбәрләр алып килгән Иван Ананьев, Иван Михальченков, Гриша Верман, Даша Фириченкова, Александра Пырикова һәм башкалар сөйләделәр. Аларның сөйләвенә караганда, Вязьма, Семлево тирәләреннән Ельня районына байтак халык, шул исәптән дистәләп коммунистлар кайтуы беленде. Ниһ кичекми аларны да эшкә тартырга кирәк иде.

Иван Михальченков сөйләвенчә, Савостьяново, Жизное авылларында хәрби кешеләрдән торган, яхшы коралланган төркемнәр бар. Ара-ларында зур гына хәрби исемле кешеләр дә юк түгел икән. Тик алар арасында фронт аша китәргә теләүче шактый, ди. Тирән кар төшкәнне генә көтәләр..

Иван Павлович һәм Потап, мине жыелышка тәкъдим итеп, фикеремне сорагач, мин дә бер-ике сүз әйттем. Якын киләчәктә ашыгыч эшләнгән эшләргә берсе итеп кар күп яумас борын корал, сугыш кирәк-яраклары жыйуны ашыктыруны күрсәттем. Камауда калган хәрби кешеләр арасында эш алып баруны хупламаган кешеләргә каршы чыктым.

— Дәрәс, фронт аша чыгу, героик Кызыл Армиягә ярдәмгә омтылу — бу патриотлык. Аларга булышырга кирәк. Тик аларга шуны да исләренә төшерик: фронт артында, дошман тылындагы көрәш фронттагы көрәштән жиңел түгел. Командование фронт аша дошман тылына

махсус кешеләр хәзерләп көрәшкә ташлый, ә моннан зур хәрби хәзерлекле, сугышчан тәжрибәле командир һәм политработниклар икенче якка — фронт аша, совет тылына чыгалар. Дөрөс, алар арасында төрлө кешеләр булуы мөмкин, сак булырга кирәк. Шул ук вакытта алар арасында Мәскәү ополченнәсе коммунистлары, Идел бие, Урал, Себер кебек жирләрдән килеп Ельня, Днепр, Смоленск өчен көрәшкән батырлар да аз түгел. Дошман тылында партизаннарча көрәшү өчен сугышчан тәжрибәле, хәрби хәзерлекле кешеләр кирәклеген аларга аңлату бик мөһим эш, иптәшләр, — дидем.

Партиянең Замощьедагы подполье оешмасында бүгеннән комитет булдырырга, шул комитетка Иван Павлович Гусевны, Потап Паненковны, Иван Иванович Ананьевны, Иван Михальченковны, Василий Тереховны, Даша Фириченкованы, Гриша Верманны, Александра Пырикованы һәм өлкән политрук иптәш «Геннадийны» (анысы мин) кертергә; Геннадий иптәш Шевцовка камауда калган хәрби кешеләр арасында актив эш алып баруны, корал тота белмәгән кешеләргә корал белән эш итәргә өйрәтүне тапшырырга; бүгеннән үк райком исеминән «Ельня халкына мөрәжәгать» язып таратырга; конспирацияне ныгыту өчен Замощьедагы подполье партия оешмасының секретаре Паненковны староста итеп билгеләүне һәм аның кандидатурасын Замощье гражданнары жыелышы аша үткәрүне хупларга; дошман мәкерле, аңа каршы төрлө чаралар кулланырга; Замощье тирәсендә булган барлык партиягә көчләрне комитет кул астына тупларга; икенче подпольены Коробец-Клин-Мутище тирәсендә оештырырга. Өчөнчөсөн — Ельняда. Коробецка хәзер үк Василий Васильевич Казубскийны һәм комсомол райкомы секретаре Андрей Юденковны, Ельняга коммунист укутучы Лука Меркурьевич Капитоновны җибәрергә дип карар кабул иттек.

Менә шулай 1941 елның октябрь азагында Ельня районының Замощье авылында коммунистларның подпольедагы комитеты эшли башлады.

Икенче көндә үк 500 данәдә «Ельня халкына мөрәжәгать» язылды һәм таратылды.

Бу жыелыш күп коммунистларның тормышына, хәтта бөтен Ельня районы халкы тормышына зур үзгәреш кертте...

Жыелыш беткәч, Гусев янында калып, конкрет план кордык. Иван Павлович үзе Ельня районының көньяк яртысына — Клин урманнарына китәргә, анда барышлый, Коробец станциясендә Казубскийны калдырып, аны тимер юлы һәм Калуга олы юлыннан көньяктагы халык арасында эшкә кушарга булды. Капитоновка хәзер үк туры Ельняга керергә һәм шәһәрдә подполье оештырырга, Ельня кешеләрен — бер яктан Шарапово совхозы аша Коробец белән, икенче яктан, Мархоткин совхозы аша Замощье белән бәйләргә задание бирелде.

Капитонов, бу задание партиянең зур ышанычы икәнлеген аңлап, шул төнне үк Ельняга китте. Берәздән аның тиешле документлар булдырып, шәһәрдә ышанычлы патриотлардан диверсия группалары төзүе, разведка алып баруы турында шатлыклы хәбәрләр килә башлады.

Капитонов киткәч, Иван Павлович озакламады. Ул үз урынына Потап Аввакумович Паненковны калдырды. Аңа фронт аша китүчеләр белән Өлкә комитетына җибәрергә дип хат бирде. Ул хатны үзе башта укып чыкты.

Партия оешмасы эше белән беррәттән яшьләргә, комсомол оешмасын да актив көрәшкә тартырга кирәклеген Потап та, Иван Павлович та ачык беләләр иде. Шуңа күрә районның төньяк өлешендәге комсомол эшен алып бару өчен комсомол комитеты оештырылды. Ул комитетның секретаре итеп Костя Баранов сайланды. Комитет членнары үзләре һәрбер авылда яшьләр оешмасы башында булдылар. Комитет

алдында бик мөһим һәм бик конкрет бурычлар куелды. Аларның беренчеләреннән: корал жыю, фашистларга каршы листовкалар тарату; яшьләргә фашистларга каршы көрәшкә хәзерләү һәм туплау; Совинформбюро сводкаларын күчереп язып кулдан кулга тарату кебек эшләр булды.

Октябрь бәйрәменнән соң, атна-ун көн үткәч, Замощьга фажигале хәбәр килде: Октябрь революциясенң 24 еллыгы турында Сталин докладын баштанаяк ятлап алып, авылларда һәм шәһәрләрдәге халыкка сөйләп йөргәндә, Лука Меркурьевич Капитоновны фашистлар тотып атканнар...

Бу безнең өчен, бигрәк тә Ельнялылар өчен, бик зур югалту иде. Иван Павлович Гусев, Потап Аввакумович Паненков житәкчелек иткән олы эшнең беренче корбаны бөтен подпольены тирән кайгыга салды. Иртәгә һәркемне шул язмыш көтә кебек иде.

Районда гына түгел, Смоленск өлкәсендә билгеле булган талантлы интеллигент — тарих укытучысы Капитонов чын коммунист иде. Аңа әле утыз гына яшь тулган булса да, үзен талантлы педагог итеп танытып, укучылары тарафыннан зур мәхәббәт, ә иптәшләре — укытучылар тарафыннан тирән ихтирам казанган иде. Колхозчылар һәм агач, житен эшкәртү заводларындагы эшчеләр аның лекцияләрен бик яратып тыңлаганнар. Аңардан байтак олы булган Потап Паненков, укытучы Василий Васильевич Казубский һәм пионервожатый Андрей Юленков — Лука Меркурьевичның якин дуслары — Капитоновны дусларча яратып «Лукаш» дип атап йөртәләр иде.

«Лукаш»ны провокаторлар гестапога күрсәткән булып чыкты. Гестапочылар аның өенә кайтканын саклап торганнар да артыннан барып басканнар. Лукаш пистолеттан ике гестапочыны атып еккан. Шул чакта өченче фашист аның үзенә аткан.

Ерткычланган гестапочылар Лукашның бөтен семьясын — хатынын һәм балаларын да асқаннар...

Без Капитонов өчен фашист палачларынан үч алырга ант иттек...

Шул ук вакытта оешманы нык саклап, кораллы көчләр — партизан отряды оештырмый торып, черки тешләгәндәй, вак бәрелешләр белән чуалмаска булдык.

— Суккач-суккач, фашист этләренең үзәкләренә үтәрлек итеп сугарга кирәк аны, — диде Паненков.

Гитлерның «Митте» (Үзәк) армия группасы артына төшүгә ай тулып узса да, без алдыбызга турыдан-туры куелган бурычны үтәүдән ерак идек әле. Сафа Заманов белән Иван Фролов һаман табылмады. Дөрөс, без жирле партия оешмасын таптык, Ельня, Восток районнары аша үткән таш һәм тимер юлларда барган дошман гаскәрләренен хәрәкәтен күзәтеп, фашистлар урнашкан гарнизоннарга һәм ике аэродромга тулы гына мәгълүматлы «карточка» төзедек. Тик ул мәгълүматлар хәзергә файдасыз килеш ята иде әле... Билгеле, әгәр Григорьев батальоны фронт аша чыкса, Нури Казыханов безгә рация ташлатачак. Ләкин батальонның фронт аша чыгуы бик үк ышанычлы да түгел; анда яралылар бик күп иде бит...

Партком безне камауда калган гаскәриләр арасында эшләргә Сосавыл советына жибәрде.

Замощьда без өчөбез дә июньләргә итеп киендек тә, Потап Паненков биргән паспортларны кесәгә салып, башта моннан унбиш чакрым

чамасындагы Вититново авылына, «Вид новой жизни» колхозына киттек. (Ул колхоз Паненков элек председатель булып эшлэгән Сос авыл советына керә.) Бу авыл олы юлдан читтәрәк, фашистларның игътибарын үзенә тартмаска тиеш, дип өйрәттә безне Потап.

Турыдан, басу юлы белән генә барып, без караңгы төшәр алдыннан Вититново авылына килеп кердек.

Потап безгә бу авылдагы ышанычлы кешеләрнең адресларын, аларның семья хәлләрен алдан ук сөйләгән иде. Без аның киңәше буенча, Елизавета һәм Матрена Пименовна Демченковаларга урнаштык. Матрена Пименовна безнең өчен чын-чынлап туган анабыз булды. Һәм без дә аңа мөмкин кадәр булышырга, кулына бер эш тә тидермәскә тырыштык. Бушка ашап ятмаска теләп, көндезләрен колхоз эшенә йөрдөк. «Вид новой жизни» колхозының бик күп сугылмаган игене калган булып чыкты. Потап һәм Иван Павлович кушуынча, аны бик тиз сугып бетереп, халыкка таратып бирергә, киләчәккә отрядларга запас ясарга кирәк иде. Без арыш, бодай, солы, житен суктык. Колхозда калган атларны йорт саен тараттырдык һәм бик яхшы гына бер атны үзезгә дә алдык. Шул атны жигеп, утын ташу сылтавы белән, без авылга урманнардан, болынардан корал жыеп алып кайта идек...

Өй эчендә безнең тәртип шулай иде: Аркадий кич булгач та авылдагы яшьләр, камалучылар арасына китә. Лиза, Матрена Пименоვნалар чиратлап урамда дежур торалар. Ә без, Матрена Пименовнаның улы Ванюшка белән икәүләп, сукур лампа яктысында листовкалар язабыз...

Түрдәге иконалар артында пистолетлар, миң астында гранаталар, мәрхүм Дмитрий Демченковның инструмент тартмасында листовка язучы кара, кәгазь һ. б. кирәк-яраклар тотабыз. Өйнең ишекләрен генә түгел, абзар капкаларын да бикләп бетергәч, Матрена Пименовна тәрәзәләргә пәрде корә һәм сукур лампага ут ала. Ванюша терлекләргә азык салган жиреннән урманнан алып кайткан коралны яки сугыш кирәк-яракларын тазартырга өйгә алып керә. Матрена Пименовна иртәнге ашқа бәрәңге тазарта, терлекләргә азык хәзерли, ә мин үз эшемә тотынам — мәештәге икона астына, өстәл артына кереп утырам да листовкалар язам.

Бүгенге листовка камауда калган хәрби кешеләр өчен языла. Матрена карчык кыштыр-кыштыр бәрәңге эрчи, ә үзе тыштагы тавышларга колак сала. Ванюша һәрбер тазартылган частыны яки патронны үзенчә бик яхшы итеп майлый һәм печәнгә төреп зур корзинка эченә яшерә бара.

Дәфтәр кәгазьләрен битләп кисәм дә, һәркем укырлык итеп, эре хәрефләр белән түбәндәге сүзләргә язам:

«Данлы Кызыл Армия сугышчылары, командирлары һәм политработниклары!

Ватанга мәңге тугры булырга ант итүчеләр!

Иптәшләр!

Туган илнең язмышы үлем куркынычында. Дошман яулары Мәскәүгә һөжүм итә. Совет иленең, социализмның язмышы иң авыр сынауларны кичерә.

Шуңа карамастан, камауда калучыларның, эсирлектән качучыларның күбесе һаман нәрсәдер көтә. Кайберәүләр, коралларны жылы түшәккә алмаштырып, йортка керделәр — кияү булдылар...

Дошман явы башкалага ябырылганда, шулмы батырлык?

Житәр! Совет халкы, аның героик Кызыл Армиясе һәркемнән:

— «Туган илнең авыр көннәрендә сез аңа нинди ярдәм иттегез?» — дип сорар. Биргән антыгызны онытмагыз!

Барыгыз да коралланыгыз һәм партизан отрядларына язылыгыз! Фашистларга ут ачыгыз! Гитлерчыларың аяк басып йөргән жирләрен

янган утлы туфракка эйлэндереgez! Сөөкле Ватаныбыз, партиябез, ата-аналарыгыз, газиз балаларыгыз, бөтен совет халкы сезне шуңа чакыра.

Канга — кан, үлемгә — үлем!

Явыз дошманга үлем!

Партизан көчләрә командованиесе».

Бераз түбәнрәк: «Яза белгән кеше шушы листовканы яңадан унданә күчереп язсын. Укып чыккач, икенче кешеләргә бирегез. Мөмкин булса жыелышып укыгыз», — дип өстим.

Смоленск өлкәсенең бу тирәдәге Ельня, Восток, Спас-Деминск, Глинка, Дорогобуж районнарында камауда калган бөтен хәрби кешеләргә барып житсен өчен ул листовкаларны төнә буге, кәгазь житкәнче күчерергә туры килә.

Авылларда ул листовкаларны укытучылар, хәрби кешеләр, күбрәгетиз яза белгән кешеләр күчереп яза яки колактан-колакка сөйлиләр иде. Совинформбюро сводкалары да шулай таратылды.

Кайчакта Матрена Пименовна үз эшеннән тукталып:

— Геннадий Семеныч! Балакаем, син язасың да язасың. Нәрсә ул, нәрсә турында язасың? — дип сорагач, мин аңа листовканы укып чыгам. Ә ул башына бәйләгән яулыгын колак артына шудыра да башын бер якка кыйшайтыпрак тыңлый. Аннары башын селкеп:

— Ай, Геннадий Семеныч, нык әйткәнсең: «Явыз дошманга үлем!» Ул бит фашистларга үлем дигән сүз. Карап эшлә, балам, үзең элэк-мә! — ди торган иде.

* * *

Партия оешмасының карарын үтәү — камауда калган сугышчы һәм командирлар арасында эш алып бару өчен листовкалар гына язып тарату житәрлек түгел иде.

Һәр авылда диярлек кораллы төркемнәрнең барлыгына һичбершик юк иде. Ул төркемнәрдә күпме кеше, алар кайда туып үскәннәр, нинди частьтә сугышканнар, кайда камауда калганнар, ул кешеләрнең хәрби исемнәре — коммунистларга, ышанычлы кешеләргә шул турыда мәгълүматлар жыйрга куштык. Безгә, алар ничек коралланганнар, сугыш кирәк-яраклары бармы, дошманга каршы сугышырга әзерләрме һ. б. шундый сорауларга җавап алып, партия оешмасының чираттагы утырышларында отчет биреп барырга туры килде.

Без башта Вититновода яшәгән камалучылар белән таныштык.

...Авыл уртасындагы буа янында Вититново халкы телендә «хикмәтле йорт» дип йөртелгән Шавенковалар йорты тора. Анда танышкан укытучы Ольга Федоровна Шавенкованың бик бай китапханәсе сакланган икән. Безне Ольга Федоровна белән Потап таныштырган иде.

Беренче тапкыр Ольга Федоровна безгә Ванюшка аша «Өч мушкетер»ны укырга бирде. Шул китапны илтергә дип мин октябрь кичләренең берсендә бу «хикмәтле йорт»ка бардым.

... Беренче керүем булгангамы, өй эчен күрәп хәйран калдым: бу өйдә сугыш барлыгы, немецләрнең илебезне басып алулары турында сөйләгән бернәрсә дә юк диярлек. Барысы да тыныч вакыттагы кебек: тәрәзәләргә ап-ак пәрделәр корылган, жиделе лампа яктысында өй эчендәгә жыйнаклык һәм матурлык аеруча күзгә ташлана: никельле караватлар, китап шкафлары, ап-ак ашъяулык жәелгән өстәл, стена сәгатә келт-келт итеп йөрәп тора.

Өстәл янына барып утырдым. Шул вакыт икенче бүлмәдән ике егет килеп чыкты. Ольга Федоровна безне таныштырды. Аларның берсе Анатолий исемле, икенчесе Михаил булып чыкты. Михаил өстенә костюм кигән, галстук таккан, кулына гитара тоткан. Ә Анатолий — лейтенант формасында, тик пистолеты гына юк. Таяк таянган. Әйтер-

сеңлә, артиллерия лейтенанты госпитальдән чыккан да отпускыга кайткан. Михаил урта буйлы, киң күкрәкле булса, Анатолий бик озын буйлы — андый кешеләргә «бер ярым Иван» диләр руслар.

Анатолийның кадровый командир икәнлеген күренеп тора. Хәер, ул үзенең кем икәнлеген һич тә яшерергә теләми иде булса кирәк.

— Ачыктан-ачык йөрергә булдыгызмыни? — дидем мин аңа.

— Миңа кемнән яшеренергә кирәк? Сөз бит үз кеше, — дип җавап бирде ул, гажәпләнеп.

— Ә немецләр?

— Аларга безнең белән маташырга вакыт юк, ә килеп чыга калсалар, яшеренербезме, ничек туры килер әле анда — күз күрер...

Бераздан «Анатолий»ның Григорий Михайлович Пшеничников икәнлеген белдек. Ул Оренбург янында туып үскән. Ике айга якин Ельня янында сугышкан, батареясы чолганышта калгач, аягы яраланган көе соңгы пушкарларының йозакларын җиргә күмгән һәм пистолетындагы патроннарны да атып бетергәч кенә, таякка таянып, Голубев сазлыгы. Холбин урманы аша, зур кыенлыклар белән, Вититново бакчаларына килеп җиткән. Шунда бәрәңге сабаклары арасында, каны күп агудан егылып, һушыннан язган. Аннан Анатолийны Ольга Федоровна табып, өенә китергән һәм тәрбияләп аякка бастырган.

Сугышның беренче көненнән алып алгы сызыкта сугышкан Михаил Слепцов та монда килеп җиткәнче зур авырлыклар кичергән иде.

Без урнашкан Вититново авылында гына энә шундый кырыклап кеше — камалучылар бар иде. Ләкин безгә ул халык арасында турыдан-туры эш алып барырга рөхсәт ителмәде. Шуңа күрә камалуда калган хәрби кешеләрнең командиры итеп Пшеничниковны («Анатолийны») билгеләдек.

Вититново белән күрше Сос авылында да берничә яралы командир яшеренгәннән беләп алдык. Алар арасында Белая Грива совхозы янында зур батырлык күрсәтеп сугышкан артиллерия өлкән лейтенанты Александр Васильевич Марчук та бар иде. Ул 1941 елның 3 августында Соловьев кичүен саклап, соңгы снарядны атканчы ут сызыгынан китми һәм, немец самолетларының туктаусыз бомбага тотуына карамастан, батареясын Днепр аша алып чыга. 14 августта аны партиязга кабул итеп алалар... 1930 елдан бирле кадровый командир Марчук октябрь аендагы сугышларда камалуда кала; Белая Грива янына якынлашкан немец артиллериясе белән алар капма-каршы дуэль алып баралар. Шунда ул контужен була.

Соңрак, Сос авылына килеп «урнашкач», Марчук коммунист укытучы Старостин белән таныша, аның аша Вититново укытучысы Ольга Шавенкова, Анатолий Пшеничниковны таба һәм ул шулай итеп безнең группа белән бәйләнешкә керде.

Марчук Сос авылындагы хәрби кешеләрнең җитәкчесе итеп куелды. Аның группасында Ибраһим Нәфиков исемле бер Урал егете дә бар булып чыкты. Мин аның белән танышырга теләдем. Һәм беркөнне шунның өчен Соска бардым. Урта буйлы бу татар егете Пермь өлкәсенекен булып чыкты. Мин аны бер колхозчы өеннән эзләп таптым. Нәфиков анда миңа чыгара иде. Якын туганыбыз белән күрешкәндәй шатланышып, озак кына сөйләшеп утырдык. Ул Минск янындагы сугышларда ук чолгануда калса да, һаман фронт аша чыгу нияте белән, көнчыгышка таба шактый юл үткән. Берничә урында полиция, немец жандармериясе кулына эләккән, һәрвакыт үзенең исемен:

— «Имән улы Төп», — дип яздырып, тоткыннан качып котыла килгән. Фронт Ярцево янында торганда ул, чегәниәргә иярәп, фронт аша чыкмакчы булган. Тик аларны фашистлар алдаганнар: табор олаулары нейтраль зонадагы күпергә җиткәч, фашистлар алты көпшәле минометлардан болар өстенә ут ачканнар... Ибраһим Нәфиков бу юлы да качып

котылган, башта күпер янындагы сазга, аннан куаклыктарга йөгөргән. Шунда яраланган һәм төнгә чаклы ятып, караңгыда, Кызыл Армия ягына үтәм дип шуыша-шуыша, адашып кире немец тылына барып чыккан.

— Чак котылдым, малай! — ди Ибраһим.

Жае туры килгәндә аерым фашистларны «йомдыра-йомдыра» ул менә бирегә килеп житкән...

Шул көннән башлап без аның белән еш кына очраштык.

* * *

Бүген кич мине «хикмәтле йортка» Анатолий һәм Ольга Федоровна чакырдылар. Күрше авылларга барып байтак юл йөрөп бик арып кайтсам да, Михаил Слепцовка ияреп киттем.

Юл буена Михаилдан берничә рәт:

— Ни булды, нәрсәгә чакыралар? — дип сорадым. Слепцов никтер дәресең әйтмәде.

— Баргач күрерсез. Толя белән Оля чакыра... — дип кенә чикләнде.

Мин:

— Нәрсә, Оля белән Толяның туге буламы әллә? — дип шаярттым. Михаил көлемсерәде дә:

— Аларның туйлары булган булса кирәк инде, булмаса — сугыш беткәч үткәрерләр, — диде.

«Хикмәтле йортка» барып житкәч, Слепцов мине лапаска ияртеп алып керде.

— Әйдәгез, үзегезгә «уенчыктар» күрсәтим, — диде ул, лапас капкасын ачып. Без ярым караңгы лапас эчендәгә чана янына килгәч, Михаил кесә фонаре чыгарып, аска табан яктыртты да, чана өстендәгә печәнне аралап, брезентны ачты...

Киң үрәчәле чанага күп итеп корал төялгән иде.

— Бер йөк! Әнә ат чак тартып килгән, — дип, ул фонарь яктысын лапас эчендә кыштыр-кыштыр печән ашаган, өстеннән пар чыгып торган атка таба юнәлтте. Мин йөккә күрсәтеп:

— Бу кем эше? — дип сорадым.

— Әйдә өйгә керик. Анда белерсез, — диде Михаил. Мин: «Болар, мөгаен, Анатолий белән Волочек урманына барганнардыр», — дип уйлап өйгә керсәм, анда Оля белән Толя миңа сөенче эзерләгәннәр булып чыкты. Мин ишектән керүгә, зур гәүдәле, киң жылкәле, өстенә гимнастерка кигән бер хәрби кеше каршыма килеп басты да:

— Иптәш командир, сержант Әхтәм Хәсәнов сезнең командагызда фашистларга каршы сугышырга килде! Өч пулемет, биш автомат, ун биш винтовка, патрон һәм гранаталар алып килдем, — дип рапорт бирде. «Бер ярым Изан» — Анатолий Пшеничников аның артында баскан килеш авызын ерып көлә иде. Мин Хәсәновка:

— Рәхмәт, иптәш Хәсәнов, бик зур рәхмәт сезгә, — дип, кул биреп исәнләштем. Әхтәм честь биреп:

— Советлар Союзына хезмәт итәм! — диде. Аннары ул бу коралларны ничек итеп кулга төшерүе тарихын сөйләп бирде.

— Мин авырып ятканда, — дип башлады ул сүзен, — квартир хужасы Николай Иванович староста Панковның кораллар жыеп йөрүен сөйләде. Аларны ул Ельянга, фашистларга илтеп тапшырмакчы икән. Мин аларны кулга төшерү турында хыяллана башладым. Аякка басу белән бу уемны эшкә ашырырга план корып куйдым. Бәхеткә каршы, кичә мин тора торган Михайловка авылыннан немецлар да китте. Моңы ишетү белән Николай Ивановичтан ат жиктердем дә, староста торган өйгә киттек. Икебездә дә бер генә корал да юк. Тик миндә менә бу «пушка»

бар. — Хәсәнов биләндәге кобурадан ике көпшәле немец ракетничасын чыгарды. — Аннан менә моны да эзерләп куйган идем, — һәм ул кесәсеннән полицайлар жиңенә бәйләп йөри торган чүпрәк алып күрсәтте. — Төн уртасы иде. Николай Иванычка ат яныннан беркая да китмәскә, старостага бер сүз дә эндәшмәскә, үзен танытмаска куштым. Үзем Андрей Панковның ишеген шакый башладым. Байтак көттерде, шайтан! Бер заман эчке ишектән: — Кем бар анда? — дип сорап куйдылар. Мин әйтәм:

— Ельнядан, комендатурадан. Андрей Панков кирәк! — дим. Берәздән бер кулына наган, икенче кулына кесә фонаре тотып староста чыга. Мин жиңгә бәйләнгән чүпрәкне төзәтә-төзәтә өйгә атлыйм. Эчемнән генә: «Өйгә керсәм, паразит, мин сине өйрәтермен», — дип уйлыйм. Теге фонарен түшенә элгән, өйгә керде. Наганын һаман куймый... Хатыны ут алды — сукур лампа яна. Үземне бик ачулы, хәтәр кеше итеп күрсәтергә тырышам.

— Син, — димен Панковка, — нигә гер комендант эмерен үтәмисең? Большевикларны көтәсеңме? Нигә, син жыйган коралны комендатурага тапшырмыйсың?!! Менә бу приказны укымадыңмыни? — дип кесәмнән фашистларның Коробец станциясендә стенага ябыштырып куелган корал тапшыру турындагы приказын алып бирәм. Шунда ук кобурадан «пушка»ны тартып чыгарам да, ике ракета салып корып куям.

— Беләсеңме, мин әйтәм, бу нәрсә?

Теге эндәшми, шикләнеп китте... Мин старостаны һаман кысам...

— Бумы? Бу, — мин әйтәм, — кул минометы! Хәзер үзенне дә бетерәм, өенне дә яндырам!!! Корал жыеп партизаннарга тапшырырга маташканың өчен әйдә Ельняга!.. Минне гер комендант төнгә-нигә карамый үзе, шуның өчен, махсус атап жиберде, — дим...

Теге шүрләде бит, паразит:

— Бар корал базда һәм чоланда. Бернинди дә партизаннарга биргәнем юк. Иртәгә илтермен дип тора идем. Үзегез килгәч бик яхшы, әйдәгез төйибез, — ди.

— Әйдә, мин әйтәм, ач базыңны, ач чоланыңны, минем вакыт тар...

Хатыныннан да, үзеннән дә Николай Иванович чанасына корал ташыта башладым. Ярый әле тышта караңгы, буранлап тора иде. Николай Иванович ат белән маташкан була. Мин боларны кыздырам. Берәздән Андрей Панков:

— Миндәгесе бетте. Күрше авылдагы коралны китермәгәннәр әле, — диде. Мин базны, чоланны фонарь белән яктыртып караштырдым, анда артык нәрсә күренмәде. Староста мине дә, ямщикны да өйгә чакыра башлады.

— Әйдәгез, берәр стакан самогон эчик, аннан китәрсез, — ди.

Мин чыгып Николай Ивановичка:

— Олы юлга чыга тор, мин хәзер, — дидем дә өйгә кердем.

Староста стакан белән самогон, дунгыз мае, суган эзерләгән...

Инде китәм дигәндә, старостаның хатыны бәйләнде бит, малай.

— Андрей, расписка ал. А то үзеннән сорарлар, ә син ничек җавап бирерсең? — ди. Чәнчелгере албастыны атып үтерәсеңмени?.. Мин әйтәм:

— Сез жыйганда берәрсенә расписка бирдегезме соң? — дим.

Панков:

— Я, анычча булсын инде, яз распискаңны, — ди. Кулга каләм-кагазь тоттырды. Яздым. Яздым да «Тот капчыгыңны!» — дип татарча имза куйдым. Староста хатыны белән озатып чыкты... Мин Николай Ивановичны куып житеп, монда юнәлдек...

Без таңга кадәр бу коралларны әвенгә, авыл янындагы буш ДОТ, ДЗОТларга яшердек. Шул көннән алып Әхтәм бездә калды.

Ибраһим Нәфиков, Әхтәм Хәсәнов белән очрашканда, без өчәүләшеп, еш кына:

— Атсана, наганым,
түзми лә йөрәгем,
шул фашистлар тавышына! —

дип татарча жырлый торган идек...

Тирә-якта берничә тегермән бар иде. Шуларның берсен «безнең тегермән» итәр өчен Потап мине Тесное авылына, Восток районына жи-барде. Мин ул авылда көздән, Григорьев батальонын озаткач, берничә тапкыр булган идем.

Тесноега киттем. Павлиново станциясе белән Тесное арасы бик ерак түгел; тау башына салынган Тесноедан Павлиново күренеп тора. Авыл-ның Замощьега табан чыккан очында Потап белән безгә кирәк нәрсә — Тесное авылының жил тегермәне...

Өскә иске кызгылт чикмән, аякка чабата, башка бер колагы өзелгән колакчын бүрек кигән яшүсмергә (ул мин идем) Тесное тегермәнендә он төяп яткан немец солдатлары игътибар итмәделәр.

Авылдан берникадәр читтәрәк тегермәнче һәм тагын берничә колхозчы йорты хуторсымак булып торалар иде. Авылдан мин шунда юнәлдем.

Бу авылга староста итеп куелган Григорий Михайлович Бурмистров — аксак булганга күрә армиягә ярамаган. Бурмистров сугыш алдынан шул колхозның председателе булган. Ул безнең «староста» иде.

Потап Аввакумовичтан сәлам әйткәч тә, ул хатынын урамга, йортны сакларга чыгарып жиберде. Фашистларны жаны-тәне белән сөймәгән бу рус кешесе ничек кенә булса да «староста» исемен «акларга», Совет Армиясенә мөмкин кадәр күбрәк булышырга тырыша иде.

Ул колхоз амбарларынан немецләрнең игенне хәзер Павлиново станциясенә чыгаруларын, алар килгәнче игеннең күп өлешен колхозчыларга таратып өлгерүен, шактый өлешен жиргә күмдерүен сөйләп бирде. Тегермәндә немецләр полиция тоталар, аның өстенә үзләренең управляющийлары бар. Аннары ул станциягә чыгарып алдынан тегермәнгә налет ясаганда, байтак он алып калырга булачагын әйтте. Без «староста» белән тегермәндә он жыелгач, хәбәр итешү турында сөйләштек. Аннан соң ул мине лапаска алып чыкты. Лапаста зур бер лар янындагы тартманы бүтән урынга күчереп куйды. Аның астындагы тирән чокырда пачка-пачка төрелгән, фашистларга каршы язылган листовкалар һәм күп кенә корал бар иде.

— Бәлки кирәк булырлар, Геннадий, ә? — диде «староста».

— Листовкаларны фашист солдатлары арасында таратырга кирәк. Монда, тегермәнгә килгән солдатларның машина кузовларына салып жибергәләү ярап иде, ә коралны тиздән эштә кулланырбыз, — дидем.

Бер-ике көннән «староста»: «Немецләр килеп алмас борын тегермәнне бушатып калыгыз», — дигән хәбәрне Потап Паненковка житкерде.

Тау башында ачык жирдә торган жил тегермәнненә, кайсы яктан гына булмасын, ачык басудан барып керергә туры килә. Ә авылда шул тегермәнне саклаучы немец жандармнары һәм полицейлар яши. Потап өйрәтүе буенча, без Тесное авылының Бурмистров торган очына якындагы урманнан әйләнеп керергә булдык. Замощье олаучыларын — биш кешене Яков Паненков үзенә алды, ә безгә Вититново колхозчылары тагын биш ат жигеп бирделәр.

Үзезбез кул пулеметлары һәм автоматлар алдык та, тегермәнгә бару-чыларга охшарга тырышып, юлга чыгып киттек. Урман яклап Бурмистров йорты янына килеп життек. Ул безне:

— Бик вакытлы килдегез. Полицайлар игенне капчыкка төяп маташалар. Иртән алып китәргә жыеналар, — дип каршы алды...

Безнең олаулар берәмләп тегермән янына барганда, Яков, Бурми-стров һәм аның бабасы ике йөкне төяп тә өлгергәннәр иде инде. Ә полицайлар каравылчы өендә жырлап-жырлап «староста» алып килгән са-могонны эчәләр. Без Бурмистров белән тегермәнчене дә «эчәргә» кертеп жибәрдек. Тегермән эчендә Яков белән Иван бодай «тарттыралар». Күп тә үтмәде, безнең олаулар, сиксәнләп капчык он һәм ярма төяп, исән-сау Замощьга таба кузгалып та китте.

... Соңгы йөкне төяп, иң азактан Яков белән Иван Пименович кузгалды. Алар, китәр алдыннан, һаман да әле эчеп утырган «шуцманнар» начальнигы янына кереп, чын күңелдән «рәхмәт» әйтәләр, тагын килер-без әле, дип «саубуллалашып» чыгалар. Полицайлар:

— Рәхим итегез, тик самогон алып килергә онытмагыз, — дип калалар.

... Билгеле, сиксәнләп капчык ашлык югалту тегермәнне саклаучы полицайларга бушка үтми. Аларны Павлиново станциясендә төрмәгә ябалар. Моннан соң тегермән саклауны бик нык көчәйтәләр...

Ә безнең азык базасы болар белән шактый тулыланды.

Матрена Пименовна күрше авылга, сеңелләре янына китте. Аның аша күп кенә ышанычлы кешеләргә йомыш әйтеп жибәрдек. Ул коммунистларга, комсомолларга листовкалар тапшырырга тиеш иде. Елизавета Демченкова белән Ванюша да тирә-күрше авыллардагы танышларын күрергә дип чыгып киттеләр, алар немецлар бик күп торган авыллар аша үтеп Восток районына кадәр барып житкәннәр. Шулай йөрөп алар еш кына партия оешмасының аерым заданиеләрен үтиләр, тирә-яктагы яңалыклар белән танышып кайталар иде. Бу баруда Лиза Захарьевское авылы тирәсендәге урманнарда камалуда калучы күп кенә кешеләрен туплануы турында хәбәр алып кайтты. «Алар анда бер батальон икән, үзләренең командирлары да бар, ди. Аның фамилиясе Григорьев икән», — дип сөйләде. Бу хәбәр безнең күңелне төшерде. Димәк, разведка мәгълүматлары фронт аша чыкмаган, анда, димәк, безнең турыда белмиләр...

Тирә-як авылларда листовкалар таратып йөргән Матрена Пименовна да күп кенә яңалыклар алып кайтты. Кызганычка каршы, аның хәбәрләре безгә зур кайгы салды. Ул Белая Грива тирәсендә фашистлар бер парашютчыны тотып асканнар икән дип ишеткән иде. Парашютчы авыл читендәге бер мунча өстенә килеп төшә һәм имгәнә. Шулай да ул парашютның элмәкләрен ычкындыра да урманга йөгерергә керешә. Тик инде соң була. Фашистлар аның аякларына аталар. Парашютчы каты яралана. Гитлерчылар аны озак азаплайлар. Ахыр килеп, бер җавап та ала алмагач, кое сиртмәсенә парашют баулары белән асып куялар...

Дорогобуж шәһәрендә булган хәлләр дә йөрәкне тетрәтерлек иде. Анда фашистлар, 1941 елның ноябрена, «канлы туй» үткәргәннәр. Октябрь бәйрәме көнне гитлерчылар Дорогобуждагы концлагерьда йөзләгән коммунистларны атып үтергәннәр. Матрена Пименовна бу баруында Смоленск шәһәрендә Долгоненков дигән хаин бәндә редакторлыгында чыга торган «Новый путь» газетасын табып кайтты. Анда Гитлерның «жинелмәс армиясе» Мәскәүне артиллерия уты астында тотуы, Мәскәү Кремлен фашист офицерлары «Цейс» бинокле аша күрүләре турында язганнар иде...

Иван Павлович Гусев һәм Потап Паненков кушуу буенча, Матрена Пименовнаның ундүрт яшьлек улы Ванюшаны ияртеп, мин Дорогобуж районына барырга дип юлга чыктым. Потап корал алырга киңәш итмәде. Пистолет һәм гранаталар Матрена Пименовнаның иконасы артында калды. Кесәгә бер колода карта гына салып, кирәкле паролльәрне хәтергә бикләп авылдан-авылга атладык. Икебез дә өс-башка юрамалый бик начар киендек: минем башта әлегә шул бер колагы өзәлгән малахай, өстә ертылып беткән кызыл чикмән, аякта ямьсез итеп олтан салынган начар гына киеш итек. Икебез дә хәерче капчыкларын астык. Немец гарнизоннары булган авылларда хәер сорашабыз, карта салабыз, ә Ванюша жырлый...

Шулай итеп без Городок авылына життек. Анда авыл советы председателе коммунист Белоусовны эздәдек. Ләкин аны бу авылда таба алмадык. Ул Торжок авылында булып чыкты. Безнең паролльәрне жентекләп тикшергәннән соң, Белоусов Аввакумович өчен бөтен кирәк мәгълүматларны сөйләде һәм үзе дә тиздән шул якка барып чыгарга жыенганын әйтте. Белоусов Торжок, Городок һәм башка авылларда актив эш алып бара иде. Аның энесе—артиллерист-офицер Белоусов белән бергә Торжокта «Сибиряк» кушаматлы бер политработник яши икән. «Сибиряк» шулай ук тирә-яктагы авылларда пропаганда эше алып бара, ди. Биредә инде алтмышка якын кешелек кораллы отряд оешып өлгәргән. Аның өстенә, күрше Куроворость авылында очучы, өлкән лейтенант Герман Ковалев группасы бар. Очучы кул астында яхшы коралланган унбишләп егет жыелган. Аларның «Максим» пулеметлары да бар икән.

Безнең тирәдәге авыллардагы кебек үк, бу кораллы группалар да, беренче команда булу белән, дошманга каршы күтәрелергә хәзерләнәләр иде.

Потап кушкан «йомыш»ларны үтәп, кире борылырга уйл�асак та, «партизанның оясы — Уранино авылында ул», — дигән хәбәрне ишеткәч, шул якка юл тоттык.

Уранино авылына төнгә каршы бик арып килеп життек. Анда бер таныш кешебез дә юк иде. Хәер сораган булып авыл читендәге бер йортка килеп керүебез булды, икебезне дә ниндидер кешеләр кулга алдылар, элекке колхоз правлениесе урнашкан бинага алып киттеләр.

Бу авылда немецлар әле бер вакытта да булмаганнар, ахры. Монда Совет власте һәм колхоз тормышы хөкем сөрә иде әле.

Тентеделәр, ләкин кесәләрдән берни дә тапмадылар. Сумкаларда икмәк кисәкләре, берничә пешкән бәрәңгедән башка нәрсә юк иде. Безнең бик начар өс-башка карап алгач, арадан берсе, башлыклары булса кирәк:

— Бүген соң инде, куныгыз, шайтан балалары... Но иртәгә авылда эзегез дә булмасын, — диде. Правлениенең икенче бүлмәсеннән дежурныйны чакырып чыгарды да безне кунарга һәм ашатырга ниндидер бер йортка алып барырга кушты.

Ашап-эчкәч, колхоз клубына, яшьләрнең жыелып биегән жирләренә барырга дип өйдән чыгып киттек.

Уранино яшьләре, бигрәк тә кыз-кыркын һәм чолгануда калучы «кияүләр» һичбер сугыш булмагандай биеләр, уйныйлар, Смоленщинада таралган Исаковский жырларын, частушкалар такмакыйлар. Яшьләр кайдадыр бу тирәдә оеша башлаган «Ураган», «Чайка» исемле партизан отрядлары турында сөйләшәләр.

Кичәнең бик кызу барган чагында безне тентегән. Кочубей дигән кеше килеп керде. Аның кул күтәрәп ишарә итүе булды — жыр-бию тукталды. Кочубей башындагы кубанкасын арткарак күтәрәп:

— Эй, сез, «княүләр», тыңлагыз! — дип кычкырды да сәхнәгә сикереп менде. Кесәсеннән бер кәгазь чыгарып укый башлады:

— «Иптәшләр! Ватанга тугры булырга ант иткән хәрби кешеләр, сугышчы һәм командирлар! Дошманга каршы көрәшкә күтәрелегез. Хәрби ант сезне көрәшкә чакыра...»

Листовканың азагында Совинформбюроның соңгы сводкасы язылган иде, Кочубей аны да укып чыкты. Аннары бөтен кешегә өйләренә таралырга кушты...

Ванюшка миңа карап елмайды. Бу аның эше иде.

Икенче көнне таң аткач та без кайтырга чыктык...

* * *

Партия комитетының чираттагы бер утырышында, Иван Павлович Гусев информациясен тыңлаганнан соң, шундый карарга килдек:

Күрше районнардагы көчләр белән бәйләнешне ныгытырга; ничек кенә булмасын, партиянең Смоленск Өлкә комитеты белән элемтә булдырырга; барлык кораллы көчләрне исәпкә алып, озакламый урманга чыгарга эзер торырга; беренче сигнал булу белән кораллы көрәшкә күтәрелергә!

Камалуда калучыларның бер төркеме, майор Слепаков житәкчелегендә, фронт аша «Олы жиргә» чыгарга карар кылган иде. Безнең киңәшләрне ул колагына да элмәде.

— Һәр исән сугышчы Кызыл Армия сафында, фронтта булырга тиеш! — дип кырт кисте. Слепаков кебек югары хәрби хәзерлекке кеше безнең отряд өчен бик кирәк булса да, аны үгетләү урынсыз иде. Аның бу омтылышына бүтән каршы килмәдек, киресенчә, мөмкин кадәр ярдәм итәргә тырыштык. «Олы жир»гә белдерәсе безнең үз йомышларыбыз да бар иде бит.

Иван Павлович Гусев Смоленск Өлкә комитетына мондагы хәлләрне аңлатып хат язды. Мин безнең группаның язмышын, жыелган мәгълүматларны генералга белдерү өчен, Слепаков отряды белән бергә, Аркадий Кренделевны жибәрергә булдым.

Китәр алдыннан Слепаков ябык киңәшмә үткәрде. Аркадий Кренделевны озатып баргач, миңа да шул киңәшмәдә катнашырга туры килде. Анда фронт аша китүнең соңгы чараларын хәл иттеләр. Киңәшмәдән соң суд булды.

Слепаковның дежурныйлары Покровское юлында ат атланып Ельняга чапкан бер кешене тотканнар иде. Ул кеше Митишково волосте старшинасы Александр Уланкинның Ельняга, немецләр комендатурасына язган донесениесен алып бара икән. Донесениене алып тикшергач, майор Слепаков аның фельдшер Феоктистов улы Владимир кулы белән Уланкин исеминән язылганын белә. Уланкин Ельня комендантына: «Мархоткин-Митишково тирәсендә партизаннар жыела, аларның штабы укытучы Шведовлар йортында», — дип хәбәр итеп, «тизрәк ярдәм итүләрен» сораган.

Аталы-уллы Феоктистовларны һәм шулай ук партизаннарны гестапога тотып бирергә жыенган Алексей Кривошеевны кулга алганнар. Уланкин качып өлгөргән булган.

Суд вакытында Феоктистов Николайның немецләргә ярдәм итүе, аның улы Владимирның Белоруссиядә үк пленгә төшүе, плендә командир белән комиссарын фашистларга тотып биреп, Смоленщинага кайтырга рөхсәт алуы һ. б. хыянәтләре ачылды. Ватанга хыянәт иткәннәре өчен дүртесе дә үлем жәзасына хөкем ителде.

Юлга чыгар алдыннан сугышчылар хөкем карарын жиренә житкерделәр. Шуннан соң, берничә олауга коралларын, әйберләрен төяп фронт ягына, көнчыгышка таба юлга чыктылар. Аркадий Кренделев алар белән китте.

Ельня, Выход, Дорогобуж, Вязьма басуларын тирән кар басты. Угра елгасы аръягындагы урманнар ерактан зәңгәрсеү күренсәләр дә, аларның да яшел киемнәренә кардан ак ямаулар салынды. Голубев Мох, Бездон сазлары да кар астында калды. Тик Шарапово совхозы янында танкларга каршы казылган чокырлардан чыгарылып өелгән балчык таулар өстенә генә кар ятмады. Андагы карны төньяктан искән салкын җил себереп торды.

Жирнең жәйге һәм көзгә сугышлардан калган яраларын ак кар каплагач, жир йөзөндә жанлы нәрсә калмаган кебек тоелды, бөтен Смоленщина ап-ак кәфенгә төрөнгәндәй булды. Ичкәйчан эремәс булып күренгән кар катламы астында мәетләр, ат үләксәләре, ватык танк, туплар, миномет, мылтык, пулеметлар калды. Хәтта янган өйләрдән калган кара моржаларга чаклы ак кар белән капланды. Урман-кырлар, игечигә күренмәгән басулар жансыз бушлыкны хәтерләтә иде. Тик бу өстән караганда гына шулай булып күренде. Кышка кергәч, кар астында калган уңым кебек, халык көчләре дә яшертен генә ныгый, тамыр жәя бардылар.

Бу көннәрдә Смоленскидан алып Сухиничгә, Рославльдән — Вязьмага, Гжатскигә кадәр, авылдан-авылга шомлы хәбәрләр йөрде. Башта, ноябрьнең беренче яртысында: «Мәскәүне чолгаганнар, Туланы, Рязанны, Ленинградны алганнар», — дигән хәбәрләр таралды. Аннан соң фашист газеталары Мәскәүне алган хәбәрне язар өчен буш калдырылган битләр белән чыга башладылар.

Смоленскида ханн Долгонеков чыгара торган «Новый путь» газетасы: «Тиздән сугыш бетә!» «Большевиклар жир йөзенин себереләчәк!» — дип язды. Соңрак, ноябрьның икенче яртысында, «Мәскәүне немец армиясе алган, Сталин Америкага качкан, Япония Себерне басып алып, Уралга якынлашып килә, тар-мар ителгән Кызыл Армиянең калдыкларын аулап тотып, коралсызландырылалар...», — дигән хәбәрләр таратты.

Бөтен приказлары «үлем, ату, асу» — дигән сүzlәр белән тәмамланган кебек, фашистларның бөтен листовкалары да, Геббельс агитаторларының бөтен сөйләгәннәре дә «Мәскәү капут, Совет капут!» — дигән лозунглар белән бетә иде.

Ноябрь урталарында «Олы жир»дән ташланган газеталардан 7 ноябрьдә Кызыл мәйданда хәрби парад булганын укып чиксез шатландык без. Ләкин тиздән берсеннән-берсе авыррак хәбәрләр килә башлады.

Костя Баранов язып барган радиосводкаларда да куаныч хәбәр калмады диярлек. Калинин шәһәрәң дошман алды. Тула янында сугыш бара, Харьков һәм башка шәһәрләр дошман кулында.

Декабрь башларында фашистлар: «Соңгы һөжүм... Мәскәүдә тиздән Германия гаскәрләре парад үткәрәчәк!» — дип сайрадылар. Ил өчен чиксез авыр көннәр килде.

Аннан соң ике атна буе радиоалгыч эшләмәде; батареяларның көче бетте. Шундый көннәрнең берсендә, декабрь башында Вититново авылы старостасы Григорий Горбачевның өендә без бу авылдагы активистлары, хәрби кешеләрне һәм элементәчеләрне жыйрга булдык. Көн тәртибөндә күрше Холбни авылындагы камалучылар оешмасының эше, Холбни урманындагы коралны яшерү, немецләрнең тимер юлын төзәтергә эшчеләр жыйнавын өзү һәм Геббельсның ялган пропагандасын фаш итү мәсьәләләре тора иде. Замошьедаң Ванюша Демченков Совинформбюроның соңгы яңалыкларын алып кайтырга тиеш иде һәм без аны кулдан күчереп тирә-як авылларга таратырга жыена идек. Бу тирәдә инде берничә көн фашистлар күренгәнә юк. Без тышка каравыл да куймадык.

... Сизми дә калдык. Жыелыш барганда кисәк ишек ачылды, һәм өйгә бер немец солдаты килеп керде. Ул керү белән карабинны ишек яңагына терәп куйды да алга узды. Эчкә бүлмәдә күмәкләшеп утырганыбызны күргәч, бик тиз кире чигенде... «Русь, партизан?!?» дип мыгырданып, мылтыгына таба омтылган иде, аның күкрәгенә Горбачев карт карабин төзәде. Шул арада Вася Папельцев белән Петя Костриков наган һәм пистолет чыгарып:

— *Hände hoch*, — дип немец солдатының котын алдылар. Немец капкынга килеп кәргәнән тиз аңлады. Аны эчкә бүлмәгә, түргә уздыргач, егетләр урамнан өстенә немец шинеле, башына безнең пилотканы кигән бер кара гына бәндәне алып керделәр. Бу немецнең тылмачы булып чыкты.

Тылмач белән немец, Мәскәү яныннан качып, Смоленск ягына юл тоталар икән. Алар старостага фураж (тышта кошовкага жигелгән ат та бар иде) һәм үзләре өчен азык алырга кәргәннәр. Олы юлга чыкмыйча, дезертирларча качалар...

Мин түзмәдем:

— Мәскәү ошамадымыни, сез Мәскәүдә парад ясарга исәпли идегез бит? Нәрсә булды? — дип сорадым.

— Мәскәү бирешми! Гитлер капут! — дип кычкырды немец. Тылмач немецнең сүзләрен аңлата барды. Имеш, Мәскәү тирәсендә 200 чакрым жир бөтенләй миналанган, якин барырлык түгел. Немецләр алга баралмыйлар. Тукталганнар. Шунда кышлыйлар. Ә боларның анда кышласылары килмәгән.

Фашистның сүзләренә без ышанып житмәдек. Чөнки ул көннәрдә Гитлер армиясе әле һаман алга бара иде...

Безнең беренче уй бу немецкә дә, тылмачны да юк итәргә иде. Горбачев семьясы моңа каршы төшеп:

— Үзе кача бит, качсын! Аны үтерсәгез, башка немецләр килеп авылны пыран-заран китерерләр, — диде. Без тылмачны немецтән аердык. Тылмачның да, немецнең дә коралы, документлары безгә кирәк иде. Немцны чанага утыртып, Вася Папельцев һәм Петя Костриков «озатып» киттеләр.

Ә тылмачны Ельня районына бүтән аяк басмаска ант иттереп Восток районы ягына Михаил Слепцов белән Николай Панасюгин «озатып» куйдылар. Безнең группа ике карабинлы һәм ике пистолетлы булды...

Папельцев белән Костриков фашист солдатын Угра елгасы буенда атып, суга ташлаганнар ахры, алар бик тиз кайтып життеләр: «Атны Калошин авылы янында олы Калуга юлына чыгарып жибәрдек», — дигән булдылар.

Ванюша Совинформбюро хәбәрләре белән бергә Потап Аввакумовичның: «Мөмкин кадәр тизрәк Замошьега кайтыгыз», дигән боерыгын алып килде. Мин жыелыш бетүгә чаңгы киеп турыга Замошьега чаптым.

Потап өйдә юк иде. Хатыны бүген бик шат күренде. Ул «Олы жир»дән кеше килүен, Потапның аны озата китүен һәм тиздән кайтачанын әйтте. Чынлап та Потап Аввакумович озак көттермәде.

— Шатлык, Геннадий, зур шатлык! — диде ул, кулларын уа-уа, — «Олы жир»дән Степан Владимирович Трегубов килгән. Ул элек безнең райкомның беренче секретаре иде. Хәзер Өлкә Комитеты аны монда Окружком секретаре итеп жибәргән...

Һәм ул Трегубов сөйләгән яңалыкларны кыскача гына миңа да әйттеп бирде. Партизаннар хәрәкәтенә оператив житәкчелек итү өчен Смоленск Өлкә Комитеты үзенең пленумында өлкәнең оккупация астында калган районнарында Окружкомнар оештырырга карар иткән икән. Безнең Луговской Окружкомы житәкчеләре итеп Өлкә комитеты секретарьлары Пайтеров, Степан Владимирович Трегубов, райком секретарьлары Лукьянов, Деменков һәм Иван Павлович Гусев билгеләнгәннәр...

Дуговской Окружкомы, Смоленск өлкәсенң төньяк-көнчыгыш зонасындагы урманнарны база итеп, фашистларның иң мөһим коммуникацияләре булган Варшавка, Москва-Минск таш юлларын, тимер юлларын өзеп, шул тирәдәге фашистларга сизелерлек ударлар ясарга, шуның белән Совет Армиясенә ярдәм итәргә; кораллы восстание күтәрәп, фронт килеп житкәнче Ельня плацдармын, Соловьев кичүен һ. б. урыннарын партизанныр кулында тотарга тиеш була икән.

Трегубов һәм Пайтеров, күптән түгел генә фронт аша чыгып, үз округларындагы райком һәм башка партия комитетларына шул планда конкрет бурыч куйганнар. Пайтеров Дорогобуж районында калган, ә Трегубов Замощье аша Спас-Демински районына юл алган.

Замощьега килгән Окружком житәкчеләре подполье комитетының эшләрен яхшы дип тапканнар, партизан отрядларының составын тикшереп, командирларын раслаганнар.

Партиянең подпольедәге округ оешмасы Замощье комитеты кул астындагы халыкны оештыру һәм житәкчелек итү өчен бердәм командование төзегән: командир итеп Потап Аввакумович Паненковны, комиссар итеп Геннадий Семенович Шевцовны, штаб начальнигы итеп Иван Михальченковны, командирның беренче ярдәмчесе итеп Иван Ивлевич Ананьевны билгеләгән.

Потап сөйләгән яңалыклар чын-чынлап сөенечле хәбәр иде. Ниһаять, без чын эшкә, дошманга каршы турыдан-туры көрәшкә чыгачакбыз... Потапның чиксез шатлануы миңа да күчте. Мин, утырган урынымнан сикереп торып, кабат аның кулын кыстым.

Потап тагын да нәрсәдер сөйләмәкче иде, шул вакыт ишек шақыдылар.

Шаку шартлы сигнал буенча кабатлангач, Потап Аввакумович ишекне ачты. Бу Аввакумовичны чакырып килгән Костя Баранов иде. Без бергәләп аларга киттек.

Анда барып кергәч, көтелмәгән бер күренештән шаккатып калдык. Сакал-мыеклы ир уртасы кешеләр кочаклашып үбешәләр, бер-берсен тәбриклиләр иде. Исебезгә килергә өлгермәдек, безне дә кочакларга, тәбрикләргә керештеләр.

— Ни булды сезгә, шаштыгызмы әллә? — дидек, көчле куллардан ычкынырга теләп.

— Шашмадык, фашист армиясе Мәскәү янында тар-мар ителгән! — дип кычкырды арадан берсе. Бөтен тәнне, зинһен-йөрәкне кинәт чолгап алган бу шатлыктан нишләргә белмәдек. Без бер-беребезне котлап тагын кочаклашып үбештек. Бу хәбәрне радиоалгычтан «тотып алучы» Демьян Карповичка һәм Лидия Евгеньевна Барановаларга зур рәхмәт әйттек.

Партиянең подпольедагы Окружком секретаре Степан Владимирович Трегубов белән Ельня райкомы секретаре Иван Павлович Гусев та килделәр. Коммунистларның Замощьедагы подполье оешмасының бу жыелышын Потап Паненков ачты. Сүз Степан Владимирович Трегубовка бирелде.

— Иптәшләр, Совет Армиясенә зур жинчүе, Мәскәү янындагы мөһим уңышы белән сезне чын күңелдән котлыйм! — диде ул. Аннары ашыкмый гына куен кесәсеннән кечкенә бер блокнот чыгарды да Совинформбюро сводкасын укыды. Укып бетергәч, коммунистларның якындагы бурычлары турында сөйли башлады:

— Мәскәү янында тар-мар ителгән гитлерчылар, һичшиксез, Смоленщинага чигенәчәкләр. Алар Смоленщинада оборона тотарга тырышырлар. Шулай булгач, партизан отрядларын юлларга чыгаруны тизләтергә кирәк. Бөтен авылларда халыкны коралландырырга, фашистларга каршы восстание күтәрергә һәм дошман ялчыларын бетерергә, Совет власте уриаштырып, үзөбезнең совет тәртипләрен кертәргә кирәк безгә.

Аннан соң чыгып сөйлөгөн Гусев һәрбер коммунистка конкрет эш бирде, кайда, кайсы вакытта нәрсә эшләргә кирәклеген әйтте.

— Бөтен коралларны, корал тотып фашистларга каршы сугышырга яраклы булган барлык кешеләрне сугышчан хәзерлеккә китерү турында боерык бирергә кирәк, — диде ул.

Барыбыз да халыкны тизрәк кораллы көрәшкә күтәрү, районның тирә-ягындагы бөтен хезмәткәрләрне зур жиңү хәбәре белән таныштырырга, котларга булдык. Костя Барановка комсомоллар өчен листовкалар язып бирдек. Подпольедагы партия оешмасының мөрәжәгатен бу юлы һәрвакыттагы кебек «Укып чыккач иптәшенә бир, яза белсән, 5—10 данә күчереп тарат!» — дигән сүzlәр белән түгел, «Иптәшләр! Кулыгызга корал алыгыз! Фашистларга үлем!» дип тәмамладык.

Замощьеда бөтен мәсьәләләрне хәл кылгач, Окружком һәм райком секретарьлары тимер юл аша Клин урманына киттеләр. Без кораллы чыгыш оештыру өчен авылларга таралдык.

16—19 декабрь көннәрендә Ельня районының Замощье, Сос, Усть-Демин, Митишково һәм башка авыл советларында гитлерчылар куйган «яңа тәртип»не жиңерү, үзебезнең Совет властен яңадан урнаштыру башланды.

Вититново авылында Гречихин йортына, колхозчылар белән бергә, әлегә чаклы тимер мичләр, кул тегермәне, чиләкләр ясап, тун тегеп, киез итек төпләп яткан камалучылар килделәр. Өй хужасы колхоз председателе Иван Гречихин беренче мобилизация белән үк фронтка киткән, аның хатыны, бала-чагалары белән, өйнең кухнясы ягында утыра иде.

Староста Горбачев жыелышны ачып:

— Сүз Кызыл Армия вәкиле иптәш Шевцовка бирелә, — дигәч, мин түргә, өстәл янына уздым. Жыелган халыкның төрлесе төрлечә каршы алды. Кайберәүләре аптырашып күршеләреннән нәрсәдер сорашырга тотындылар, икенчеләре шатлыклы елмаештылар. Башымдагы бер колагы өзелгән колакчын бүрегемне салдым да, пистолетымны өстәлгә куеп, сөйли башладым:

— Кадерле иптәшләр! Гитлер гаскәрләрен Мәскәү янында Кызыл Армия тар-мар иткән. Фашистлар Мәскәү өлкәсеннән чигенәләр. Кызыл Армия командованиесе һәм Коммунистлар партиясенең Ельня райкомы һәрбер корал тота алырлык кешене фашистларга каршы кораллы көрәшкә күтәрелергә — партизан отрядына язылырга чакыралар, — дидем, аннары немец армиясен тар-мар итү турында радио аша бирелгән мәгълүматларны сөйләдем. Ахры килеп: — Бүгенин башлап Вититнозода һәм тирә-яктагы башка авылларда Совет власте урнаштырылачак. «Яңа тәртип» юкка чыгарыла. Урыннарда власть тулысынча Советлар кулына күчә. Шулай булгач, сезнең «Вид новой жизни» колхозы яңадан оештырыла һәм аның житәкчесен — председателен сайларга кирәк, — дип сүземне тәмамладым.

Бүлмәдә мин сөйләгәндә чебен очкан тавыш та ишетелерлек тынлык иде. Сүземне тәмамлагач та әле бүлмә беравык тын торды. Бу шатлыклы тавышны ишеткәч, халык, сөенечен ничек белдерергә белми, аптырап калган иде бугай. Кинәт өйдә, бомба шартлагандай, көчле «Ура!» тавышы күтәрелде. Камалучылар мине күтөрөп алдылар, ай-ваема карамый түшәмгә чөйргә керештеләр. Бүлмәдә яңадан тынычлык урнаштыру бик жинелдән булмады. Тавышлар тынгач, мин һәркемгә конкрет йөкләмәләр бирә башладым.

Анатолий бу арада өйнең икенче бүлмәсенә чыгып, электән бирелгән форма буенча, халыкны партизан отрядына язарга кереште. Ә бу як

бүлмәдә колхозчылар председатель һәм бригадирлар сайлый башладылар...

Бераздан Анатолий өстәл янына килеп үзенен дәфтәрен ачты да безне партизан отрядының составы белән таныштырды. Отряд кешеләренә аерым-аерым эшләр тапшырасы бар иде. Шуңа күрә жыелышны озакка сузмаска булдык.

Анатолий, Николай Поддорников, Иван Шайков, Николай Панасюгин, Сергей Калединнар белән киңәшләшәргә калдык.

Без киңәшеп утырганда ук инде Вититновоның кайбер кешеләре, төн уртасы булуга карамастан, немецләрне эзләп киткәннәр. Янәсе, кызган чак, кулда пычак, берәр фашист очрамасмы...

Иван Федотович Гречихин йортында без киңәшеп бик озак утырдык. Иртән иртүк Вася Папельцев, Петя Костриков һәм мин — өчәүләп, кораллы унлап кеше алып, күрше Мартинково авылына барырга булдык. Анда кырыклап камалуда калучылар бар иде. Авылда Совет власте урнаштырып, партизан отрядына кеше язарга кирәк иде. Анатолий Пшеничников кораллы 7—8 кеше белән Холбни авылында шул ук эшне үткәрәчәк. Бераздан бөтен отрядларны жыеп, Замощьга тупланырга һәм фашистларның юлын кисәргә олы юлларга чыгарга булдык.

Мин Вася белән Петяга юлга әзерләнәргә кушып өйгә, Матрена әби янына, кайттым. Алар ятмаганнар иде әле. Яшергән жирдән «лимонка» гранаталарны алдым да:

— Исән булыгыз, Матрена Пименовна, миңа сездән беразга китәргә туры килә. Бәлки тиз генә әйләнеп кайтып та булмас... Рәхмәт сезгә! Сугышны жиңу белән тәмамлагач, исән булсак, бер күрешербез әле, — дидем.

— Кая китәсез соң, улым? — дип сорады ул, ә Ваня:

— Минә дә алыгыз, — дип ялына башлады.

— Хәзергә күрше авылларга халыкны күтәрергә барабыз, аннан соң урманнарда китеп фашистларны кырырга ниятлибез, — дидем мин һәм малайның башын күкрәгемә кыстым. — Ванюшка, син хәзергә өйдә кал. Әниң янында кирәк булырсың. Ә соңрак мин сине үзебезнең отрядка алырмын, — дидем. Малай күзләрен миңа текәп, житди тавыш белән:

— Алдамассызмы? Алайса сүз бирегез! — диде. Мин аңа сүз бирдем, ә Пименовна шул арада чоланга чыгып нәрсәдер күтәреп керде дә:

— Менә боларны алыгыз, сугышта кирәк булырлар, — дип минем алга бер пар киез итек, бер свитр, бер пар бияләй, жылы башлык һәм солдат капчыгына тутырылган байтак кына сохари куйды...

Әйтергә сүз таба алмадым. Мең-мең рәхмәтләр әйтергә теләсәм дә нигәдер тавышым чыкмады... Минем дулкынланганымны күргән карчык:

— Алыгыз, ал, исән-сау йөрөп туздырыгыз. Хәзер кыш бит, сезнең итекләр белән әллә кая китәрлек түгел. Алыгыз киез итекләренә, — дип кыстады. Кат-кат рәхмәтләр әйтеп киендем. Бөтен калган листовкалары, коралларны бакчага чыгарып карга бергәләп күмдек. Тышта буран башланды. Матрена Пименовна буранны безнең бәхеткә юрады.

Кышкы иртәнең яктысы тәрәзә аша керә башлаганда ишек кактылар. Вася Папельцев килде.

Матрена Пименовнаның ире Дмитрий киңәш йөргән иске чикмәннең ике кесәсенә дә «лимонка» — гранаталар салып, бүрек астыннан шул ук Дмитрий картның жылы башлыгын киңәш, пистолетымны куеныма тыктым да, әби биргән сохариларны Вася Папельцев капчыгына салып, сабуллашып чыгып киттем. Без, Петя Костриковны һәм башка кораллы егетләренә юл уңаенда ияртергә исәпләп, Мартинковога таба юл тоттык.

...Иртән, без авылдан китеп берәр сәгать чамасы вакыт үткәч, Вититново авылын фашистларның жәза отряды басып алган. Ике йөзгә якын немец, ике дистәгә якын олауга корал төяп, һич көтмәгәндә Холбни һәм Юшково авыллары ягынан килеп төшкәннәр дә Вититноводан чыга торган юлларны «бикләп» пулеметлар куйганнар, урамнарда патрульләр жибергәннәр.

Бу хәл шундый көтмәгәндә була, Холбнига барасы Анатолий һәм Николай Панасюгин жиде кеше белән авыл янындагы ындырга чыгып чак кына качып өлгөрә.

Николай Панасюгин, Анатолий үзләре белән бергә ындырга качкан укытучы Ольга Шавенкованы безнең арттан жиберергә булалар. Ул бил тиңентен кар ярып Мартинковога килеп кергәндә, без старостаны төшереп, аның урынына «Октябрьның XVII еллыгы» исемендәге колхозга председатель сайлый идек.

Утызга якын кеше жыелып, Мартинководан Вититново юлы белән чыгып чаптык. Яңа гына колхоз председателе итеп сайланган Ульященко, берничә ат жиктереп, безне куып житте. Анатолий группасы безне күрү белән авылдагы фашистларга ут ачты. Авылга Сос ягынан атыша атыша Потаплар группасы килеп керде.

...Без Ульященко белән Пименовна өенә юнәлдек. Безне Матрена әби каршы алды. Ул кырылган тәрәзәләрен чүпрәкләр белән каплап азаплана иде. Матрена әби безне кочаклап алды да икебезгә дә фатиха бирде һәм:

— Алла сакласын үзегезне, безне үлемнән коткаручылар! — ди-ди рәхмәт укырга кереште. Ванюша тыштан, кар өстеннән, ниндидер чүлмәкләр алып керде. Пименовна:

— Каһәр сукканнар, гөлләргә кадәр кар өстенә чыгарып ташладылар... Тамчы гөлләрем туңганнардыр инде, — дип гөлләрен янган тимермич янына тезде. Ә Ванюшка:

— Михаил Хрисанович, Геннадий Семенович! Фашистлар коралны, листовкаларны тапмадылар... — дип шатлыгын уртаклашты.

Матрена Пименовна безгә фашистларның Вититноводагы ерткычлыгы турында сөйләп бирде...

...«Вид новой жизни» колхозчылары сугышка кадәрге вакыттагы кебек үк ул көнне, таң беленү белән, ындырга, житен сугарга барырга жыендылар. Елизавета Пименовна да өенин чыкты, тыныч вакыттагы хезмәт дәрте белән кайнап торган шатлыклы көннәрне хәтерләде, үзеннән-үзе күңеле күтәрелеп китте. Авылны бүген күңелле шау-шу биләп алган. Эңә, колхоз идарәсе алдында, эшкә баручы хатын-кызлар көләшкә-көләшә нәрсә турындадыр сөйләшәләр. Немецләр басып алганнан бирле күтәрелеп карарга да кыймаган кызларның шат тавышлары бүген иртәнге саф һавада еракка ук ишетелә. Лиза эшкә баручылар төркеменә таба атылды.

Шул вакыт авылның аргы очында, олы юлда кинәт атыш башланды. — Фашистлар!..

Кешеләр ашыгып өйләренә таралдылар. Ә Лиза: «Жилгәрелгән житен орлыгын, ашлыкны яшереп куярга кирәк», дип уйлап, күрсесе Степанида белән, ындырга юнәлде. Алар ындыр юлына чыгып өлгөрә алмадылар, каршыларына немецләр килеп чыкты. Юл күрсәтеп баручы Панков дигән хаин Лизаны фашистларга күрсәтеп:

— Эңә шул инде комиссарны яшереп ятучы, — диде. Солдатлар Лизага ташландылар, аны кыйнарга керештеләр. Фашист офицеры белән Панков, Лизаның кулын каерып, аны бер өйгә сөйрәделәр. Капка төбенә житкәч, Панков Лизаның колагына бөтен көченә кизәнеп сукты да:

— Комиссар кайда? Коммунистларның башлыгы кайда? — дип акырды.

Лиза чайкалып китеп артка чигенде, ләкин дөшмәде. Арттан анын жылкәсенә автомат белән төрттеләр. Шулай этеп-төртеп Лизаны Варвара Демченкова өенә алып керделәр.

— Комиссар кайда? Кем ул? Кая китте? — дип, аны монда да кыйнарга тотындылар.

Ә Лиза:

— Мин беркемне дә белмим, белмим, — дип жавап бирде аларга. Үзе идәннән торып утырырга яки торып басарга тырышты. «Үлсәм дә шуларга олтырак булып үлмәм, аягүрә басып үләрмен!» — дип уйлады булса кирәк. Тик фашистлар аңа аягүрә басарга ирек бирмәделәр. Лизаның авыз-борыннарыннан, колакларыннан кан китте һәм ул луштан язды. Шулвакыт Варвара Панковка:

— Син бит рус кешесе, бер дә юкка кешене үтертәсең. Ул нич гаепле түгел. Аларда коммунист та, комиссар да юк, — дип ялвара башлады. Немецлар һәм Панков хәзер Варварага ябыштылар. Аның балалары кычкырып елый башладылар. Өйдә чыр-чу купты. Тавышка түзмәгән офицер мич башына табан атып жибәрде, кечкенә Володяга пуля тимәсә дә, ул мич башыннан идәнгә егылып төште...

Өй эченә һәм өй алдына халык жыелды. Лизаны фашистлар, аяккулларыннан өстерәп, урамга чыгарып карга ташладылар.

Немец офицеры дар агачы корырга приказ бирде...

Авылда немец телен яхшы белгән Прохор Глухов фашистлар белән аралашкан булып чыкты. Аның асылда немецләргә ярдәм итүен белмәгән хатын-кызлар Прохор Глуховка ялвардылар:

— Зинһар өчен яклай күр Лизаны. Аның бер ни гаебе юк бит, — диделәр.

Ә тегесе:

— Әле сез барыгыз да комиссар яклымы? — дип котырынды да немецләргә таба атлады...

Палачлар авылдан мал-туарны жыеп, зур нәсел үгезен бәйләп маташканда, басу ягында көчле атыш ишетелде. Сос авылы ягынан да атыш күтәрелде. Ә немецлар Лизаны да, Варвараны да онытып кача башладылар...

Камалучылар кайнашкан Вититновоны фашистлар күптән күзәткәннәр икән. 1914 елда Германиядә плендә булган һәм шунда немецчә өйрәнгән. Прохор Глухов фашистлар белән яшерен бәйләнешкә кергән, аларга авылдагы яңалыклар турында хәбәр иткән. Ул элек тә үзенек немецләргә карашын яшерми иде. Лиза кога суга барган жирендә халыкка радио хәбәрләрен сөйләгән чагында, Прохор Глухов турыдан-туры немецләрне яклай иде. Жыелыштан соң ул немецләрнең Михалевкадагы штабына безнең турыда хәбәр иткән... Озакламый, Потап кушуы буенча, безнең кешеләр Прохор Глуховны кулга алдылар һәм хыянәтче бәндәгә тиешле жәза бирелде.

ПАРТИЗАННАРНЫҢ БЕРЕНЧЕ АЕРЫМ БАТАЛЬОНЫ.

Үзенек шымчыларыннан алган хәбәрләргә таянып, Смоленск, Ельня комендантлары Замощье, Митишково волостьларындагы коммунистлар, партизаннар белән «исәп-хисапны өзү» өчен алты жәза отряды жибәрде.

Йөздән артык солдат, ефрейтор һәм офицерлардан торган бер жәза отряды Ельнядан чыга да, Пронино аша Калуга юлы белән килеп, Стайки авылына борыла. Авылны талап, хатын-кызларны үтереп, көчләп, яшьләр белән ирләрне «партизаннар» дип асып, алар тирә-якка курку салалар. Холмец авылында Кызыл Армия сафында фронтта сугышкан

Григорий Климовның ике улын — ике комсомолецны ерткычларча жэзалап үтергэч, «партизаннарны жирлэмэгез!» дигән боерык биреп китэлэр. Әниләре, улларының мәетләрен урлап, өй алдындагы бакчага, тәрәзә төбенә күмә һәм... акылдан шаша.

Жэза отряды килүен күргән халык, кышкы салкынга карамастан, ялангач көе диярлек кача. Хатын-кыз, бала-чага, карт-коры, өйләрен, малларын ташлап, урманга, күрше авылларга йөгерэлэр...

Жэза отряды Севастьяново авылында беренче кораллы каршылыкка очрый. Немецләр анда якынлашу белән камалуда калган командирлардан Володя Буташов һәм Федор Гнездилов тревога белән кырыкка якын коралланган кешене дошманга каршы күтэрә. Тиз арада якындагы авыллардагы хәрби кешеләргә дә хәбәр ителә. Партизаннар, авыл читендәге ындырга, чокырларга яшеренеп, дошман килүен күтэлэр. Фашистларга авылга керергә кырык кына метр калгач, «Максим» һәм «Горюнов» пулеметларынан бер вакытта ук диярлек ике яклап «СС»ларга каршы ут ачалар.

Мондый «каршы алуны» көтмәгән башкисәрләр кая керер урын таба алмый чәбәләнә башлыйлар.

Сугыш озак дәвам итми, ул бәрелештән бер генә фашист та исән чыкмый.

Гнездилов отрядының бу уңышын ишетеп, моңа кадәр эшсез яткан камалуда калучы хәрби кешеләр аның янына жыела башлый. Аның отряды зурая. Отрядка яңа язылучыларга корал җитми. Аларга немецләрдән кулга төшкән автоматлар, мылтыклар тоттыралар.

Гнездилов, тирә-як авылларга разведчиклар җибәрә, андагы хәлләр белән дә таныша. Аңа Красная Нива авылында өч йөзгә якын немец барлыгын хәбәр итэлэр. Һәм ул, отряды белән Мазово авылына килеп, оборона кора башлый...

Төнлә белән безнең отряд та Мазово авылына килеп жите. Сугышчылар, арып килүләренә карамастан, окоп-траншеялар казырга, сарайларда амбразуралар ясарга керештелэр. Колхозчылар окоп читләренә су сибеп боз катырдылар. Авылдагы хатын-кызлар, комсомолкалар ак күлмәкләрдән партизаннарга маскхалатлар тегеп бирделэр.

Бу тирәнә, мондагы юлларны үзенә биш бармагы кебек белгән Потап Мархоткино, Бузаново авыллары ягын пулеметлар белән ныгытырга кирәклеге айтте. Ике юл чатындагы зиратка да пулемет куелды.

Угра елгасы буендагы Митишково авылы белән Мархоткино арасындагы тегермәндә Петр Решетников отряды засадага ятты. Мархоткино совхозындагы группа белән Гоша Митрофанов җитәкчелек итте. Дошманның алга бару юлы бик нык бикләнде...

Дошманны көтеп төн үтте... Менә таң ата башлады. Бер чакрым чамасы алга чыгарып куелган дозордан:

— Фашистлар кузгалды! — дигән хәбәр килде.

Озакламый дозорныйлар атлы чанада барган бер картны тотып китерделэр. Карттан сорашкач, аны немецләр разведкага җибәрүен һәм үзләренә бу якка юлга чыгарга эзерләнүләрен белдек. «Картны кире җибәрергә кирәк», — дигән сүзләр булса да, ул яңадан фашистлар кулына барып керергә теләмәде.

Иртәнге тугызларда жэза отряды колоннасының башы күренде.

Чанага жигелгән атлар алдынан дозор, аның артынан взводка якын пехота, аннаи атлы обоз, аннан тагын пехота килә иде. Ерактан колонна бик зур күренде. Фашистлар, безнең дозорның Мазово зиратына таба чигенгән күргәч, туктадылар. Колонна алдына бер офицер чыгып кулын болгый-болгый нидер сөйли башлады. Тиздән алар кар өстендә минометлар корырга тотындылар. Шул чак безнекеләр пулеметлардан ут ачтылар. Фашистларның бер өлеше карга ятып алга шуышмакчы булды, ә икенчеләре уңга — Бузаново, Мархоткино ягына ташландылар.

Тиздән Мазовода фашистларның миналары ярыла башлады, авыл читедәгә йортларга ялкын йөгәрде. Сәгать уннарда ике яктан да бөтен төрдәгә кораллар ата башладылар, тик дошман минометларына каршы хәзергә безнең кулда бер чара да юк иде әле.

— Фашистларның берсен дә тозактан чыгармаска! — дигән приказ бирелде. Немецләрнең чигенер юлларын ябар өчен Потап Замощье отрядынан бер группаны Красная Нива — Асесевка авылларына жиберде, Красная Нивадагы Литовский, Фатеев отрядларына хәбәр итәргә Костя Баранов, Жорка Корнилов һәм башкалар китте.

Төш вакытында сугыш Бузаново авылы тирәсенә күчте. Фашистларның Бузанового ташланганын күргән Гнездилов, үз урынына лейтенант Литвиновны калдырып, утыз сугышчы белән, Бузанового китте һәм анда немецләрден элек барып житте. Севостьяново янындагы кебек үк Бузановода да партизанныр немецләрне якин жибәрделәр һәм каты ут ачып каршы алдылар...

Немецләр, ракеталар белән кайдандыр ярдәм сорап, сигнал бирделәр. Ләкин шул вакыт Красная Нива ягынан партизанныр фашистларны кысыклы башладылар. Мазово аша Коробец станциясенә бәрәп чыгар өчен фашистлар атакага күтәрелде. Николай Литвинов житәкчелегендәгә партизанныр контратакага ташланып гитлерчыларны качарга мәжбүр итте. Ләкин бу сугышта коммунист Николай Семенович Литвинов батырларча һәлак булды...

Караңгы төште. Фашистларның бер төркеме шуннан файдаланып Сос авылына таба үтәргә омтылды. Потап Паненков, Сос авыл советы председателе буларак, кискен чаралар күрергә ашыкты. Без аның белән икәүләп Михальченков отрядын алдык та Бадалино авылы аша «Победа» колхозы һәм Сос авылы арасындагы юлны кисәргә ашыктык. Кар тирән, төн караңгы... Без аларга каршы чыгып өлгермәдек. Алар, «Победа» колхозында көчләнп жиктергән атларын чаптырып, без юлга чыгып житкәнче, узып киттеләр. Качучыларга автоматлардан ут ачтык. Олаучы малайлар чаналардан сикереп, юл кырыйларына, кар өстенә тәгәрәделәр.

Юл үргә табан барса да, фашистлар атларны бар көчкә куалар, без ата-ата алар артыннан йөгәрәбез. Шулай куышып жиде-сигез чакрым жир үткәч, Соска барып кердек. Сос авылы кешеләре үзләренең председателе Потап Паненковның йөзенә оят китермәгәннәр иде...

Бу вакытта колхозчылар Марчук житәкчелегендә партизан отрядлары оештыру өчен кайбер чараларны хәл итәргә дип клубка жыелган булалар. Шулвакыт алар Соска таба якынлашып килгән атыш тавышларын ишетәләр дә урамга чыгалар. Кемнең кулына нәрсә эләксә: ике көбәкле мылтыкмы, обрезмы, балтамы, казыкмы — шуны алганнар да, колхозчылар немецләргә каршы чыкканнар. Жан-фәрман чабып килгән беренче атка кемдер атып жибәргән... Өректән ат кисәк читкә ташланган һәм карга кереп баткан. Арттагы атларга барыр жир дә калмаган...

Колхозчылар без килеп житкәндә фашист мәетләрен жыештырып йөриләр иде.

Автомат асқан председательләрен Сос кешеләре зурлап каршыладылар. Безне ял итәргә, үзләрендә кунак булырга чакырдылар. Ләкин безнең вакыт тар иде. Мазового кире кайттык.

Бер тәүлек тула дигәндә партизанныр ике йөздән артык фашистны жәһәннәмгә озаттылар. Бузаново, Мархоткино, Мазово юллары трофей атлар, чаналар, корал (миномет, пулеметлар), киём-салым белән тулды.

Севостьяново, Мазово, Бузаново тирәләрендә фашистларның жәза отрядларын тар-мар итү гитлерчыларның «жиңелмәс» гаскәрләрен жинеп тә, кырып бетереп тә, илдән куып чыгарып та булачагына ышанычны бик нык үстерде.

Төштөн соң Бузановода фашистларга каршы сугышта һәлак булган коммунист Николай Семенович Литвиновны һәм тагын биш кешене жирләдек.

Каберләр тирәсенә жыелган колхозчылар һәм партизаннар алдында Гнездилов белән мин речъ сөйләдек. Безнең сүзләргә жавап итеп, йөзләргә партизан автоматлардан, винтовкалардан Смоленщинаның урман-кырларын шаулатып залп бирделәр.

* * *

Немец фашистларының Угра елгасы буендагы авылларда тупланган партизаннар көчен тар-мар итү планнары барып чыкмады. Фашист жәза отрядларынан бер солдатның да әйләнеп кайтмавын һәм безнең отрядларның олы юлларга чыкканын күргән фашистлар командованиесе партизаннарга каршы регуляр частьларне ташларга булды. Тиздән безнең отрядлар немецләрнең нык коралланган, төрле сугышларда зур тәжрибә туплаган көчләре белән бәрелешә башладылар.

Бу хәлдә партия оешмасы һәм отрядлар житәкчелеге алдында бик зур һәм бик житди бурычлар килеп басты. Потап Аввакумович тәкъдиме буенча, отрядларны бу районның иң зур пунктлары булган Замощье, Мазово, Мархоткино тирәсенә тупладык.

Ничек кенә булмасын, оештыруны тизрәк бетерәсе иде. Сугышкан саен яралылар арта барды. Госпиталь төзәргә кирәкчелеге алга килеп басты. Иңч кичекми, Мәскәү, Совет Армиясе белән бәйләнеш булдырырга кирәк иде.

Менә шушы нәрсәләрне дошман белән сугыша-сугыша хәл итәргә туры килде. Дошман партизаннар хәрәкәтен буарга азапланса, партия оешмасы патриотларның бу хәрәкәтен көннән-көн көчлерәк жәелдерергә тырышты.

Фашист житәкчелеге безгә каршы кискен чаралар күрәчәге һәркемгә ачык билгеле иде. Шулай да партизаннар арасында әле һаман тәртип урнаштыру кыен булды. Отрядлар һәрберсе аерым, үзенчә яшәде. Корал тотып фашистлар белән сугышкан кешеләрнең күбесе кадровый хәрби кешеләр булганга күрә, байтаклары фронт аша үтеп Кызыл Армиягә кушылу турында уйлыйлар иде. Подпольедан чыккан Замощье партия оешмасы мондый тәртипсезлекләрне бетерү, партизан отрядларын үзәкләштерү өчен, озакка сузмыйча, командирларны жыеп сөйләшергә карар итте.

Шушы мәсьәлә буенча сөйләшү өчен мин, Яков белән, Гнездилов янына — Лозье авылына киттем.

Следнево белән Лозье арасында без адаштык һәм төн буге әллә нинди чокыр-чакыр, куаклыклар тирәсендә әйләнеп йөри торгач, бөтенләй хәлдән таеп туңа башладык. Житмәсә, таң алдыннан һич көтмәгәндә борынгы Смоленск юлына тап булып, фашистлар обозы өстенә барып чыктык. Алар башта безне шәйләмәделәр шикелле. Тик без олауларны үткәреп, корсак астыннан карга баткан атны такыр юлга чыгарырга тырышканда, Яковның автоматын күреп алдылар. Фашистларның соңгы олавыннан безгә ата башладылар. Беренче пулялар атка эләкте. Яковның автомат приклады чәлпәрәмә килде. Без, ат белән чананы ташлап, килгән эздән кире куаклыкларга качтык...

Ярый, урман якын булды. Өстәвенә таң яктысы беленеп кенә килә иде. Карангылык һәм урман безгә качып котылырга ярдәм итте. Фашистлар обозларын туктатмыйча гына безнең якка берәз аттылар да үз юлларына китеп бардылар. Без төш житәр алдыннан гына Лозье юлын таптык. Бил тиңентен кар яра-яра бик нык арып Лозьегә барып життек.

Лозье капкасы төбендә Гнездилов отряды часовоилары безне туктатып, үзләренең командирлары янына алып киттеләр.

Гнездиловның команда пункты итеп сайланган өй авылның иң калку жирендә урнашкан иде. Ишек алдында — аркалыкларын гына төшереп бәйләп куйган жиккән атлар. Чаналарда пулеметлар. Капка төбөндә часовой тора.

Берничә бүлмәле өйнең алгы өлешендә элемтәчеләр, Гнездиловның иң яхшы, ышанычлы партизанның урнашкан. Алар бар да бик яхшы коралланганнар. Бигрәк тә аның ат йөртүчесе Миша Никифоров нык коралланган: аның кобурында гына түгел, билендәге каешына да немец пистолеты кыстырылган иде.

Эчке бүлмәдә өстәл. Өстәл өстендә Гнездиловның картасы — фашистлардан сугышып алган трофей, скәмьядә немец автоматы.

Гнездиловтан хәл-әхвәл белешкәч, киләчәктә ни эшләргә уйлаганын сораштым.

— Ни эшлисе билгеле инде. Фашистларны тукмарга кирәк! — диде ул. Аннары фронт аша китәргә ниятләп торуйн әйтте.

Без аның белән бергә кушылып, бергә сугышу турында бик озақ сөйләштек.

Төнгә каршы авылга фашистлар килмәде һәм без монда кунарга калдык. Без төн буге диярлек утырдык һәм мин үз гомерендә зур кыенлыктар кичергән, гражданның сугышында актив катнашкан бу кешене зуррак бер отрядның житәкчесе иткәндә яхшы булыр иде дигән фикергә килдем. Соңыннан бу фикеремне Паненков һәм башка коммунистларга да әйттем.

Дорогобуж ягынан фашистлар көтелә дигәч, бу тирәгә, борынгы Смоленск юлына, күп кенә отрядлар жиберелде. Аларның байтагы әле һаман беркемгә дә буйсынмаса тырыша, коралланып тизрәк фронт аша чыгарга ашыга иде. Вязьма һәм Дорогобуждан Ельняга барган юлларда утырган авылларда кораллы группалар күтәрелде. Күптән түгел эсирлектән качкан кешеләр корал алу нияте белән безнең янга жыелдылар.

Бер көнне Гнездилов разведчиклары Курворость дигән авылда байтақ халык жыелганын белеп кайттылар. Моңы ишетү белән мин турышунда киттем. Авыл чынлап та халык белән, олаулар, атлар белән тулган иде. Урамнан үтәрлек түгел — ярминкәдәге кебек; кайсылары самогон эчкән — жырлап йөриләр, кайсылары корал эзли. Ат тоткан Яковны авыл башында калдырдым да бу халыкның башлыкларын эзләп киттем. Авыл уртасындагы зур гына бер йортта жыйналган бер төркем кеше үзләрен «без командирлар» дип таныттылар. Үземнең өлкән политрук икәнлегемне, монда мине райком жибергәнлеген әйттем. Бу «командирлар»ның ике йөзгә якын кораллы кешеләре бар һәм аларның күбесе фронт аша чыгарга тели икән. Шулар турында сөйләшеп торганда, авыл өстендә немец самолетлары очып йөри башлады. Урамда, йортлар арасында бомбалар шартлады. Фашистлар бик түбән төшеп өйләргә, урамдагы халыкка, юл буйлап авылга агылучыларга пулеметтан аттылар. Шуңа чакта минем янга таза гәүдәле, урта буйлы бер кеше килде дә:

— Мин политрук Одоньев! Без берничә йөк корал таптык. Алар менә күршәдә генә. Тик арадагы мунчага ут капкан. Нәрсә эшлибез? — дип мөрәжәгать итте. Пулемет һәм винтовкалардан фашист самолетларына каршы ут ачарга куштым һәм Одоньев күрсәткән өйгә йөгәрдем. Одоньев иптәшләре белән минем арттан иярде. Якында гына янган мунча төтенә эченә барып кердем. Утның тагын да арырак жәелүе, мылтыклар сакланган сарайларга һәм өйгә үрләве мөмкин иде.

Шуңа күрә бер иптәшкә хәзер үк урамга чыгып, коралсыз халыкны монда чакырырга куштым. Тиздән халык бу йортка табан агылды.

Бик тиз вакыт эчендә 196 мылтык таратылды һәм шул халыктан ике рота төзелде. Бер ротаның командиры итеп Леня Сущих, политругы итеп Одоньев билгеләнде. Икенче ротаны Ковалев фамилияле командир кабул итте. Коралланган халыкларны Курворость авылы чикләренә чыгарып окоплар казырга боерык биргәч, мин тагын командирларны жыйдым. Аларга аерым батальон төзү буенча алда торган бурычлар турында сөйләдем.

Фронт аша китәргә ашыккан командирларга карата:

— Хәзер фронтта дошманны кыйнарлык көчләр житәрлек, — дидем. — Монда, дошман тылында, кеше кирәк. Без фашистларга сизелерлек һөжүмнәр ясап, Кызыл Армиягә бик нык ярдәм итә алабыз.

Шуны да әйтергә кирәк, хәзергә без радиоалгыч аша бары башкаланы гына тыңлый алабыз. Үзәбездән Мәскәүгә бер хәбәр дә жибәрә алмыйбыз әле. Тиздән Мәскәү белән безнең бәйләнешез булачак. Партия оешмасы моның чараларын күрә инде...

Аннары Барановлардагы радиоалгыч аша алынган соңгы яңалыклар турында әйттем.

Бәхәс купты һәм ул төнгә чаклы барды. Фронт аша чыгарга теләүчеләр белән бергә, беркая да бармыйча, активлык күрсәтми Кызыл Армиянең килгәннән көтәргә кирәк дигән тактиканы яклаучы кешеләр дә аз булмады. Самогон эчеп килгән берәү:

— Жәй, көз тартышып карадык бит инде... Нәрсә килеп чыкты?.. Пшыйк! Аның танк, самолетларына каршы кисәү агачы, обрезлар белән нәрсә эшләп була?! — дип исерек тавыш белән сөйләргә кереште. Аңа сүзен әйтеп бетерергә ирек бирмәделәр, командирларның күбесе минем тәкъдимне яклады...

Озакламый Замощьедагы партия оешмасы тирәсенә биш йөздән артык кораллы партизан тупланды. Отрядның таркаулыгын тизрәк бетергә ашыккан Потап барлык отрядларның житәкчеләрен, командир, политработникларны соңгы тапкыр киңәшмәгә жыйрга булды. Янада оештырылган Совет властен, авыллардагы халыкны, байлыкны саклау өчен кораллы отрядларны яхшы коралланган дошман көченә каршы берләштерү коммунистлар өстенә төште.

Зур киңәшмә алдыннан Потап Аввакумович Матченки авылында партком утырышы жыйды. Партком членнарыннан тыш монда Газбе Абаев, Николай Рачков һәм башка командирлар да бар иде. Берләшкән отрядлар башына командирлар билгеләү хакында сөйләштек. Берәүләр Потапны тәкъдим иттеләр, ләкин ул үз өстенә партия эшен генә алырга булды. Моңы үзенә хәрби эзерлегә житмәве белән дәлилләде. Төрле яктан уйлашкач, барыбыз да Гнездиловны командир итеп билгеләргә булдык.

Утырыштан соң Потап белән Марьино авылына барырга дип юлга чыкканда, арттан, Лозьедан килүчеләр безне куып життеләр. Бездән алда да партизан олаулары күренде. Арттан куып житкән атта ФД (Гнездиловның исемен, атасы исемен кыскартып без шулай атап йөртә идек) килгәнне белгәч, Потап белән без Гнездилов чанасына күчеп утырдык та оештыру мәшәкәтләре турында сөйләшергә керештек.

ФД инде хәзер дошман тылында калып сугышу ягында иде. Отряд командиры кем булырын партия оешмасы хәл итсен, — дигән фикерне ул үзе тәкъдим итте.

Кышның айсыз караңгы төне. Атлар яхшы. Партизаннар атларны ашыктыралар. Озакламый Марьино басуын үтеп, авылга якынлашабыз. Шул чакта кинәт безнең артта, Матченкида, атыш тавышы күтәрелде. Атларны туктатып, Матченки ягына карап тора башладык.

— Кире Матченкига чабабызмы эллә? — диде олаучыларның берсе. Барыбыз да аптыраштык...

Автоматлардан ату кинәт тукталды. Берездан аерым пистолеттан аткан тавыш ишетелде дә Матченкида тынлык урнашты. Безнең арттан Рачков, Абаевлар олавы килеп житте. Алар да Матченкидагы хәлие белмиләр иде... Без тукталып тормаска булдык.

Марьино авылына кәргәндә, Ананьев отряды сакчылары пропуск тикшерделәр. Без авылның Угра як очындагы зур бер өйгә барып кердек.

Анда Иван Ананьев, Герман Ковалев, Анатолий Пшеничников, Александр Марчук һәм башка командирлар, коммунистлар жыелган иде.

Потап Аввакумович соңлабрак килгән Меркулов һәм Котлярдан Матченки хәлләрен сорашты. Котляр атышны басуда чакта ишеткән, ә Меркулов:

— Мин анда тәртип урнаштырып үттем, — дип җавап бирде. Ул турыда сүз шуның белән бетте.

Киңәшмәне Потап Аввакумович ачып, монда жыелуның максатын әйтеп бирде. Бүгенге көннән дә кичекмичә отрядларны бергә туплап, бердәм житәкчелек булдыру кирәклегенә турында сөйләде.

Ахырдә берләшкән отряд командирлары итеп Гнездилов кандидатурасын күрсәтте. Комиссар итеп минем исемне, штаб начальнигы итеп Николай Рачковны, пропаганда инструкторы итеп Абаев фамилиясен әйтте. Шул кандидатураларны раслау өчен Потап Аввакумович Ельня райкомы секретаре Гусевка һәм Окружком секретаре Трегубовка тиешле доклад ясалачагын белдерде. Паненковның тәкъдимен барлык командирлар да хуплады. Батальон штабын Матченки авылында урнаштырырга булдык. Батальон алдында торган бурычлар турында шактый кеше чыгып сөйләде, рота, взвод командирлары билгеләнде, аларга конкрет эшләр йөкләтелде.

Зур тәртип сакларга, дошманнарга карата уяу булырга чакырып, Потап Аввакумович киңәшмәне япты һәм халык тарала башлады.

Потап белән икәү ишек алдына чыгып өлгергән Гнездилов артыннан иярдек. Шулкаыт өй алдында атыш башланды.

Потап ишек бавын тоткан килеш катып калды. Кемдер болай да караңгы янган лампаның филтәсен төшерде. Караңгыланып калган өйнең бүрәнәләрен тишеп өй аша пулялар оча башлады. Пистолетларыбызны алып ишек, тәрәзә яннарына килдек.

Потап:

— Иптәшләр, тынычлык саклагыз! Бу ниндидер провокация! — дип тыштагыларга кычкырды. Ә анда ah-vaah килүләр, яраланган кешеләрнең ыңгырашулары ишетелде. Гнездилов өйгә башына ак кубанка кигән бер кешене күтәреп алып керде дә идәнгә ташлады. ФД бер кулына маузер, икенчесенә теге кешенең наганын тоткан... Потап Аввакумович наганын алып ут янында карады. Барабанда бер патрон да калмаган иде. Идәнгә ташланган кеше сикереп торганчы ФД тегене атарга омтылса да, Паненков аны тыйды. Гнездилов безгә:

— Шау-шу куптаручыларның берсе менә шул, калганнары урам буенча йөгәрделәр, — диде. Шул арада Иван Ивлевич Ананьев яраланган Меркуловны житәкләп алып кереп, өстәл янындагы сәкегә салды. Меркуловка беренче ярдәм күрсәтә башладылар. Күп кенә командирлар, өйдән тышка чыгып, өй тирәли оборонага бастылар. Ак кубанкалы кешедән сорау ала башладык. Рачков, Меркуловны үз атына салып, врач Вера Михайловна янына озатты. Ләкин Меркулов анда барып житә алмый, юлда үлә...

Сорау алу башта бернәрсә дә бирмәде. Меркуловны яралаган кеше бары исемен генә әйтте: — «Федя», — диде. Аны хәзер үк чыгарып атарга кирәк дигән тәкъдим кертелгәч, ул:

— Мине Матченкига алып барыгыз. Анда атарсыз, дустым белән бергә күмәрсез, — дип утырган урыныннан сикереп торды. Иван Ананьев бу эшнә тикшерүне үзенә бирүне сорады. Без каршы килмәдек...

Федя эшен жентекләп тикшергәч, түбәндәге хәлләр белеңде.

Киңәшмәгә жыелган кичне Матченки аша байтак отрядлар үтте. Авылга кергән юллар өстендә торган часовоилар һәркемнән пропуск сорадылар. Пропуск, Потап Аввакумович кушуынча, киңәшмәгә чакырылган һәр кешегә дә әйтелгән иде. Ә Меркулов сакчының пропуск сорауын колагына да элмәгән, Матченкига атын бар көчкә чаптырып кереп, поста торган сакчыны таптый язган. Сакчы, Меркуловның атын туктатуны таләп итеп, аның артыннан йөгөргән. Ул арада Меркулов авылның икенче очындагы сакка килеп житә. Анда да пропуск сорыйлар. Меркулов каты сүгенеп сакчы яныннан узып китә. Сакчы тревога күтәрә, һавага ата. Ә Меркулов, атыннан төшеп, поста килә дә сакчыны атып үтерә, аннары, берни булмагандай, чанасына утырып, Марьинога килә.

Тревогага каравыл йортыннан поста йөгөреп килгән Федя үзенә якын дусты Сергейны үлем алдында килеш таба. Сергей хәлне аңа сөйләп бирә. Үзенә атып киткән кешенә Мархоткинда, Курворостта берничә партизанны үтергән Меркулов икәнлеген әйтеп өлгөрә. Федя ат жиктерә дә иптәшләрен алып Меркуловны куарга чыга. Ә Сергей каравыл йортында үлә...

Киңәшмәдән соң чыккан тавышның сәбәбе әнә шул вакыйга булган икән. Меркулов бу көнне моның белән генә дә чикләнмәгән булып чыкты. Ул Торжок авылында Крохин отрядының сугыш кирәк-яраклары начальнигы комсомолец Николай Кузнецовны да бер гаепсезгә аткан, Мархоткин совхозында да берничә кешене үтергән икән...

1942 елның 4 февралендә Гнездилов, Рачков, Абаев һәм мин — отрядның беренче приказына кул куйдык.

Шушы приказ нигезендә роталар олы юлга — Ельня, Смоленск, Дорогобуж, Спас-Деминск, Восток юлларына чыгарга йөкләмә алдылар...

Разведчик-партизанның Борынгы Смоленск юлында тылга таба агылган фашист армиясен күрәп хәйран калалар. Мәскәү янында тармар ителгән гитлерчыларның беренче колонналарын партизанның башта танымый үткәрәләр.

Фашист солдатларының чүпрәк-чапрак астыннан аз гына күренеп торган борын очларына боз каткан. Безнең партизанның башта аларны әсирлектән качкан колхозчылар дип уйлыйлар. Өч аерылмас дус — өч разведчик Нәфикъ Ибраһимов, Михаил Слепцов һәм Әхтәм Хәсанов, командирларыннан рәхсәт алып, бу кешеләрдән фронт хакында сорарга булалар. Алар юлга чыгалар да бер атның тезгенен тотып, туктаталар һәм «юлчылар»дан:

— Кая барасыз? Фронт кайда? — дип сорыйлар. Шулкаыт чанадан:

— Was, was?

— Was ist los? — дигән немец сүзләрен ишетәләр. Дилбегә тоткан немец башындагы шакмаклы шәл астыннан гитлерчы пилоткасын һәм фашист свастикасын күрәп калган Әхтәм чанадагыларга терәп автоматтан ата башлый, аңа ярдәмгә Нәфиков, Михаил Слепцов килә һәм алар колоннаны үт белән сыйларга тотыналар, тиз арада бөтен колоннаны туздырып ташлыйлар. Дошманның «Үзәк» (Митте) армия группасының чигенеп барган 4 нче армиясе калдыгын шул көнне кич безнең партизанның үт белән «каршы алдылар» һәм аны куып киттеләр.

Ике-өч ай элек шул 4 нче армия чолганышында калган әсирлектән чак котылган кешеләр хәзер фашистлардан үч алырга омтылдылар, алар кулларындагы коралларын фашистларны тармар иткәнче төшермәскә ант иттеләр.

«Кышкы фриц», Мәскәү янында тукмалган фашист, көздән «Мәскәү капут!» дип ыжгырып һөжүмгә ташланган фрицтан танымаслык аерыла иде инде. Башларына төрлө төстәге чүпрәкләр бөркәнгән, өсләренә бөрмә билле рус туны кигән, итекләре өстеннән саламнан үргән зур ката сөйрәгән Гитлер солдатлары ни житте шуны жигеп, хәтта үргән чаналарга тәртәдән башка гына сыер жигеп чигенәләр иде. Карабин то-тарлык та рәтләре калмагач, алар коралларын чаналарга ташлап, күшәккән кулларын жиң эчләренә тыгып, дер калтырап, көнбатышка кача-лар иде...

Батальон көн саен үстә. Хәзер аның сафында меңнән артык кораллы партизан бар иде инде. Борынгы Смоленск юлында, аның тирәсендәге урманнарда партизан винтовкаларыннан аткан залплар торган саен еш-рак яңгырады. Смоленщина урманнары оккупантлар өчен дәншәтле урынга әверелде.

(Ахыры киләсе санда.)

МИН ШАБАЙ

КУЯНЧЫ КЫЗ

I

Бер караганда эллә нәрсәсә дә юк кебек, гади бер авыл кызы: артык чая да, ул кадәр басынкы да түгел. Икенче төрлө әйткәндә, сөйләсә сүзә үтәрлек, эшләсә куәте дә, сәләте дә житәрлек. Гәүдәгә генә берәз кечерәк, башкалардан аерылырлык бүтән сыйфатлары алай күзгә бәрелеп тормый. Әмма Варя үзе шулай яңа гына бөрә ярган яфрак шикелле саф күңеленә кер тидермичә, тыйнак кына житеп килгән кыз булса да, үзенә күрә үткәннәре һәм шул үткәннәр белән бәйләнгән үзенчәлекле истәлекләре бар. Мәсәлән, сугыш вакытында аңа күп булса ике-өч яшь булгандыр. Варя әтисен хәтерләп белми, фәкать стенадагы рәсеме буенча аны тап-таза бер яшь кеше кыяфәтендә күз алдына китерә иде. Шуна күрә, сугыштан соң Андриян Петрович мыек үстөрөп кайтып кергәч, бала күңелә бу үзгәрешне берьюлы сыйдыра алмады, әтисеннән ятсынып, ул тизрәк әнисе янына барып сыенды. Карт солдат икенче тапкыр кызын күтөрөп алгач:

— Әтиң ич, кызым, кочакла үзен. Менә шулай... Кысыбрак, тагын да... — диде Анастасья Панкратьевна, куанычыннан нишләргә белмичә.

Андриян Петрович буш кайтмаган: күчтәнәчләре дә хәтсез, уенчыклары да бар иде. Алардан да бигрәк, бер ияләшөп алгач, Варя өчен иң кызыклысы — әтисенәң әнә шул солдат мыеклары булды. Чынлап та, үзе шулай тырпаеп торса да, мыектан йомшак, аңардан сөйкемле нәрсә дөньяда юктыр: авырттырмый да, чәнечми дә икән, ә инде битне биткә куеп ышкыганда, жан рәхәте биреп, ничектер кытыклап кына тора. Андый вакытларда Варя хәтта күзләрен йомып, әтисенә тагын да ныграк сыена төшә. Иптәшләре алдында исә горурланып та куя:

— Ә беләсезме ни өчен минем әти мыеклы? Ә-ә, белмисез шул, чөнки сезнең әтигез солдат булмаган. Аннары, миңа бүләк итеп алып кайткан уенчыклары да гел жиздән генә... Кояш кебек янып торалар...

Атна-ун көн буена өйдә яшәп, шактый таркалган йорт-жирне рәткә китергәч, Андриян Петрович колхоз көтүен көтә башлады. Ә бит, дөрөсөн генә әйткәндә, моңа кадәр Варя әтисен солдат итеп кенә күз алдына китерә, шуна күрә башка мыеклы кешеләрне күргәндә дә аларга сокланып карый иде. Шуның өстенә, сугыш истәлекләре колагына кереп калгалаганлыктан, батырлык, кыюлык һәм башка шуның кебек кешелекнең күркәм сыйфатлары турындагы фикерләре дә үзенчәрәк, дөрөсрәге, бер яклырак иде. Ә менә Андриян Петрович, кызының гажәпкә калуына каршы, халык теленә керерлек мактаулы көтүчә дә булып чыкты. Алай гына түгел, ул колхозның үгезен дә акылга утыртты. Борын аша божра үткәрөп кидерелгән озын чылбыры булса да, һәркем аңа якын килергә курка, шуны сизгән кебек, ул үзе дә, тубалдай башын гайрәтлө айкап,

очраган берсен һавага чөеп атарга эзер тора иде. Беренче тапкыр ул Андриян Петровичны да дөнья тузанын туздырып каршы алды, эмма аны каушата алмады. Аннары шунысы да гажәп: Андриян Петрович болай да тәбәнәк буйлы иде, тегермән бурасы чаклы үгез янында исә бигрәк кечкенә булып күренде. Житмәсә, кулында күсәге дә юк, сабы биленә кыстырылган чыбыркысы да артыннан өстерәлеп кенә килә. Хәтта башкалар шикелле, бер дә юкка батырланып, акырынып-жикеренеп то-руны да кирәк тапмады, берәз шашып һәм берәз аптырап калган үгезнең ачулы күзләренә керергә теләгәндәй, туп-туры йомылып барды да, жирдә тузанга буялып яткан чылбырны күтәрәп алды. Моңы күрәп хәйран калган кешеләр: «Я ходай, инде ни була?» диг хәвефләнәп торган арада, карт солдат әлегә чылбырны үгезнең колач житмәс муенына урап салды һәм аны көтүгә куып алып та китте. Ферма хатын-кызлары исә:

— Ай-һай, Андриян, бер дә абайлап кыланмыйсың, бәлагә тарыма-гаец... Аны инде әллә кайчан сатып жибәрәсе генә калган, — диг кайгы-рышып озатып калдылар.

Эмма, шуннан соң үгез, үзенә шомлы данын бөтенләйгә жуеп, көтү-гә няләшәп китте. Күпләргә таң калдырган бу хикмәтле вакыйганың Варя өчен тылсымы шул булды: ул элек тә мал-туарны ярата иде, хәзер инде, этисеннән күрмәкче, аларга булган ихласы тагын да арта төште. Дөрөс, әле һаман аның, Андриян Петровичка ашарга илткәч, үгезне кү-рүгә коты алына, шуңа күрә ул сыерларга якын да бармый. Эмма са-рыклар өеренә тап булса, яшь бәрәннәргә кочаклап, чирәмдә аунап рәхәтләнә иде. Этисе инде ничәнге тапкыр:

— Бар, кызым, кайт, әниң анда борчылып беткәндер, — диг кисәтә. Ә Варяның исендә дә юк.

— Я инде, әти, тагын эзрәк кенә торыйм инде...

Ә үзе шунда ук тагын бөтен дөньясын оныта.

Ата бит, кызының шулай чын күңелдән һәвәссенүе кан тамырларын йомшартып жибәргәнлектән, ул аны үз иркенә куеп, башка дәшмәс була.

Ә инде кич белән хатыны:

— Кыз башың белән шулай ошамаганны кыланып йөри торган бул-саң, моннан ары өйдән аяк атлайсы да булма, — диг шелтәли башласа, Андриян Петрович, арага төшәп, Варяны яклап кына калмый:

— Син артык кызма әле, карчык. Май чүлмәгенәң тышыннан билгеле дигәндәй, үсеп кенә житсен, менә дигән сарык караучы булыр, — диг мактанып та куя иде. — Менә әйткән иде диярсең, әгәр шулай булмаса...

Анастасья Панкратьевнаның жене сөймәгән нәрсәсе — күрәзәлек итү, шулай да ул да каршы түгел икән:

— Башта гомерле булсын диг телә, — диг иренә кушыла. — Акылсыз бала түгел, зирәклегә дә бар...

Икенче елны, Андриян Петровичны сыерлар фермасы мөдире итеп куйдылар, анда берникадәр эшлэгәч, тавыклар фермасына күчәрделәр. Варя хәзер, дәрестән бушаган арада, әлбәттә, үзе теләп ярдәмче була-рак, шактый булдыкчылык күрсәтеп, этисенә булышты. Ләкин аның мэхәббәте бозауларга күчкән, ук күбрәк вакытын алар арасында үткәрә иде. Шуңа күрә сыер саву эшен үзенчә иң зур мәртәбәгә санаган Андриян Петрович:

— Белмәссең тагын, бәлки сыер савучы да булып куяр, килеш-кил-бәте шуңа бик охшап тора, — диг, зуррак өмет баглап йөри башлаган иде.

Анастасья Панкратьевна исә, иренәң бу фикерен мәслихәтрәк күрәп:

— Бер дә исең китмәсен, булыр да шул, — диг берьюлы кырт кисәп хәл итеп куйган иде.

Эмма, Варяның киләчәк язмышы шулай билгеләнәп куелса да, ул берникадәр үзенчәрәк хәл ителде. Дөрөсрәге, Варя сарык караучы да, сыер савучы да булмады. Киресенчә, берәү дә уйламаганча, «Новый путь» колхозында куянчы кыз исеме белән дан казанды.

Эйтерсең быелгы яңгырларның шифасы тиде, Варя шушы бер жәй эчендә буйга тартылып үсеп китте. Аннары, гажәп, шулай да була күрәсең: кеше гомеренең билгеле бер чорында, үзең телисеңме-юкмы, тирән тойгылар уятучы ниндидер моңсулык яшылек дәртенә бизәк булып үрелә. Кем белә, саф мәхәббәт һәм чын дуслык турындагы жырлар да, бәлкәм, нәкъ әнә шундый вакытларда туа торгандыр. Шуңа күрә, ихтимал, Варя бу көзнә шулай сагынып көтеп алгандыр һәм менә хәзер дә, шул тәэсиргә бирелгән хәлдә, яраткан көн авыз эченнән генә көйләп, өй жыештырып йөридер. Аннары, иртәгә аның туган көнә бит, билгеләп үтәргә кирәк, әлбәттә. Моннан атна-ун көн элек әтисе үзе үк әйтеп куйган иде. Хәзер көннәр түгел, сәгатьләр генә калып бара. Әнисенең әле пешеренәсе-төшеренәсе нихәтле. Юк, аңа булышмый булмас. Шулай булгач, ихтимал, йокларга да туры килмәс...

Аңа бу төнне чынлап та йокларга туры килмәде. Ләкин бөтенләй башка сәбәп белән.

Өй инде жыештырылган, һәммәсә ялт иткән. Аннары, көн дә әле соң түгел. Варя, куанычыннан нишләргә белмичә, дус кызлары янына барып килергә уйлаган иде. Әмма шул чак Андриян Петрович мыекларын кабартып кайтып керде.

— Әллә бер-бер хәл булдымы, әти? — диде Варя, күңеле белән нәрсәдер сизенеп.

— Ашарга китерсәңче, кызым, — диде әтисе, җавап бирмичә. Ләкин ашау-эчүенең дә рәте булмады, бер-ике капкалап алгач, тагын чыгып китәргә жыена башлады, — бүген соңгарак калып кайтуым мөмкин, — диде. — Аяк астыннан бала чыгып тора әле. Минә идарәгә чакырып алганда, әниң фермада калган иде, ул анда бер хәбәрсез эвеш-түеш килеп ята торгандыр...

Варя яхшы белә, шундый инде аның әтисе: нәрсәгә булса да борчылса, хәзер мыеклары кабары. Житмәсә авызыннан тартып бер сүз ала алмассың. Жентекләп сораша торгач кына теле ачылды.

Аның бала дигәнә бала дә түгел икән. Қолхоз егерме баш йорт куяны кайтарткан булып чыкты. Баласе тик шунда, алдан бернинди хәзерлек күрелмәгән. Хәзер куяннарны тавык фермасына урнаштырырга булганнар икән.

— Исән-сау кыш чыксалар, яздан ук хәстәрән күрербез, — дигәннәр Варяның әтисенә идарәдәгеләр. — Син инде тәҗрибәлерәк тә кеше: тавык фермасы нинди хәлдә иде, аны да аякка бастырып киләсең. Бу юлы да безгә ярдәм итә күр, — дип тә юмалаганнар.

Анысы да дәрәс инде аның, бер уйласаң: аңа кадәр, адәм көлкесе бит, һәр тавыктан елына нибары бишәр күкәй алып килгәннәр. Кышын әйткән дә юк, әле яз житкәч тә никадәр тавык кырыла торган булган. Юк, тел тибрәтеп сөйләве жинел булса да, ферманы аякка бастыру ансат түгел икән: Андриян Петровичка бөтен гаиләсә белән эшләргә туры килде. Инде рәтләнә дип кенә торганда, мә синә, имеш, тагын бер күчән башы.

— Мин үзем жүләр, миңа сыерлар фермасыннан күчәргә кирәкмәс иде, янәсе, сүз тыңлыйм, имеш, — диде Андриян Петрович, сүзнә шуның белән тәмамлаганга санап.

Әмма Варя өчен, киресенчә, сүзнең башы шул булды.

— И, әти... — диде ул, көрсенеп.

Инде ишек төбенә барып житкән һәм кызының тел төбен төшенеп алган Андриян Петрович өзеп кенә әйтте:

— Я, әйтәсе сүзең булса, тизрәк әйтеп кал, минем вакытым юк.

Варя үзе дә киенә башлады.

— Син кая болай ашыгасың әле? — дип сорады әтисе, берәз аптырабрак.

— Кая булсын, фермага. Эни белән дә кинәш итәргә кирәк ич...

Андрейн Петрович кире түргә узды.

— Тукта әле, кызым, алай бик ашыкма, — диде ул, тәмәкесен төрә башлап. Бу да аның борчылуын күрсәтеп тора иде. — Башта шуны яхшы анларга кирәк: кырык тапкыр үлчәп кискәндә дә таман булмаган чаклары күп була. Минем авыз пешкәне бар инде. Хәтта бер генә тапкыр түгел...

Әйтерсең алдан ук сүз берләшеп куйганнар, Анастасья Панкратьевна да шул ук фикерләргә яклады.

— Бала-чага шикелле булма инде, куяның ни жаны, ни ите дигәндәй, юкны сөйләмә. Сыерлар фермасында эшләрсен, куян караганчы. Акчасын да, премиясен дә күп бирәләр, — диде ул ахырдан.

Варя өчен күз яше чыгарырлык сүзләр иде, югыйсә, эмма шунысы гажәп: ул аларны ничектер уен-көлкә белән уздырып жибәрде. Аннары, бөтен гәүдәсә белән сарылып, әнисен кысып кочаклап алды.

— Башымны чуалтма әле, белмим, белмим, — диде Анастасья Панкратьевна, кызының ялынып-ялварып сорагына каршы. Ләкин күңелә йомшарган, карышуы да хәзер сүзен сүз итәргә тырышу өчен генә иде. — Эңә, әтиеннән сора, ул ни әйтер.

Андрейн Петрович, нишләргә икән соң, дигәндәй, жылкәсен кашып куйды. Асылда исә ризалык бирүе шул иде...

Куяннары вакытлы рәвештә тавыклар кетәклегенә урнаштырырга туры килде. Ләкин шулай да, Андрейн Петрович әйткәнчә, мәшәкате күп булды. Варя үзе исә таң атканда гына фермадан кайтып китте. Йокасы да килгән кебек, аруын да арыган иде — жәелгән урынга яткач, киерелү рәхәтеннән тирән генә сулап алуға, бөтен әгъзалары язылып калды.

III

Кышын, таң ата да кич була, дигәндәй, көннең узганын сизми дә каласың. Варя өчен көн бигрәк тә кыска булды.

Дөрес, нибары егерме куян. Читлекләрен дә әтисе ясап бирде. Ә үлән һәм яфрак азыкларын үзе житәрлек кадәр әзерләп куйды. Кыскасы, артык борчылырга урын юк та кебек. Эмма, жаеның жөенә туры китереп, шаяртып әйтелгән булса да, Андрейн Петровичның сүзләре дөрес: Варя һәр куян өчен калтыранып яшәде. Чөнки, дөресен әйткәндә, вакытында ашату-эчертүдән тыш, куян тәрбияләүнең күп кенә башка үзенчәлекләре бар, аларны жентекләр рәвештә жиренә житкереп үтәргә кирәк. Шуңа күрә, моңа кадәр ишеткән, күргән һәм белгәннәре белән генә канәгатьләнмичә, Варя күп кенә китаплар укып чыкты һәм һаман үз эшен зоотехника таләпләренә туры китереп, үзгәртә килде. Алай гына түгел, бер күзгә ачылгач, Варя үз тәжрибәләреннән чыгып та сабак булырлык нәтижәләр ясарга өйрәнде.

Башта Андрейн Петрович, кызының куяннары белән мавыгуына бармак аша карап: «Берни итәр хәл юк, әле жылбәзәгрәк шул, ләкин бер-авык иләсләнеп йөрер дә, вакыты житкәч, кире асылына кайтып, барыбер сыер савучы булып китәр, кайбер авыру да шулай жиңел генә аяк өстеннән узып китә ич», — дип уйлаган иде.

— Күрәсеңме, әнисе, безнең Варя китап буенча гына яшәргә жыена, — дип мыек астыннан гына көлеп йөрүе дә шуннан иде.

Эмма кызының беренче уңышларынан соң ук ул:

— Безнең нәсел ким-хур булмый иде. Белмәссен, бәлки аның бәхете куяннандыр, — дип мыекларын өскә таба бөтергәләп куя торган булды.

Икенче яктан аны куандырганы шул: быел тавыклар ишәйгәнлектән, хатыны белән бергәләп көн озын фермада мәж килсәләр дә, өлгерүләре чамалы, шактый авырга туры килә иде. Үз эшен бер көйгә салгач, Варя

аларга да жиң сызганып булыша башлады. Аннары, актан караны яхшы аера белгәч, хезмәте дә бик бәрәкәтле булды. Мәсәлән, ел саен яз башында тавыклар салган күкәйләрен чукуп үзәккә үтәләр, шуңа күрә Андриян Петрович, быел да оя куркылыгына эверелергә туры килер, ахры, дип, куркуп тора иде. Шулай шул: нинди усал нәсел үгезе каршында да каушап калмаганне, сабий баладай, тавык койрыгына тагылып йөр, имеш. Анысы бер хәл әле аның, кайчан саклап торып та адәм мәсхәрәсе буласың: артыңа борылган арада, хәерсез нәрсә, салырга да, шунда ук чукуп алырга да өлгәрә. Житмәсә, ачуыңны тагын да кабартып, гадәттәгегә караганда да озаграк кытаклап кычкырырга тотына. Бу язны, бер дә иренмиңә һәрвакыт азыкны төрлеләндерә барып һәм аңа әллә нинди әкәм-төкәмнәр кушып, Варя Андриян Петровичны энә шул баладән коткарды.

Шулай итеп, кайчандыр нәсел үгезенең ярсуын тәвәккәл генә басып, Варяны таң калдырган һәм шуның аркасында аңарда терлеккә, мал-туарга карата мәхәббәт уяткан булса, хәзер Андриян Петрович үзе кызына сокланып туя алмады. Бу юлы:

— Шулай икән шул, — дип мыекларын кат-кат бөтереп куйды, ахырдан, учы белән учлап, сыпырып та алды. — Без генә ул, карчык, житәр-житмәс акыл белән сөяктән сарай салабыз икән...

Ләкин тора-бара, ни өчендер, Варя тавыклар янында сирәк күренә башлады. Анда да берәр йомышы төшеп кенә кәргән була: булышырга исәбе дә юк. Шулай берничә көннәр дәвам иткәч, Анастасья Панкратьевна:

— Теленә салынган булып, балага күз тидердең, ахры, — дип борчылып та алгалады.

Андый вакытларда Андриян Петрович, белмәссең инде бу яшьләргә дигәнсыман, мыекларын гына капшап куя, әлбәттә.

Ә менә бер көнне Варя, алар төшке ашка жыенып беткәндә генә, чәчрәп-атылып килеп керде дә:

— Әбәү, миңа әйтмәгәннәр дә үзләре, — дип юри хәтере калганга салынып, ишек төбөндә кинәт тукталып калды. Иркәләнергә теләве шулай ук әллә каян сизелеп тора. Анысы да куанычыннан: бер урында тыпырдап басып торганнан соң: — Юк, юк, шаяртып әйтәм, минем ашыйсым да, эчәсем дә килми, — дип бөтерелеп әйләнеп алды да, әнисе каршына барып басты. — Сөенеч!

Аннары тагын бер тапкыр бөтерелеп әйләнде дә:

— «Красавчиг»ым балалады, сөенеч, сөенеч! Сигезне китергән, сөенеч, сөенеч! — дип, Анастасья Панкратьевнага барып сарылды.

Ә тышта яз иде, әмма шундый яз иде, җилләре дә куян мамыгыдай йомшак, жылы һәм шуңа күрә тәнгә дә рәхәт, күңелгә дә ягымлы иде.

IV

Язны һәркем үзенчә каршылый. Игенчеләр, мәсәлән, тау башлары ала-кола була башлау белән чәчү коралларын тагын бер тапкыр барлап-тикшереп чыгалар, һава торышын күзәтеп баралар. Кыскасы, язгы чәчүгә хәзерлек көннән-көн киңрәк колач алып җәелә. Ә менә Варяның үз кыйгысы кайгы: башта, инде йөз баштан узып киткән яшь куяннар өчен аерым урыннар булдыру чарасына кереп, көне-төне мәж килде, аннары, шушы арада туачак куян балаларын кабул итүгә хәзерләнеп, алдан хәстәрән күрә башлады. Шуның өстенә, аңа куяннарны тәрбияләү эше дә катлауланган, һәркайсының үзенә аерым бер режим билгеләп, азык рационын да вакытына карата үзгәртә барырга кирәк иде. Шуңа бәйләнгән башка вак-төяк эшләр дә муеннан. Жәйнең дә үз мәшәкәте күп булды. Варя җырлый-җырлый яланга чыгып, үлән йолкып алып кайта, я урманга барып, агач яфраклары җыя, икенче карыйсың, ул инде елга

буенда тал чыбыклары кисеп йөри. Арып-йончып беткән чаклары да була, әлбәттә. Әмма фермага кайтып керүгә, бөтен дөньясын онытып, тагын һаваланып кала да:

— Аппаккаем, йомшаккаем, каракаем, жанкаем, — дия-дия, такмаклап, куяннарға ямь-яшел үләннәр өләшеп чыга.

Шулай шул: жәе шундый тынгысыз булса да, куанычы зур иде. Мал ниясенә охшый дигәндәй, куяннар әрсезләнеп үрчеделәр, яшьләре күзгә күренеп үсә, зурлары торган саен итләчләнә, мамыкланып, һаман кабар бардылар.

Ләкин, дәресе генә әйткәндә, менә шушы хәл кызының уңышларына сөенеп кенә йөргән Андриян Петровичны борчуга да салды. Ул инде элекке шикелле ваемсызланып:

— Белмим, кызым, ни уйлыйсыңдыр үзең, әмма синең белән күрше булып яшәү миңа тыгызракка әйләнеп китә бит әле, — дип уен-көлкә чәчеп кенә йөрмәде, бер көнне колхоз председателе Казаев фермага килгәч, эчәндә төер булып жыела башлаган нәрсәләргә берьюлы чыгарып салды.

— Мин «Новый путь» колхозында яңа кеше түгел, яхшы-яманын бергә кичереп яшәдек, — диде ул. — Ләкин бу юлы, Серафим Яковлевич, безне төп башына утыртырга уйладың, ахры.

— Һи-и, синме соң төп башында утырып кала торган кеше, сөйләмә юкны, — диде Казаев, аның иңбашына орынып.

— Юк, син онытсаң да, минем бик хәтеремдә, — диде Андриян Петрович, отыры ачуы килеп. — Көз көне, менә яз гына житсен, дип, бөтен Олы Тархан районына үрнәк булырдай куян фермасы салырбыз, дип авыз суыңны корыттың...

Казаев кепкасын салып бер кулына тоткан, икенче кулы белән ара-тирә чигәсен кашып куйгалый. Менә ул, житди бер карарга килгәндәй, агара башлаган чәчләрен кисәк кенә артка сыпырып жибәрде дә:

— Бер дә исең китмәсен, салырбыз да шул, — диде, — районда беренче булыр дигәнем юк, син анысын ачудан берәз күпәртәсең, — диде аннары, елмаеп.

— Бер дә күпәртмим. Дәресе шул: яз житкәч, жәйгә калдырдың. Жәй генә түгел, кыш та үтеп бара, ә һаман бармак кыймылдаткан кеше юк.

— Үзең дә күрәп торасың ич, Борисов иптәш, тишек-тошык бик күп бит, һич каплап бетерер хәл юк. Әле менә сарык фермасын рәтләп маташабыз. Берәз сабыр итегез инде...

Алар шулай кызып кына барганда, бер кочак үлән күтәреп, Варя килеп керде. Аның колагына да кереп калган булса кирәк, этисеннән болай әлеп алды:

— Сабыр итегез, имеш. Биредәге тишекләр өнелеп баралар инде. — диде. — Без бик сабыр итәр идек тә, куяннарның сабыры чамалы шул, — дип тә өстәде. — Уйлап карагыз: егерме баштан ике йөзгә әйләнделәр, тагын берәздән алар күпме булачак, беләсезме? Һу-у, алар минем башкагына түгел, сезнең башка да менеп утырачаклар...

Картларның елмаешып торуларын күргәч, Варя, оялуыннан кызара төшөп, сүзеннән тукталып калды.

— Анысы да бар: дәрәс сүзгә җавап юк, Варвара Андрияновна, — диде Казаев, үзе үк аның сүзенә куәт биреп. — Бир бишеңне, Варя.

— Минем кулларым буш түгел ич, — дип кычкырып көлеп жибәрде куянчы кыз.

Бу юлы Казаев үзе уңайсызланып калды. Тик шунда ул бу йөз кызаруының башка тирәнрәк сәбәпләрен дә аңлап алды...

БАРИ КОРБАНОВ

АСЫЛТАШ

Чын дуслар өчен ара ераклыгы әллә ни зур комачаулык түгел ул. Күңелләр якын булганда, дөньяның теләсә кайсы почмагында яшәгән кешеләр белән дуслашып була. Биек таулар артында утырган, ничәмә-ничә мең километр ераклыктагы Чанчунь шәһәре белән Казан арасында да байтактан бирле инде чын дуслык хисләре белән тулы сәлам хатлары йөри.

Менә ачык чырайлы почтальон кыз бүген дә нефть эзләүче геологлар бүлмәсенә килеп керде һәм киереп тутырылган сумкасыннан ике конверт тартып чыгарып:

— Чит илдән, дусларыгыздан, рәхим итеп алыгыз! — диде.

— Юй-жуньнанмы әллә? — диде Рәиф һәм ашыга-ашыга адресларын укырга кереште. — Әй, Кытайдан. Берсе — Маргарита Леонидовнага, икенчесе — безгә!

Жилле яланнарда күп йөргәнгә кара тутлана төшкән түгәрәк битле, инде олыгаюга таба баручы геолог Рәиф Әгъзамов янына иптәшләре жыелды. Ерак-ераклардан килгән иероглифлы конвертны кулында берничә тапкыр әйләндереп караганнан соң, Рәиф аны сак кына ачты да укый башлады. Хат русча иде.

«...Дусларым Рәиф, Юрий, Володя, Жәүдәт, сезне сагынып Юй-жунь хат яза... Ул сезнең барыгызга да бик күп, бик күп сәлам жибәрә. Иптәшләре, дуслары, сөекле хатыны, бөтен Кытай халкы сәлам язарга кушты анарга...»

Кечкенә генә кәгазь кисәге, ә никадәр дуслык хисләре, никадәр рәхмәт һәм ихтирам алып килгән ул. Гадәттәгечә, Юй-жунь үз тормышы турында артык киң тукталмыйча, үзенең Туган иле, бүгенге Кытай турында жәелеп язган иде. Күренеп тора, әйтергә теләгән фикерләрен, кайнар хисләрен, горурлыгын, ил тормышындагы чиксез зур үзгәрешләргә тасвирларга рус телендә кирәкле сүзләргә таба алмаган, әмма аның Казандагы дуслары ул гади сүзләргә сала торган зур мәгънәне аңларга өйрәнгәннәр инде. Аларның күз алдында Юй-жунь үзе басып тора иде, алар аның елтыр күзләрен күрәләр, ягымлы тавышын ишетәләр кебек иде — күптәнме соң ул үзе дә шушы бүлмәләрдә йөри иде бит!

Бүгенге хатында Юй-жунь Кытайда күз күрмәгән, колак ишетмәгән күләмдә бөтен халык хәрәкәте булып жәелеп киткән корыч кайнатучылар турында башлап язган иде. Бу хәрәкәт үзенең көче, ялкын һәм дәрте белән безнең илдә революция давылы белән туып, Владимир Ильич Ленин катнашында үткәрелгән беренче коммунисттик өмәлләрне хәтерләтә. Бу эштә заводларга барып председатель Мао Цзе-дун үзе дә катна-

ша. Чит илләрдән ялга кайткан консуллар да корыч кайнату казаннары янына килеп басалар, шәһәрләр генә түгел, авыллар да корыч кайната. Халык теләгенә берни каршы килә алмый, халык ни теләсә шуны эшли ала. Хәзер Кытайда металл житештерү бермә-бер үсеп бара икән. Бу инде күп санда өстәмә тракторлар, автомобильләр, бүтән төрле машиналар дигән сүз.

Ил төкерсә, күл була, дигәннең мәгънәсе шул инде.

Юй-жунь үзе геолог, Татарстанда да ул шул эшне өйрәнеп киткән. Шуна күрә аның нефть турында язганы матур шигыр кебек яңгырыйлар.

Элек Кытайда нефть бөтенләй дип әйтерлек чыгарылмаган. Элеккеге энциклопедияләре, теләсә кайсы илнекен алып карасаң да, «Кытай» дигән бүлекләрендә «нефтькә бай ил» дигән язуны таба алмассың. Әмма Кытай нефтькә гажәп бай ил икән. Анда соңгы елларда зур яңа нефть ятмалары табылган. Карамай, Юймынь һәм башка нефть чишмә һәм күлләре тиздән барлык илләрнең энциклопедияләрендә телгә алыначаклар.

Шунысына игътибар итик: Кытайдагы бу байлыкны СССРдан барган белгечләр ярдәмендә Кытайның үз кешеләре эзләп тапкан! Шуның белән бергә, яңа жир асты байлыкларын эзләү киң колач белән давам итә.

Дөреслек белән бөтен дөньяны әйләнәп чыгып була, ә ялган белән бер адым да атлап булмый, дигән мәкаль бар. Дөреслек Кытай халкы ягында. Капиталистлар ничек кенә зәнкиләnmәсеннәр, зур Кытайда якты социализм җиңә. Бу изге юлда Бөек Кытай халкына Советлар Союзы һәм барлык социалистик илләр һәрвакыт ярдәм итеп торалар.

«Чишмәне туфрак белән күмеп, шаулап үсүче агачны таш белән бастырып булмый. Чишмә — ага, агач — үсә», — дигән Юй-жунь. Аннары ул болай язган: «Безгә, — дигән ул, — совет галимнәреннән И. О. Брод (миңа сез бүләк иткән «Нефть һәм газ геологиясе» дигән теге кызыл тышлы калын китапның авторы), С. Г. Саркасян һәм Кравченко иптәшләр килде. Алар бездә Сун-лео үзәнлегендә нефть эзләүдә булышалар. Доктор С. Г. Саркасян бу якларның мезозой утырмаларын Байкал арты һәм Монголия мезозоеның континенталь утырмасы белән бер төрдән икәнлеген әйтә. Ул безгә палеогеография турында, утырма токымнар турында соклангыч тирән эчтәлекле доклад ясады. Кравченко да бик кирәкле темага доклад сөйләде. Аларның теоретик әһәмиятле хезмәтләре безгә нык булыша. Алар Пекинда өч ай булачак. Безнең Сун-лео геологларынан да ике иптәш алар кул астында өйрәнергә китте».

Туган иле турындагы хәбәрләрдән соң, Юй-жунь яңадан үзе турында, тормыш иптәше турында яза. Аның хатыны озакламый врач була икән. Хәзер Шанхайда практикада. Ире аркылы Казандагы иптәشلәре бүләк жибәрүен белгәч, аның күзләренә мөлдерәп яшь килгән. Юй-жуньга ул: «Син бигрәк тә бәхетле кеше инде, Юй-жунь, дигән, син алар белән турыдан-туры сөйләшергә өйрәнгәнсең, мин аларга рәхмәтемне үзем яза алмыйм. Син аларга минем чын күңелемнән чыккан рәхмәтемне тапшыр», — дигән.

Рәиф хатны өстәл тартмасына салды да стенага эленгән Кытай картасы каршысына килеп басты.

— Менә шушы тирәләрдә йөри хәзер безнең Юй-жунь, — диде ул, Ганьсу, Юймынь провинцияләрен күрсәтеп, — ә күптәнме соң ул безнең белән шушында утыра иде...

Әйе, әле кичә генә кебек, республикабыз нефть эзләүчеләр трестының хәзерге Ленин урамына карап торган биек тимер баскычыннан чандырак гәүдәле, урта буйлы, ялтырап торган кара чәчле, кыйгач кашлы бер кытай егете ашыга-ашыга менеп-төшөп йөри иде. Бик тыйнак иде ул,

ягымлы, бетмәс-төкәнмәс энергияле, ифрат күмәкчел, аралашучан егет иде ул.

Кырларда казынып йөрөп, лабораторияләрдә тәүлекләр буе эшләп арыган булса да, минем ял итәсем бар әле, дип әйтмәс, әгәр эзләнүчеләр коллективы берәр гомуми эш башкара, әйтик, көрәк-себеркеләр күтәрәп өмә-фәләнгә чыга икән, күзен кыса төшеп дусларча елмая да:

— Минне дә үзегез белән алыгыз, — ди иде.

Ул безнең бәйрәм демонстрацияләребездә дә катнаша, нефть эзләнүчеләрнең алдынгы сафына басып, «Кич минем туган илем»не кытайча сүзләр кушып дәртләнеп жырлап бара торган иде.

Казан халкы аны киноларда, театрларда еш кына очрата торган иде. Вакыты бар икән, әйбәт постановкаларның берсен дә карамый, тыңламый калдырмый иде ул. Русчасын да, татарчасын да. «Башмагым»нан кайткач, персонажларын куен дәфтәренә үк язып куйды. Татар халык көйләрен, Салих Сәйдәшев һәм Нәжип Җиһанов музыкаларын йотлыгып тыңлый иде, алардан ниндидер үзләренекә белән уртак моңнар табып, эш араларында көйләп йөри иде.

Фамилиясе аның — Бай, ә исеме Юй-жунь иде. Юй-жунь кытайча асылташ дигән сүз икән.

Кытай телендә исем итеп бирелә торган махсус иероглифлар бар. Кытай исемнәре фамилия артынан килә торган бер яки ике иероглифтан тора һәм алар ниндидер бер әйбердән, теге я бу төшенчәдән алынган булалар. Шуңа күрә кытай исемнен, гадәт буларак, ниндидер мәгънәсә була. Хәзер Кытайда балаларына ул туган вакыттагы вакыйгаларга бәйле исемнәр кую киң таралган. Мәсәлән, Ан-гань (Аньшань металлургия комбинаты), Фэнь-чань (мул уңыш), Вэй-син (ясалма иярчен). Сычуань нефть ятмасы табылып, яңа жир өстенә чыгарга юл салу эшенә киткән бер бораулау мастеры үзенң улына Цзуань-эр дип исем биргән. «Цзуань» — кытайча «бораулау» дигән, «эр» — «улым» дигән сүз икән.

Юй-жунь үз илендә геологлар хәзерли торган институтны тәмамлагач, аны, белемен арттыру һәм тәҗрибә туплау өчен, Советлар Союзына жиһәргәннәр.

Безгә килгән чакта ул русча бер дә дип әйтерлек белми, кирәк нәрсәләргә ымлап, ишарәләп кенә аңлата иде. Җитмәсә тагы, биредә булу өчен ана бары бер ел вакыт бирелгән. Шуңа вакыт эчендә ул эзләнү бригадалары эшли торган урыннарда чыгып карап йөрергә генә түгел, нефть табу эшенең бөтен нечкәлекләренә төшенергә, бу эшнең катлаулы теориясен өйрәнергә тиеш иде.

Беренче карашта мөмкин булмаган бер эш кебек. Ләкин, тырышкан табар, ташка кадак кагар, дип халык юкка гына әйтмәгән икән.

Килү белән Юй-жуньны казанлы дуслары фәнни-тикшеренү эшләре лабораториясенә алып бардылар. Зур-зур бүлмәләр, һәр бүлмәнең шүрлек һәм өстәлләрендә әржә-әржә тау токымы кискәкләре. Кайсы кызыл, кайсы ак, кайсы күк. Һәр бүлмәдә катлаулы приборлар, пыяла колбалар, трубалар, корыч казаннар, зурайтып күрсәтүче жиһазлар, үлчәүләр, химик таблицалар, формулалар схемасы... Алар янында халат кигән ирләр, хатыннар. Берәүләре, таш кискәкләрен пыяла аркылы карап, дәфтәрләренә нәрсәдер яза. Икенчеләре дә, өченчеләре дә шуңа ташчыклар белән нидер эшлиләр.

Хәер, бу кадәресе Юй-жунь өчен әллә ни гажәп түгел, ул инде Пекин институтында укыганда, кечерәк күләмдә булса да, моңа охшаган картиналарны күргән иде. Ләкин аның күзләре бик тиз ялтырап киттеләр. Ул мондагы эшнең колачын күрәп хәйран калды. Типографияләрдәге хәреф кассаларына охшаган әржәләр янына барып, бик тирәннән казып алынган тау токымнарын, шуңа токымнарны тикшерү приборларын жентекләп карады, елмая-елмая ымлап, ишарәләр белән сорашты. Кечкенә

дәфтәренә нидер язды. Берничә сәгатьтән соң ул мондагы кешеләргә бөтенләй ияләшеп китте.

Икенче көнне аны фәнни-техник китапханәгә алып бардылар. Анда кәргәндә ул ишек төбөндә бер мәл туктап торды. Киштәләре түшәмгә житә язган бит! Барысында да китап! Нефть фәненә караган китаплар. Боларның барысын ничек укып бетермәк кирәк!? Ә укымыйча ярамый, чөнки нефть сере шул китапларда. Соңыннан иптәшләреннән берсе аңардан:

— Ничек сии китапханә ишек төбөндә болай уйга калдың, нәрсә уйладың? — дип сорады.

— Әх, белсәм иде мин рус телен, — дип җавап бирде ул аңа, — Губкиннар чишмәсеннән белем ширбәтен туйганчы эчәр идем. Иркәләр сөйләшер, аңлашыр идем бу йорттагы белгечләр белән... — Аңары аның күз алдына Тянь-Шань тавы килеп басты, Кытай Коммунистлар армиясенең коточкыч текә кыялар, шаулап аккан елгалар аша япон һәм сатлык Чан Кай-ши гаскәрләренә каршы сугыша-сугыша Кытайның көньягынан төньягына таба меңнәрчә километр озынлыктагы тарихи походы турында укыганның хәтерләде.

— Әнә, үткәnnәр бит безнең кешеләр шундый кыенлыктар аша, — дип давам итте сүзен, үз-үзенә сөйләнгәндәй, берникадәр әнә шулар турында уйланып торгач, — нигә мин, ярдәм һәм бөтен шартлар була торып, русча өйрәнә алмам. Сроқ кыска булса ни булган? Безнең Ватаныбыз озак көтә алмый бит. Аңа вакытны узып алга барырга кирәк ич! Шунсыз партия куйган бурычны — якындагы унбиш ел эчендә продукция житештерү буенча Англияне куып житү бурычын ничек үтәрбез? Кытай халкы: кеше үтә алмаслык биек таулар юк! ди ич...

Китапханәне карап чыкканнан соң, Юй-жуньның тору урынын хәл итәргә кирәк булды. Аңа үзенә аерым бүлмә тәкъдим ителәр. Риза булмагач, кытайлар тора торган йортка урнаштырмакчы булдылар. Моңысына да ул күнмәде. Ул үзен руслар, татарлар яши торган тулай торака урнаштыруны үтенде. Аның бу соравын канәгатьләндерделәр, трестның яшь белгечләре бүлмәсендә койка бирделәр. Менә шунда инде Рәиф Әгъзәмов, Юрий Бусел, Владимир Смирнов, Жәүдәт Ваһапов һәм башкалар белән танышты, алар белән дуслашты.

— Беренче үтенечем: мине русча яхшы сөйләшергә, укырга өйрәтсез, — диде ул дусларына.

Тегеләре шунда ук күршәдәге мәктәптән дәрәсләкләр алып кайттылар да, вакыт булган саен аңа сабак бирә торган булып киттеләр. Юй-жуньның тырышлыгына исләре китте аларның. Ул ялны, йокыны онытып, төннәр буге дәрәсләрен өйрәнәп утыра, көндез дә дәфтәрен үзеннән калдырмый иде. Ял сәгатьләрендә, бүтәnnәр ашарга утырган арада, карбон, девон геологиясе лабораторияләре директоры Маргарита Леонидовна Қилигина янына кереп, сабак тыңлата торган иде. Чөнки директор бу мәсьәләдә дә баш консультантлыкны үз өстенә алды.

Юй-жунь институтта укыганда рус теленең грамматика кагыйдәләрен аз-маз өйрәнгән булган икән. Русча сөйләшергә туры килгәч, булган кадәр белемен хәтерләргә туры килде аңа. Ике-өч ай вакыт үтүгә ул ымнарын киметә башлады. Ул хәзер яхшы ук сөйләшә һәм укый иде инде. «Что делать» ни өчен йомшаклык билгесе белән языла, ә «что делает» ни өчен йомшаклык билгесе куелмый языла» дип, үз-үзеннән «имтихан» алып йөрүләрен күргәч, бүлмәдәш иптәшләре:

— Хәзер олы юлга чыктың инде, Юй-жунь. Ял ит, — дип үгетләп йокларга яткыра торганның иде.

Ниһаять, ул инде алган күнегүләреннән һәм сүзлекләрдән файдаланып, нефть эшенең зур остазы академик Губкин китапларын рус телендә укый башлады.

Шулай итеп төннәр, айлар үтте. Бер ел дигәндә, Юй-жунь рус телен өйрәнәп кенә калмыйча, белгеч буларак та житлекте, лабораторияләрдә, кырларда үзлегеннән эшли алуға иреште.

— Сездәге кебек зур мәктәп дөньяда бүтән бер жирдә дә юк, — диде ул иптәшләренә, Казаннан туган иленә кайтып киткән чагында. Ул аларга мең рәхмәт укыды. Иптәшләре аңа зур унышлар теләп, вокзалга хәтләр озаттылар, истәлек итеп бүләкләр бирделәр. Хатын-кызлар:

— Менә боларны үз чикләрегезгә кадәр шиндерми алып кайтып житкер, — дип, тагын бер бүләк — Казан бакчаларынан яңа гына өзеп алынган чәчәк бәйләмнәре тоттырдылар. Рәиф Әгъзәмов Юй-жуньны кочаклап үбеп тә алды.

Поезд аларның дусларын ерак Кытай иленә алып китте. Ә дуслык, мәңгә яши торган дуслык калды. Чан-чунь белән Казан арасында йөри торган сәлам хатлар шул дуслыкны һаман көчәйтә, нурландырып торалар.

...Озакламый, почтальон кыз яңадан геологлар бүлмәсенә килеп керә һәм аларга хатларына каршы тагын хат тапшыра.

Соңгы хатларның берсендә Юй-жунь Кытайда нефть запасы ике миллиард тонна чамасы исәпләнә, дип язган иде. Беренче бишьеллыкта Ганьсу провинциясендә нефть промышленносте үзәкләре үсә башлаган. Шуларның берсе — Юймынь. Юймыньда нефть мең тугыз йөз утыз беренче елда ук табылган. Ләкин Кытай азат ителгәнче анда нефть бик аз чыгарылган. Мең тугыз йөз илле жиденче елда нефть чыгару мең тугыз йөз кырык тугызынчы ел дәрәжәсен унбер тапкырдан күбрәк узып киткән. Юймынь нефть промыслолары Кытайның беренче нефть базасы булып әверелгән. Аларга бөтен ил кадрлар, машиналар һәм барлык кирәкле нәрсәләр белән ярдәм итә. Советлар Союзынан килгән югары квалификацияле белгечләрнең дә күбесе шунда эшли икән...

Кытайның яңа нефть районнары Цинхай провинциясендә, Цайдам тирәләрендә һәм Шенжаң-Уйгур автономияле өлкәсендә икән. Бу якларда соңгы елларда гажәп бай нефть ятмалары табылган. Цайдам үзәнендә инде алтмыш өч скважина борауланган. Якын елларда Цинхай нефть чыгару ягынан Юймынь промыслоларын узып китчәк. Биредәге нефть запасы Юймынь бассейнындагыдан ун тапкыр артык дип уйлыйлар. Карамайдан Урхога кадәр йөз километр чамасы арада нефть вышкалары тезеләп киткән. Аларның утызы инде нефть бирә, тагын уннарча скважина озакламый файдалануга тапшырылачак.

Нефть үзәге булган Карамайның үсүе таң калырлык. Моннан ике ел элек буш далалы урыннарда Чыңгыз-хан таулары итәгендә палаткаларда һәм агач баракларда геологлар гына эшли торган булган. Хәзер Карамай утыз мең халкы булган шәһәр булып үскән.

«...Без бик кызу үсәбез, дуслар, — дип язган Юй-жунь, — нефть эшендә кытай инженерлары бик күп тәҗрибә туплады. Шулай да совет дусларыбыздан күп нәрсәгә өйрәнәсебез бар әле безнең... Без бервакытта да сезнең эчкерсез ярдәмне онытмабыз...»

Һәм шундый бер фактны китергән.

Шиюгон мәйданында газга ут кабына. Ялкын һәм кара төтен күккә таудай булып күтәрелә, ул уннарча километрга кадәр күренеп тора. Сүндерергә әмәл таба алмый аптырыйлар. Янына кешеләр килерлек түгел. Кытайларның нефть янгыннарын сүндерү тәҗрибәсе юк. Ләкин аларның турылыклы дуслары бар. Алар совет белгечләренә мөрәҗәгать итәләр һәм безнекеләр ярдәмгә киләләр. Совет инженерларынан Сабит Оруджев һәм Сөләйман Вәзирев житәкчелегендә эшләгән махсус команда янгынны сүндерү җаен тиз таба: самолет белән очып барып, кытай дусларны тагын бер яңа һөнәргә өйрәтә. Күп көннәр һәм төннәр үкереп янган ут тавы, башына гер белән орылган аю кебек, башта чүгәли, аннары бөтенләй ишеләп төшә һәм чыккан оясына кереп юк була.

Янә бер хатында Юй-жунь нефть ятмалары табылган Шенжаң-Уйгур автономияле районы турында кызыклы нәрсәләр язган иде. Англиягә караганда жиде, Франциягә караганда өч тапкыр зур булган бу район Кытай территориясенә алтыдан бер өлешен биләп тора икән. Биредә биш миллион ике йөз мең кеше яши. Шуның житмеш биш проценты уйгурлар. Уйгурлардан тыш монда казакълар, монголлар, татарлар, үзбәкләр һәм башка халыклар да яши икән. Алар да уртак илләрен чәчәк аттыру өчен зур тырышлык күрсәтәләр.

«...Ә мине сорасагыз, — ди Юй-жунь хатының ахырында, — геологның хәле үзегезгә мәгълүм. Мин, иптәшләрем белән, Зур Кытайның элек кеше аягы да басмаган чүлләрендә, таулар һәм урманнар арасында Ватаныма яңадан-яңа байлыklar эзләп йөрим. Без инде республикабызның икенче, өченче бишьеллыкларында эшкәртү өчен кирәк булачак нефть запаслары булдыру турында кайгыртабыз.

Партия шулай куша безгә!..»

— Шәп егет булып чыкты бу Юй-жунь. Юкка гына аңа асылташ дип исем бирмәгәннәр икән! — диде Рәиф Әгъзәмов иптәшләренә һәм кулына каләм алды.

«Ерактагы якын дустаныбыз, кадерле Юй-жунь!..» дип башлана иде аның җавап хаты...

И. ПЕХТЕЛЕВ

филология фәннәре докторы

ГОГОЛЬ, ХАЛЫКЧАНЛЫК ҺӘМ ӘДӘБИЯТТА ЗАМАН ТЕМАСЫ ТУРЫНДА

Н. В. Гогольнең тууына 150 ел тулды.

Совет халкы һәм бөтен кешелек дөньясы. Ватан каршындагы хезмәтләре гажәп дәрәжәдә зур булган бу бөек рус әдибенең ижат фидакарьлеген менә тагын бер мәртәбә искә төшереп үтә. Заман проблемаларын хәл итүдә үз урынын бик яхшы төшенгән, әдәби эшчәнлеген бик гыйбрәтле булган бу зур язучыга совет халкы югары бәя бирә.

«Үтә авыр гасырда», иң кара крепостнойлык чорында әдәбият мәйданына килгән Гоголь гаять зур дәүләттә властыны үз кулларында тоткан алпавытларның, патша чиновникларының гарип жаннарын фаш итүгә бөтен ижат көчен биргән. Үз заманындагы тормыш кабахәтлекләрен фаш итүе һәм халыкка карата гуманистик мөнәсәбәттә булуы белән Гоголь кешеләрдә киләчәккә якты өмет уята.

Әле ижатының беренче чорында ук Пушкин аны котлап чыга, Белинский аның талантын «искиткеч» дип атый, аң һәм прогресс үсеше юлында аны Россиянең юлбашчыларынан берсе итеп саный. Герцен: фикер йөртүе ягынан Гоголь «халык вәкиле», ди.

Бөек рус революцион демократы Н. Г. Чернышевский рус әдәбиятында беркемгә дә Гогольгә биргән кебек югары бәя бирми. Ул Гогольне рус әдәбиятында Кантемир һәм Фонвизин заманнарынан ук иң жанлы агымны тәшкил иткән юнә-

лешнең — критик юнәлешнең башлыгы дип атый. «Дөньяда, — ди Чернышевский, — халкы өчен, Россия өчен Гоголь кебек әһәмиятле булган язучының күптән булганы юк иде әле».

* * *

Бөек рус язучысы аңлы тормышының беренче адымнарынан ук халыкның көнкүрешен бик игътибар белән күзәтә, гади кешеләрнең горейф-гадәтләрен, бәйрәм йолаларын күңеленә беркетә бара. Үткән йөзнең 20 нче елларында Нежиндәге югары фәннәр гимназиясендә укыган чагында Гоголь гади халык яши торган бәләкәй генә украин шәһәре Мегарка бистәсе буйлап йөрергә ярата. «Бу бистәдәге крестьяннары арасында Гогольнең танышлары күп иде, — дип яза Гогольнең гимназиядә бергә укыган иптәшләреннән берсе. — Шул крестьяннарының берсендә туй яки берәр нәрсә үткәрелгәндә, яки гади генә бәйрәм көне булганда, Гоголь анда бармый калмый иде». Халыкка булган менә шундый рухи якынлык соңынан Гогольгә гади кешеләрнең тормыш-көнкүрешен оста итеп сурәтләргә, эшлексез обывательләрдән, ач күз алпавытлардан, булдыксыз чиновниклардан ачы итеп көлөргә һәм шушы соры кортларның барысынан да гади кешеләрнең өстен булуын, аларның эхлакый сафлыгын ышандыргыч итеп сурәтләргә ярдәм итә.

Яшүсмер чагыннан ук Гоголь жәмгыять өчен файдалы булуны үзе өчен максат итеп куя. Ул жәбер-зо-лымны, бюрократик көчлөүне — патша Россиясенен шушы эшәкеле-ген фаш итү теләге белән яна. Ул чакта ук инде Гоголь: «Кыска гоме-ремнен бер генә минутын да яхшы-лык эшләмичә бушка үткәrmәскә ант иттем», ди.

Әгәр без Гогольнен беренче әдәби тәжрибәләреннән башлап ижат эш-чәнлегенен иң югары ноктасы бул-ган «Үле жаннар» поэмасына кадәр күз йөртеп чыксак, аның бөтен ижа-ты үзен чолгап алган тормышны тирәннән өйрәнү юлы белән барга-нын күрәбез. Димәк, кайбер әдәби-ятчыларның: үткән заман язучыла-ры үзләренен әсәрләрен вакыйга-ларның кайнар эзләре буенча язма-ганнар, дигән фикерләре дөрес бу-лып чыкмый. Әдәбиятта заман те-масын Гоголь беренче нәүбәткә куя. Аның «Диканька янындагы утарда-гы кичәләр» дигән беренче зур жыентыгы шул заман рус әдәбия-тында (1831—1832) гадәттән тыш саф һәм оригинал бер әсәр була. Шул жыентыгы белән Гоголь халык массалары тормышын һәм халык-ның гадәт-йолаларын ачык образ-лар һәм картиналарда дөньяга күр-сәтергә кирәк дигән бик өлгергән таләпкә җавап бирә. Гоголь бар нәрсәдә дә үзенен халыкка якынлы-гын әйтә. Ул хикәяләвен дә гади умартачы крестьян Рудый Панько исемнән алып бара.

Гогольнен соклангыч хикәяләрен укыганда без шул әсәрләрдә су-рәтләнган украин крестьяннарының аңнары һәм эш-хәрәкәтләре ягы-нан Рудый Панько әйткән югары сыйныф кешеләреннән, дворян гос-тиныйларына «аякларын боргалар-га һәм куллары белән авызларын каплап иснәргә» җыела торган кы-ланчык югары жәмгыятьтән күп югары торганнарын күрәбез.

«Сорочинец ярминкәсе»ндә егет-ләр мәжлесен, халык вәкилләренен портретларын «өс киёмнәреннән алып итекләренә тикле...» бик де-тальләп сурәтләп бирү — болар һәм-мәсе дә шул заман әдәбияты фо-нында гадәттән тыш зур кыюлык

була. «Диканька янындагы утарда-гы кичәләр» жыентыгына тупланган барлык повестьларда декоратив би-зәкләүнен эзе дә юк. Барысы да ор-ганик бер бөтен һәм Гоголь хикәя-ләренен планнары һәм үз алларына куйган бурычлары белән — гади ке-шеләрен күрсәтү, аларның саф ом-тылышларын һәм теләкләрен сурәт-ләү максаты белән бик нык бәйлән-гән.

«Кичәләр»нен фантастикасы бик үзенчәлекле функцияне үти. Гоголь еш кына фантастик элементларны реаль тормыш вакыйгалары белән бәйләп бирә, ул фантастик элемент-лар кешеләренен конкрет яшәешен-нән турыдан-туры килеп туалар. Левконың суга батып үлгән кыз ярдәме белән бәхеткә ирешүе («Май кичәсе»), тимерче Вакуланың Окса-нага башмак бүлөк итү өчен жен-нен үзен эшкә жигүе («Рождество алдындагы төн») — бик самими ха-лык юмори ташып торган шушы барлык күренешләрдә динчелекнен эзе дә юк. Фантастик элементлар халык тормышының сәламәт нигезен сурәтли торган реаль картиналарны гажәп бер матурлык белән тулылан-дырып торалар.

Жырлар һәм легендалар Гоголь-нен соңгы әсәрләрендә дә аның поэ-тик ижатының төп элементларын-нан берсен тәшкил итәләр. Язучы алпавытлар белән чиновниклар бюрократиясенен эшәкелегенә ха-лык тормышының, халык психоло-гиясенен сәламәт элементларын һәрвакыт каршы куя. Ләкин «Ди-канька янындагы утардагы кичә-ләр»дә үк инде без халык тормыш-ын поэтик сурәтләүне генә түгел, бәлки крестьяннарының реаль көнкү-решен гәүдәләндерүне дә күрәбез. Мәсәлән, «Май төне» хикәясендә авылда бар нәрсәгә дә тупас «Голо-ва»ның баш булуы хикәяләнгән һәм шул түрә кнәгә чыннан да үзенә карата чиркану уята.

«Диканька янындагы утардагы кичәләр» повестенен гомуми пафо-сы һичшиксез оптимистик. Гоголь-нен беренче жыентыгын «чыннан да күңелле китап» дип атаган Пушкин моны шул чакта ук сизгән. Ләкин, Гогольнен хикәяләрен игътибар бе-

лән укый башлагач, без шул заман тормышында тулы шатлык булмавына төшенгән бу эдипнең бик тирән яшеренгән кайгылы фикерен тоябыз. «Сорочинец ярминкәсе» үтә күңелсез тәмамлана. «Бар нәрсә дә бөтерелеп чапкан, бар нәрсә дә биегән» гомуми күңел ачу картинасынан соң, Гоголь күңелсез уйлануларга бирелә һәм повестен «жанга авыр һәм күңелсез булып китә, һәм моңа беркем дә ярдәм итә алмый», дип тәмамлай.

Менә болар инде эдиптә чынбарлыкка критик мөнәсәбәт туа башлаганын күрсәтәләр. Ул мөнәсәбәт соңыннан тагын да үсә һәм рус әдәбиятының монументаль әсәре булган «Үле жаннар»да искиткеч дәрәжәдә тулы гәүдәләнә.

Тормышка критик мөнәсәбәт эдипнең шул тормышны үткән күзәтүе, үз заманын тирән өйрәнүе нәтижәсе икәне бик ачык. Шул хәл Гогольне һәрвакыт чынбарлык белән бәйли, һәм рус, һәм дөнья әдәбиятында аңа соңыннан иң бөек реалистларның берсе булып үсәргә мөмкинлек бирә.

«Диканька янындагы утардагы кичәләр» жыентыгы басылып чыкканнан соң Гоголь эдип буларак бөтен Россиягә таныла. Бу хәл аны канатландырып жибәрә, ул тагы да дәртләнебрәк ижат итә башлый һәм үзен чолгап алган тормышны тагын да тирәнрәк өйрәнәргә керешә. Ләкин Гогольнең тематикасы күзгә күренеп үзгәрә башлый. Эдип гади халыкның хәйләсез саф көнкүрешен бер читтә калдыргандай итә, ул эшләмичә көн күрүчеләргә, алпавытларга һәм чиновникларга һөжүмгә күчә. 30 нчы еллар уртасында Гогольнең бер-бер артлы ике жыентыгы — «Миргород» белән «Арабески» басылып чыга. «Миргород» жыентыгында Гогольнең күренекле сатирик повестьларынан «Борынгы алпавытлар» һәм «Иван Иванович белән Иван Никифоровичның ничек талашулары турындагы хикәя»се басылып чыга. Гоголь борынгы алпавытлардан Афанасий Иванович һәм Пульхерия Ивановнаның гажәп эчпошыргыч яшәүләреннән бик ачык көлә. Белинский әйткәнчә, «кешелек

дөньясына жанлы пасквиль» булган Миргород алпавытлары Иван Иванович һәм Иван Никифоровичның тормышы да шыксызлыгы ягыннан алардан ерак түгел. Крепостнойлык тәртипләрен, обывательлекне тәнкыйть итү Гогольне бик табигый рәвештә шул заман чынбарлыгын төшөнүгә китерә, ул Миргородның ике алпавыты турындагы хикәясен «Эфәнделәр, бу дөнья бик күңелсез!» дип тәмамлай.

Бу повестьларда ук инде Гогольнең художество методы принципларынан берсе гәүдәләнә. Белинский ул принципны «Гоголь ваклыкны аямый, аның шыксызлыгын яшерми, һәм аны бизәп, матурлап күрсәтми», дип билгеләп үтә.

Гогольнең сатирага омтылуын аның «Иван Иванович белән Иван Никифоровичның ничек талашулары турындагы хикәя»гә язган сүз башында ук күрергә була. Гоголь патша цензурасының художество әсәрләрен бозганын аңлый. Ул повестен тулысынча бастырырга тели һәм шуңа күрә, патша цензурасын алдауны максат итеп куйган сүз башы язып, повестьтагы вакыйгаларны янәсе бик борын заманда булганнар, дип күрсәтә. Ләкин повестьның эчтәлегә Гогольгә замандаш икәннен һәркем ачык аңлый. Кызганычка каршы, Гогольнең повестен тулысынча бастырырга омтылуы барып чыкмый, һәм әлегә сүз башы да дөньяга чыкмый кала.

Борынгы һәм Миргород алпавытлары турындагы повестьлары белән Гоголь критик реализм юлына нык басканын раслый. Ләкин үзеңне чолгап алган чынбарлыкны критик аңлау бар нәрсәне дә фаш итүдән генә тормый. Гоголь моны аңлый. Эдип буларак, ул бер яктан, үз заманы чынбарлыгын бик кискен төстә инкаръ итә һәм, икенче яктан, ышанырга, өметләнәргә мөмкин булган нәрсәне ашкынып эзли. Реаль тормышта уңай идеальне Гоголь бердән генә тапмый, шуңа күрә ул үткән заманга мөрәжәгать итәргә мәжбүр була. «Миргород» жыентыгына ул батырлыкка, куркусызлыкка, фидакарлыкка, патриотизмның рухландыручы көченә таяна.

лы гимн булып яңгыраган «Тарас Бульба» исемле тарихи повестен кертә.

«Тарас Бульба» ул — халыкның читтән килгән илбасарларга каршы бөөк көрәше турында сөйли торган реаль тарихи повесть. Гоголь туган ил өчен үз-үзләрен аямыйча көрәшүчеләрнең героик характерларын сурәтли, шул характерларның үз заманнарының авыр шартларында оешуын күрсәтә. Тарас Бульба, аның улы Остап, Бавдюг һәм башка кешеләр шундыйлар. Алар «читтән килгән панның башбаштаклыгына» каршы күтәрелгән халык интереслары белән яшәүләре аркасында көчле булган, реаль тормышчан фигуралар.

Повестының «ләкин рус көчен сындырырлык утлар, газаплар һәм башка бер көч дөньяда бармыни ул!» дигән сүزلәре әсәрнең төп патриотик идеясен бик тулы ачып бирәләр.

Гогольнең ул повесте һәрвакыт кинә катлау укучыларның тирән мәхәббәтен казанып килә. Аның патриотик идеясе соңыннан язылган күп кенә әсәрләрдә дә чагыла. Мәсәлән, шундыйлардан Л. Н. Толстойның «Севастополь хикәяләре»н күрсәтергә була.

Гәрчә тарихи темага язылган булса да, «Тарас Бульба» повесте Гогольне һәрвакыт кызыксындырган замандаш темага бер дә каршы килми. Ләкин «Тарас Бульба» авторының билгеле дәрәжәдә үткән заманга мөрәжәгать итәргә мәжбүр булуын онытырга ярамый. Бу Гоголь белән генә түгел, бәлки «Иван Васильевич патша турында жыр» поэмасын һәм «Бородино» исемле атаклы шигырен язганда Лермонтов белән дә шулай була. Белинский Лермонтов турында «...шагыйрь үзен канәгатьләндермәгән хәзерге рус дөньясынан аның тарихи үткәненә күчте», дип юкка гына язмый.

Шунысы характерлы, 30 нчы елларда Украина тарихы буенча эшләгән Гоголь, шул тарихта бик күп героик сәхифәләренә күрә, «һәйһат үткән тормыш, һәйһат үткән заман кешеләре», дип куя. Гогольнең ижади үсешендәге бу эпизодтан бик са-

бак булырлык нәтижә чыга: халыкның культурасындагы тарихи традицияләренә яратырга кирәк, аларга югары бәя бирергә кирәк, ләкин алар белән генә чикләнәргә, үткән заманга, бары тик үткәнгә генә китәргә ярамый. Гоголь моны яхшы төшенә. Аны заман темалары үзенә тарта һәм аның соңгы иң зур әсәрләрен заман темаларына язуы бер дә очраклы түгел.

Гоголь күп кенә әсәрләрендә үз заманының бик үткән мәсьәләләрен күтәрә чыга. Эдип буларак, ул бервакытта да тар шәхси кичерешләр һәм тойгылар сферасына китми, ә социаль конфликтларга бара, чынбарлыкның контрастларын ача.

«Петербург повестьлары»нда Гоголь үз заманының тирән социаль каршылыklarын һәм буржуаз мөнәсәбәтләренң жәмгыять тормышының барлык сфераларына да үтәп керүен күрсәтә. Менә «Невский проспект» повестенда ул, бер яктан, аристократлар Петербургын, тышкы ягынан алтынга чумган Петербургны, ә икенче яктан — тирән газалар, мыскыллаулар һәм мохтажлыктан интеккән Петербургны сурәтли. Буржуаз дөньяның үтә вакчыллыгы, акча интересы, файда артыннан гына кууның интектергеч көче, бюрократик башбаштаклык — художник Пискаревның фажигале язмышы менә шул ижтимагый мөнәсәбәтләр фонында гәүдәләнә.

Бер караганда, әллә ни әһәмиятсез генә булып күренгән «Невский проспект» повестен бөөк рус тәнкыйтьчесе Белинский яңа рус әдәбиятын башлаган әсәрләр жөмләсенә кертә, ул аны «Евгений Онегин» белән бер рәткә куя.

Биредә әдәбиятта заман темасының әһәмиятен кинә мәгънәдә аңлау даирәсенә керә торган бер мәсьәләгә кагылып үтү урынлы булыр. Белинский ук бу мәсьәлә турында бик күп уйланган. Бөөк тәнкыйтьче һәрбер милли әдәбиятта заман темасына ижат ителгән һәм тормышның төп мәсьәләләрен хәл итә торган әсәрләренң әһәмияте зур булуын бик дөрес аңлаган.

Пушкинның дөнья күләмендәге даңкылыгы турында сөйләгәндә, Бе-

линский болай дип яза: «...Пушкин шул ук вакытта рус шагыйре дә, ләкин тарих үзе эзер эчтәлек һәм дөньяга эзер караш биргән «Полтава»да түгел, «Борис Годунов» та түгел, ә «Евгений Онегин»да ул рус шагыйре. Биредә ул замандаш рус тормышын төбенә тикле чумырып ала». Без Белинскийның «1840 елда рус әдәбияты» дигән мәкаләсеннән күчереп алган шушы юллардан соң тәнкыйтьче, ул эсәрләрдә дә заман темасы тирәннән чагылдырылганын күз алдында тотып, икенче бер «чын-чыннан рус» эсәре булган «Невский проспект» повестен атый.

Шулай итеп, бөек рус тәнкыйтьчесе фикеренчә, «Петербург повестелары»нда Гоголь үткен замандаш тема әдипе булып эш итә.

Капитализмның чын рухи культурага, сәнгатькә дошман икәнлеген Гоголь даһиларча сизә. «Портрет» дигән повестенда ул акча власте хакимиятенә эләккән художникның таланты ваклануын һәм таркалуын, үтә тупас теләкләрне генә канәгатьләндерү турында уйлаган буржуаның явыз көченә художникның каршы тора алмавын сурәтли. Чертков кебек художниклар турында Гоголь нәфрәтләнә: «алтын аның дәртенә, идеалына, куркуына, ләззәтләнүенә, максатына әйләнде», ди. Сәнгать кешелек дөньясының якты идеалларына һәм гуманизмга хезмәт итәргә тиеш, художник үзенә талантын халыкның бөек әхлаклы характерында күргәндә генә бурычын үти ала. Гогольнең сәнгать турындагы уйларынан шундый нәтижә чыга.

Миллионнарча укучыларга яхшы таныш булган «Шинель» повесте Гогольнең ижатында да, шулай ук бөтен рус әдәбиятында да зур әһәмиятле урын били. Ул замандагы бик күп чиновниклар арасында Гоголь изелгәнлек һәм хокуксызлыкның жанлы гәүдәләнеше булган Акакий Акакиевич Башмачкинны күрәп алган. Гоголь кешелек дәрәжәләре һәр көнне, һәр сәгәтне таптала торган бичараларны яклап чыга, шуның йөзендә бюрократик патша Россиясенең барлык аппара-

ты күренеп торган «дәрәжәле кеше»гә каршы күтәрелә, социаль тигезсезлекне фаш итә.

* * *

Рус театры тарихында Гогольнең хезмәте искиткеч зур, Фонвизин һәм Грибоедов традицияләрен давам иттергән һәм үстергән Гоголь драматик эсәрләрендә шул заманның реаль тормышын сурәтли.

Белинский, рус милли репертуарын булдыру өчен бер Гоголь кәләме дә житәр иде, ди һәм драматург Гогольнең эшен рус сәхнәсә сәнгатеңең иң парлак киләчәгенә өмет белән бәйли.

Гоголь башлыча үз заманын сурәтләүче бай милли рус театрын үстерү турында уйлый. «1836 елгы Петербург язмалары» дигән мәкаләсендә ул сәхнәдә рус тормышын, рус характерын сурәтләүне, шул заманның иң үткен һәм көннең кадагына суга торган мәсьәләләренең чишелүен яклай. «Рус актерларының хәле аяныч,— дип яза Гоголь.— Рус актерлары алдында саф халык кайнап тора, ә аларга үзләре һич күрмәгән шәхесләргә уйнарга кушалар». Гоголь театрда иң элек заман темаларына язылган пьесалар бирүне таләп итә, һәм үзе нәкъ шуны эшли дә.

1833 елиы Гоголь «Өченче дәрәжәдәге Владимир» дигән комедиясен язарга керешә. Гогольнең фикеренчә, ул комедия шул заман бюрократиясенә эче бер сатира төсен алырга тиеш була. Ләкин комедиясен яза башлагач, Гоголь, үзе әйткәнчә, «каләменәң цензура һич тә үткәrmәячәк нәрсәләргә барып төртелүен күрәп кинәт туктала». Гоголь комедиясен язмый: явыз патша режимы художникның бөек ижади ашкынуын үтерә. Безнең көннәргә ул гажәп матур уйланылган эсәрнең кайбер кисәкләре генә («Эшлекле кешенең иртәсе», «Даулашу») сакланган.

Бераздан әдип «Кияүләр» дигән комедия яза башлай (соңыннан ул аны «Өйләнү» дип атый). Бик оста язылуына һәм һичшиксез оригинал булуына карамастан, ул комедия

Гоголь язарга хыялланган драматик эсэр булып чыкмый. Гогольнєң үз сүзләрє белән әйтсәк, ул хакыйкать һәм ачу бик күп булган комедия, ягъни драматик комедия язарга тели. «Өйләнү» комедиясе, кызганычка каршы, билгеле күләмдә әдипнєң ташламаларга баруын күрсәтә һәм, социаль яктан алганда, аның сюжеты да чагыштырмача гөнаһсыз була. Ә менә даһи рус комедиясе «Ревизор» Гогольнєң таләпләрөнә («хакыйкать тә, ачу да күп булсын») тулысынча җавап бирә торган эсәр булып чыга.

«Ревизор»ны Гоголь бик тиз яза. 1835 елның 7 октябрендә ул Пушкинга җибәргән бер хатында аңардан үзенә комедия сюжеты бирүен үтенә¹, ә 1836 елның 19 апрелендә инде Гогольнєң бу комедиясе Петербурттагы Александринский театр сәхнәсендә куела. «Ревизор» комедиясе өстендә бик бирелеп эшләве чын-чыннан замандаш булган үткен теманың әдипне бик нык илһамландырганын раслый.

«Ревизор»ның беренче спектакле, рольләрне үтәүдә бик күп кимчелекләр булуга карамастан, җәмәгатьчелеккә искиткеч тәәсир итә. Гогольнєң комедиясендә үзләрөнєң физиономияләре һәм характерлары чагылышын күргән алпавытлар, чиновниклар һәм купецлар әдипкә ташланалар. «Барысы да миңа каршы, — дип яза Гоголь бөек рус актеры М. С. Щепкинга. — Хөрмәт казанган олы яшътәге кешеләр турында шулай язарга батырчылык иткәч, минем өчен бернинди изге нәрсә дә юк, дип кычкыралар. Полицейскийлар миңа каршы, купецлар миңа каршы, әдипләр миңа каршы... Хәзер мин комик әдип булуның нәрсә икәннєн күрәм. Хакыйкатьнєң аз гына эзе булу белән сиңа каршы бер генә кеше түгел, ә бәлки бөтен бер сословие аяклана».

Алдыңгы яшъләр, студентлар, киресенчә, Гогольнє алкышлап каршылыйлар. Ул чакта Россия өчен шундый кирәкле замандаш эсәр булганга күрә дә «Ревизор» шунда

ук таныла. Бу комедиядә хакыйкать, самодержавие-крепостнойлык Россиясенә каршы ачу, илнєң прогрессив үсешен богаулый торган кара көчләргә каршы ачу шул тиклө көчлө була.

Гогольнєң комедиясе киң социаль планда язылган һәм шул чорның бик күп күренешләрен эченә ала. Комедиянєң төп картиналарының персонажлары чиновниклар... городничий Сквозник-Дмухановский, училищелар смотрителе Хлопов, судья Ляпкин-Тяпкин, хәйрият йортлары попечителе Земляника, почтмейстер Шпекин һәм башкалардан тора. Гоголь ул бәндәләрнєң интеллектуаль һәм мораль гариплеген фаш итә. Ул бәндәләр өчен чыннан да бер генә изге нәрсә дә юк, алар алдашлар, урлашлар, тередән дә, үлөдән дә взятка алалар. Тышкы яктан адәм рәтлө кеше булып күренергә азапланганда алар аеруча көлкөләр. Гогольнєң ул персонажларында без самодержавие-крепостной Россиянєң иң әшәкә вәкилләрөн күрәбез.

Ләкин Гоголь шушы чиновниклар, взятка җыючылар, шәһәрнєң ахмак гайбәтчеләре һәм лыгырдыклары, полицейскийларының күңел болгатыкчы кыланышларын күрсәтү белән генә чикләнеп калмый, бәлки, үзе әйтмешли, «гражданство» тәшкил итә торган кешеләрне дә, ягъни городничийлардан, судьялардан, полицейскийлардан интегә торган халыкны да күрсәтә.

Хлестаковның, шушы алдакчының... «башында патшасы булмаган» бәндәнєң самодержавие Россиясе бюрократик аппаратының күренеклө зур вәкиленә — ревизорга әйләнеп китүе күренешен искә төшерик. Хлестаков городничийның өендә яши, аңа чиновниклар килә, ул алардан «взятка» ала. Қазнага подряд куйганда алдашып, халык җилкәсендә баеп ята торган купецлар мошеник городничийдан зарланырга киләләр. Аннан соң чиновниклардан да, купецлардан да чыннан да иң нык интегүчеләр — түбән халык вәкилләре — слесарьша белән унтер-офицер хатыны Иванова килә. Алар да хакыйкать эзләп

¹ Гогольнєң үзенєң раславынча, «Ревизор»ның сюжетын аңа Пушкин биргән.

килэлэр. Лэкин Гоголь инде Хлестаковның аларны кууын күрсәтә: «Туйдырдыгыз, шайтан алгырлары!» ди Хлестаков. Менә нәкъ шул моментта «тәрәзәдә үтенеч тоткан куллар күренә».

Менә шул күренештә Гоголь реализмының киң перспективасы ачыла да инде. Тамашачы сәхнәдә булганны гына түгел, бәлки сәхнә артында барган бик күп нәрсәне дә күрә. Үтенеч тотып сузылган кулларда тамашачы миһнәтләр эчендә азап чигә торган халыкны күрә. Бер караганда әллә ни әһәмияте булмагандай тоела торган ул эпизодта Гогольнең замандашларын да, шулай ук аннан күп соң яшәгән кешеләрне дә дулкынландырган бик зур нәрсә — халык язмышы сурәтләнә.

Әгәр әсәр заман темасын яктыртса, ул әсәрдә, Чернышевский бик тапкыр итеп әйткәнчә, тормышта «гомуми кызыксындыру уята торган» нәрсә сурәтләнсә, ул әсәр бөек ижатка әверелә һәм аның белән кызыксыну күп заманнар гача сүнми. Гогольнең «Ревизор» комедиясе рус әдәбиятында нәкъ шундый әсәр була.

Иң зур һәм иң гениаль әсәре «Үле жаннар» поэмасында Гоголь реалист әдип буларак тагы да үсә.

1835 елдан башлап Гоголь поэмасы өстендә бик күп һәм бик озак эшли. Әдип үз алдына куйган теләген тулысынча тормышка ашыра алмый кала, ләкин «Үле жаннар»ның беренче томы (Гоголь язарга уйлаган өч томлык поэманың тулысынча төгәлләнгән бердәнбер өлеше) аның ижатының иң югары үрнәгенә әйләнә.

«Үле жаннар» поэмасы — крепостной коллыкны тәнкыйть итүе белән искиткеч көчле, халыкка һәм туган илгә кайнар мәхәббәте белән таңга калдыра торган иң реалистик әсәр.

«Үле жаннар» поэмасына анализ ясавы аркылы Белинский Гоголь, үзеннән элек әдәбиятка килгән кайбер язучыларга караганда, «заман рухы белән күбрәк сугарылган шагыйрь» дигән нәтижәгә килә. «Тор-

мыш белән нык бәйләнештә булу, тормыш өчен житди әһәмияткә ия булу — художество аңының иң бөек сыйфаты... бу яктан алганда, безнең әдәбиятыбызда «Үле жаннар»га тиг бер нәрсә дә юк», ди Чернышевский.

Критик реализм, халыкчанлык һәм иң бөек мәгънәсендәге замандашлык — болар «Үле жаннар» поэмасының һич бетмәс сыйфатлары. Гоголь әсәрләрендә Россия тормышының социаль-тарихи процессы гажәп оста сурәтләнә. «Үле жаннар» поэмасында Гоголь яшәгән чордагы Россиягә иң үткен характеристика бирелә. Шунның белән бергә әдип аңарда үле жаннар артында тере жаннар торганын, «мәңге исерек һәм мәңге ач күз» алпавытларның, Герцен сүзләре белән әйткәндә, бары тик «тирес өстеннән күтәрелгән пар томаны» гына икәнен, алардан тыш Россиядә көче ташып торган жанлы халык барлыгын белгертә.

Поэманың эчке мәгънәсе дип атарга мөмкин булган искиткеч бер үзенчәлеге бар. Менә Чичиков алпавыт утарлары буйлап үле жаннар сатып алып йөри. Ул Маниловта, Коробочкада, Ноздревта, Собакевичта, Плюшкинда булган инде. Чичиков белән бергә йөргән укучы тере һәм үле крепостной крестьян жаннарының хужалары — «мәңге исерек һәм мәңге ач күз» алпавытлар белән таныш инде. Гоголь поэмасын укучыга үзенең каршысында чыннан да «халыкның жанын һәм канын суыра торган тираннар» (Герцен) торуы ачык инде. Ләкин Гоголь укучыны тагы да ары алып китә. Ул кесәсен калынайту өчен Чичиков бик тырышып жыя торган үле жаннарның элек бик талантлы, акыллы, зирәк, хезмәт сөючән, киң күңелле һәм үтә кешелекле тере адәмнәр булганын сөйли.

Чичиковның үзе сатып алган үле жаннары исемлеген карап утырган чагын сурәтләгән битләрдә изелгән бичара крепостной крестьянга карата гажәп зур мәхәббәт һәм чын йөрәктән ачыну гәүдәләнә. Крестьяннарның фамилияләре, кушаматлары, сыйфатларындагы тәфсыйллык үзенчә бер сафлык, жан-

лылык бөрки, ул мужиклар эле генә тере булганнар кебек тоела. Гоголь сүзләренен тышкы яктан шаярту кебек яңгыраган характерларында һәлак ителгән кешеләр турындагы йөрәкне телгәли торган сагышны һәм халыкның талантлылыгына зур ышанычны сизәсең. Менә алпавыт Собакевичның үлгән крестьяны — Степан Пробка турындагы бер урын: «Ә! Менә ул, Степан Пробка, гвардиягә ярарлык батыр шушы инде! Шәт, биленә балта кыстырып, иңбашына итек асып, бөтен губернаны йөрөп чыккандыр, чирек тиенлек ипи, ярты тиенлек кипкән балык ашап көн күргәндер, ә өенә кайтканда, шәт, кайткан саен янчыгына йөзәр сум салып, хәтта бәлки эле киндер ыштанына тегеп, яки итек кунучына кыстырып, меңәр сумлык кәгазьләр дә алып кайткан булгандыр, — кайда харап булдың соң син? Зур табыш өчен чиркәү гөмбәзенә яисә аның тәресенә үк менгән идеңме әллә? Аягың таеп китеп, шуннан очып төшкәнсеңдер эле; ә инде шунда басып торган ниндидер Михей абый, башын кашыгандыр да: «Әх, Ваня, менә бит нишләтте сине!» дигәндер, ә үзе, биленә бау бәйләп, синең урынга менеп киткәндер».

Менә ул Герцен «Үле жаннар»да күргән әлегә рус кешесе — көче ташып торган батыр милләтнең бер вәкиле!!!

Бөтен «Үле жаннар» поэмасы аркылы Ватанның бөек язмышы турында илһамланып сөйли торган Гоголь фикере үтә. «Русь! Русь! Сине гажәеп гүзәл ераклыктан күрәм. Ләкин нинди аңлаешсыз, серле көч тарта соң сиңа? Ни өчен соң синең аркылың-буена, дингездән дингезгә сузылган сагышлы жырың бертуктаусыз колакларда яңгырап тора? Нәрсә бар анарда, ул жырда? Ниләр юрый шушы колач житмәс кинлек? Чиксез акыл синдә тумый кайда тусын, чөнки син үзең дә чиксез бит. Киерелергә һәм йөрергә шундый урын барында баһадир монда булмый кайда булсын? Һәм минем йөрәгемдә тирән эз калдырып дөһшәт белән мине куәтле иркенлек коча; гайре табигый хакимият бе-

лән күзләрем яктыралар: о! нинди нурлы, гүзәл, жиргә ят булган тынлык! Русь!..»

«Үле жаннар»ның беренче томын Гоголь Ватанга гимн белән тәмамлый. Ул гимн — аллегория, искиткеч көч белән атлыгып алга чаба торган тройка образы: «Әх тройка! Кош тройка, кем сине уйлап тапкан икән? Күрәсең, син кыю халыкта гына, үзенә яланнары белән ярты дөньяга жәелгән, шаярырга яратмый торган, күзләр камашканга кадәр чакрымнар саный торган жирдә генә туа алгансын».

Ватаны белән, халкы белән, әдәбиятта замандаш прогрессив агымнар белән аерылмаслык бәйләнгән Гоголь үзенә ижатының тормыш өчен бик әһәмиятле һәм бик кирәк булуын да яхшы аңлый. Аның «Үле жаннар»да Ватанга, Руська гажәп бер ашкынулы дәрт белән мөрәжәгать итүләре һәм хатларында теркәлеп калган күп кенә фикерләре шунны сөйләләр.

Гоголь үзен «...игътибарсыз гына үтә торган кеше һәр минутны күз алдында булса да күрми кала торган вак-төякләрнең тетрәткеч баткаклыгын тышка тартып чыгара торган» художниклардан саный. Гоголь замандаш тормышка «дөньяга күренә торган көлү һәм аңа күренми, беленми торган күз яшьләре» аркылы карый. Ул чынбарлыкны критик сурәтле һәм шул ук вакытта «бүтән сүзләрнең бөек яңгыравы» ишетеләчәк заманның килүенә ышана.

* * *

Гоголь — хакыйкәт бәрәп торган куәтле рус теленә иң бөек осталарыннан берсе. Ул сүз ижаты чикләрен бик нык баетты һәм киңәйтте. Рус сүзенә гажәеп зур океанында Гоголь, ару-талуны белмәстән, үткен сүзләр һәм тәгъбирләр эзләп, гади халык сөйләмен дикъкәт белән тыңлый. Гоголь һәрвакыт янында куен дәфтәре йөртә, колагына чалынган үткен сүзләргә һәм әйләнмәләргә туплый һәм соңыннан әсәрләренә кертә бара.

Бөек халык тудырган рус телен Гоголь фикер һәм матурлыкның

бетмәс-төкәнмәс чишмәсә саный. Ул рус телен ватучыларга, матур һәм көчле рус сүзен пычратучы алпавыт-чиновниклар жәмгыяте кешеләренә нәфрәтләнеп карый. Ул «бер генә юньле рус сүзе ишетү мөмкин булмаган» югары жәмгыять укучыларына фаш итә. Халыкның үз ижатын Гоголь сәнгатьнең иң гүзәл образлары арсеналы итеп карый. Әдип халык сәнгате байлыктары художниклар-язучылар өчен ижат чыганагы булып хезмәт итүен тели. Гогольнең халык жыр сәнгате турындагы сүзләре рухландыручы чакыру булып яңгырыйлар. «Жырлары күбрәк булган башка берәр халыкны күрсәтегез, — дип яза Гоголь. — Безнең Украина жыр белән гөрләп тора. Иделдә югарыдан алып дингезгә тикле тартып барыла торган баржалар тезмәсә буйлап бурлак жырлары күкри. Бөтен Русь буйлап жыр жырлап нарат бүрәнәләрдән өйләр бурыйлар, жыр астында кулдан-кулга кирпечләр күчә һәм гөмбә үскәндәй шәһәрләр калкып чыга... Бездә үзебезнең операбызны төзер нәрсә юкмыни?»

* * *

Гомеренең соңгы елларында, рус ижтимагый фикеренең прогрессив агымнарыннан читкә тайпылган, реакцион карашлы кешеләр чолганышына эләккән Гоголь реалистик ижат идеяләреннән чигенә. Бу хәл Гогольнең бөтен ижат эшенең художество дәрәжәсә түбәнәюгә илтә. «Үле жаннар» поэмасының икенче томы өстендә шул чакта давам иткән эше аңа уңыш китерми. Гогольнең икенче томда тормышның «якты» күренешләрен, белемле алпавытларны күрсәтергә теләве художество ягынан эшкә ашырыла алмый, чөнки ул реалистик ижатның асылына каршы килә. «Үле жаннар»ның икенче томында бары тик критик реализмнан чигенмәгән урыннарда гына Гоголь художниклык көчен саклый ала.

Бөек әдипнең эшчәнлеген һәрвакыт прогресс идеалларына хезмәт итүнең дәрәс юлы белән юнәлтергә тырышкан Белинскийның киңәшлә-

рен Гоголь тыңламый. 1847 елны ул реакцион идеяләр тупланган «Дуслар белән язышулардан сайланып алынган юллар» исемле язмасын бастыра. Гогольнең бу язмасы күпләргә гажәпкә калдыра, ә рус жәмәгатьчелегенең прогрессив өлеше Гогольне гаепләп чыга. Белинский шул чакны аны элекке юлыннан чигенүе өчен ачуланып хат яза. «Әйе, үзенең иленә жаны-тәне белән бәйләнгән кеше аның өметен, намусын, данын, — аң, үсеш, прогресс юлындагы юлбашчыларынан берсен ничек яратырга мөмкин булса, мин дә сезне шулай бөтен күңелем белән ярата идем», — ди Белинский Гогольгә.

Бу хат әдипне гомеренең соңгы чорында тәнкыйтьләү дә һәм шуның белән бергә Белинскийның үзенең генналь васыяте дә була. Белинский ул хатта Россиядәге тирән демократик үзгәртеп коруларның программасын жәелдерә. Белинскийның Гогольгә язган ул хатын В. И. Ленин «...цензурасыз демократик матбугатның хәзергә кадәр гаять зур һәм жанлы әһәмиятен саклаган иң яхшы әсәрләреннән берсе», дип атый (Әсәрләр, 20 том, 223—224 битләр).

Гогольне рухи драмага китергән сәбәпләргә берсе — ул чорда әдипне чолгап алган авыр атмосфера. Самодержавие-крепостнойлык Россиясендәге шартлар Гогольгә үтергеч тәэсир итәләр. Алар Пушкин, Лермонтов, Полежаев һәм тормыштан бик иртә киткән башка әдипләр өчен фажигале булып чыгалар. Рус әдәбияты тарихы турында уйлануларында Алексей Максимович Горький, Гогольне рухи драмага илткән сәбәпләргә кагылып, Гоголь заманы «иң авыр драматик эпохаларның» берсе булган һәм Гоголь «башка бик күпләр кебек үк заман корбаны», ди.

Ләкин ул хәл Гогольнең ялгышларын киметми. Аның рухи драмасында гомуми дөньяга карашының билгеле күләмдәге зәгыйфьлеге дә, ижатының соңгы чорында үзенең идеяләреннән чигенүе дә билгеле бер роль уйнаган.

Ләкин, шуңа карамастан, Гоголь-
нең аерым адашулары мәңгелеккә
артта калды, бөек художество әсәр-
ләре булган «Ревизор» һәм «Үле
жаннар» авторының рус әдәбияты
һәм халык алдындагы хезмәтләре
үлемсез.

Чиновниклар, дворяннар даирәсе-
нең үзенә дошман мөнәсәбәттә бу-
луын белгән Гоголь «Үле жаннар»
поэмасы өстендә эшләгәндә болай
дип яза: «Миңа каршы яңа сосло-
виеләр һәм бик күп яңа әфәнде-
ләр аякланыр әле; ләкин нишлим соң!..
Түзәргә туры килә!.. Исемемнең
үземнән соң миннән бәхетлерәк бу-
ласын беләм».

Гоголь ялгышмады. Аның исеме
халык хәтерендә бик нык саклана.

1952 елда, әдипнең үлүенә 100 ел
тулган көнне, Социалистик Ватаны-
бызның башкаласы Мәскәүдә аңа
«Бөек рус сүзе художнигы Николай
Васильевич Гогольгә Советлар Сою-
зы хөкүмәтеннән» дигән сүзләр уел-
ган һәйкәл ачылды. Шуның белән
халкыбыз Гогольгә бөек ижәт хез-
мәте өчен рәхмәт белдерде.

Гогольнең исеме һәм аның әсәр-
ләре Советлар Союзы чикләреннән
дә күп еракларда танылды. Дөнья-
ның бик күп илләрендә миллионнар-
ча кешеләр эксплуататорлар жәм-
гыятененң әшәкелекләрен фашизм
һәм халыкның бетмәс-төкәнмәс та-
лантын һәм куәтен раслаган бөек
рус әдипе әсәрләрен яратып укый-
лар, ә аның үзен тирән хөрмәт белән
искә алалар.

Әдәби тәнкыйть

Г. ХАЛИТ

ӘДӘБИ ТӘНКЫЙТЕБЕЗНЕҢ ЮГАЛМАС СӘХИФӘЛӘРЕ¹

Татар совет әдәби тәнкыйте һәм әдәбият белеме үсешендә егерменче еллар — югалмаслык эз калдырган чорларның берсе. Татар совет әдәби тәнкыйтенең хәзинәсенә зур өлеш булып кәргән беренче матур сәхифәләр нәкъ шул елларда язылдылар. Бу чордагы татар тәнкыйтенең алдынгы традицияләре безгә чит карашларны рәхимсез рәвештә кире кагучы идея сугышчанлыгы белән һәм, партия-революцион позициядә торып, әдәбиятны, сәнгатьне шул рухта туктаусыз үстерү, аны һәрвакыт халык интересларына, тормышка якынайту өчен көрәш белән сугарылганнар.

Социалистик революция булу белән үк, Галимжан Ибраһимов: «Тел, әдәбият, шигырь, мәдәният — болар һәммәсе үзләренең рухларын үзгәртгә, башка милләتلәргә дошманлык, милли тәгассып урынына дуслык, туганлык, кардәшлек рухы белән сугарылырга, халыкны да шул рухта тәрбия итәргә тисшәледер», — дип чыккан иде («Эш» газетасы, 1918 ел, 7 ноябрь, № 93).

Һичшиксез, шундый бөөк идеаллар, шундый изге теләкләр революциянең беренче көненнән үк татар совет әдәбиятының да, тәнкыйтенең дә байрагына язылып һәм нигезенә салынып, егерменче еллар дәвамында какшамаслык булып расланды.

¹ Егерменче еллардагы татар совет әдәбияты тарихын өйрәнү тәҗрибәсеннән. Дүртенче мәкалә. (Беренче мәкаләләр «Совет әдәбияты»ның 1955 елгы 11 нче, 1957 елгы 2 нче, 1957 елгы 11 нче сәһифәләрендә басылдылар.)

лар, өстенлек алдылар. «Матур әдәбият эше — партия эше» дигән ленинчыл караш бөтен әдәбият һәм тәнкыйть фронты буйлап тамыр жәя, ныгый барды. Билгеле, бу югарылыкка күтәрелү жиңел генә, берьюлы гына булмады. Әдәби тәнкыйтебезнең үзенчәлекле һәм катлаулы тарихы әнә шул турыда сөйли.

Һәркемгә билгеле, КПССның XX съездына кадәр шәхес культы нәтижәсендә әдәби мираска булган нигилистик карашлар байтак кына очракларда егерменче һәм утызынчы еллардагы тәнкыйть байлыгыбызны бөтенләй онытуга яки берьяклы аңлатуга һәм хәтта бозып күрсәтүгә дә китерделәр. Мондый хәлнең һәм әдәбият, һәм тәнкыйть традицияләрен фәнни жирлектә бөтен тулылыгы һәм объективлыгы белән өйрәнүгә никадәр тоткарлык ясавын әйтеп торасы да юк. Егерменче еллар әдәби тәнкыйте күтәргән һәм хәл иткән күп кенә әһәмиятле мәсьәләләр, фәнни казанышлар шуның аркасында хаксыз рәвештә читләтелделәр. Алай гына да түгел, ул тәнкыйть ирешкән унышлар югарылыгынан чигенү, артка китү фактлары да соңгы елларда булгалады. Әлбәттә, без ул чордан калган әдәби тәнкыйть мирасын бүген тулысы белән кабул итү карашын яклай алмыйбыз. Әмма безнең бурычыбыз — бу мираска үзбезнең дәрәс мөнәсәбәтебезне булдырудан, андагы уңай һәм кире якларны бер-берсеннән аерып, кыйммәтле фәнни яралгыларын кабул итүдән гыйбарәт булырга тиеш. Шушы бурыч ноктасыннан

би тәнкыйтебезнең гажәп тә катлаулы һәм бай бер мирас икәнлеген күрербез. Гомумән күз алдына китергәндә, ул мирас әдәби тәнкыйтьнең һәм әдәбият белеменең социологиясен, методологиясен билгеләү, тарихи-әдәби процессны аңлау, әдәбияттагы сәнгатьчә метод һәм агымнарны бәяләү, әдәби традицияләргә һәм новаторлык хәрәкәтенә мөнәсәбәт, аерым язучыларның әдәби үсештәге роленә игътибар итү шикелле принципаль мәсьәләләргә көн тәртибенә куйган. Боларның күпчелек өлеше татар әдәби хәрәкәтенең жанлы мисалларына таянып яктыртылган. Татар әдәбиятының үзенчәлеген ачу юнәлешендә дә игътибарга лаеклы тәҗрибәләр ясалган. Шуңа күрә дә бер кыска мәкаләдә генә аларның һәммәсенә дә кагылу һәм тулы бәя бирү мөмкин түгел. Бу урында без фәкать берничә нигез мәсьәләгә генә тукталырга булдык.

Гражданнар сугышы елларында татар әдәби тәнкыйтенең бер эзгә төшеп, бер хәрәкәт төсен алып китүе хакында катгый фикер йөртү, әлбәттә, кыен. Чөнки бу чорда әдәби тәнкыйть хәрәкәтенең формага керүе өчен кирәкле шартлар өлгереп җитмәгән иде әле. Сугыш шартлары китереп чыгарган сәбәпләр теоретик фикер һәм әдәби тәнкыйть мәсьәләләрен дә чикләделәр. Шулай да, гомуми әдәби хәрәкәт белән бергә үк, тәнкыйть өлкәсендә дә теге яки бу күләмдә төрле карашларның гәүдәләнеше төсмерләнеп калды. Бу карашларны егерменче еллар башында кызып киткән әдәби тәнкыйтьнең беренче яралгылары дип тә атарга мөмкин булыр иде.

Егерменче еллар бусагасында ук, ягъни ил тормышында тыныч төзелеш дәверенә күчә барып, Татарстан республикасы җирлегендә дә сугыш һәм ачлык китергән газаплар, авырлыклар өстән төшә башлагач, әдәби тәнкыйть мәсьәләләре дә жанланып китте. Гомумән әдәби хәрәкәттәге шикелле үк, бу өлкәдә дә кискен сыйнфый-идеологик көрәшнең тирән эзләре барлыкка килеп, шул чорның характерлы идея-эстетик бәрелешләре һәм теоретик карашлары өскә калкып чыкты. Әдәби тәнкыйтьтәге

көрәшнең төп юнәлеше, эчтәлегә иске һәм яңа идеяләр арасындагы каршылыкларның ачык чагылышынан, иске һәм яңа эстетик нормаларның, сәнгатьчә критерийләргә кискен бәрелешеннән гыйбарәт иде. «...Зур сәяси, икътисади көрәшләр белән, пролетариат хәрәкәте белән бергә, — дип язды Г. Ибраһимов 1922 елда, — фәннәр, гыйлемнәр, фәлсәфәләр, театрлар, тәрбияләр, фикерләр, әдәбиятлар мәсьәләсендә, боларны тикшерүләрдә, боларга бәһа куюларда да зур тирән бер үзгәреш бара». («Имля, тел, әдәбият мәсьәләләре», *җыентык, 1924 ел, 9 бит*). Димәк, өйрәнелә торган чорда татар әдәби тәнкыйте өлкәсендә башланган хәрәкәтнең нигезе дә әнә шул тирән революцион үзгәрешләрдә иде. Алдынгы әдип һәм тәнкыйтьчеләр шушы процессны төшенеп, үзләренә ижат эшчәнлекләрен җәелдерделәр, заман куйган төп максатларга җавап бирергә ашыктылар.

Егерменче еллар башында ук татар әдәбият эшлеклеләренең игътибарын аеруча җәлеп иткән мәсьәләләрдән берсе — әдәби тәнкыйтьнең социологиясен, методологиясен яңача аңлау тирәсендәге бәхәсләргә багланган иде. Моңың фактик җирлегә исә татар культура тарихына һәм әдәби мираска мөнәсәбәткә кайтып калды. Бәхәснең башлангычына этәргеч булган бер сәбәп — Г. Ибраһимовның Рәшит казый (Ибраһимов) үлеменә багышланган «Тарихи кыңгырау үлдә» дигән мәкаләсе булды («Татарстан хәбәрләре», 1922 ел, 1 март). Шушы мәкаләгә реплика рәвешендә Жәмал Вәлиди «Әдәби мосахәбә»сен бастырып («Татарстан хәбәрләре», 1922, 5 март), Г. Ибраһимовның кайбер язучыларга мөнәсәбәт белән килешә алмавын белдерде. Сүз, аерым алганда, ак эмигрант Г. Исхакый ижатына төбәлгән иде. Югарыда искә алынган мәкаләсендә Г. Ибраһимов бер төркем язучыларның, шул исәптән Г. Исхакыйның да эшчәнлеген тарихның, революциянең теге ягында калган архив материалы итеп бәяләде. Ж. Вәлиди исә, язучының революция ноктасыннан шәхси язмышы һәм

политик позициясе нинди булуга карамастан, аның әдәби мирасы һәрвакыт хөрмәткә лаеклы, һич оны-тылмаска тиеш, дип чыкты.

Г. Ибраһимов белән Ж. Вәлиди арасындагы бәхәс берникадәр хосусый планда дәвам иткәннән соң (Г. Ибраһимов — «Аңларга тырышыгыз!» «Тат. хәб.», 1922, 7 март; Ж. Вәлиди — «Аңларга тырыштык, аңлый алмадык», «Тат. хәб.», 1922, 10 март), тиз арада киңәеп, принципаль төс алып китте. Г. Ибраһимов Ж. Вәлиди кебек тәнкыйтьчеләрне әдәби мирасның сыйнфый ролен аңламауда, тарихи сукурлыкта гаепләде һәм «сәнгать — сәнгать өчен» пәрдәсе астында калырга тырышуларның революциядән соң инде бик ялангач бер хәйлә икәнлеген күрсәтте. «Күренә ки, әдәбият ижтимагый группаларның үзара көрәшләрендә, оешуларында бер корал хезмәтен үти, төрле сыйныфлар аны үзләренең әмәлләре (идеаллары.— Г. Х.) юлында хезмәт иттерергә, тагы ачык әйтелсә, агитация, пропаганда өчен корал ясарга телеләр», — дип раслады Г. Ибраһимов («Татар әдәбиятын тикшерү юлында», 1923). Димәк, гомумән караганда, әдәбиятны саф бер сәнгать категориясе итеп кенә түгел, ә сыйнфый идеологиянең бер чагылышы дип аңлау мәсьәләсе бөтен кискенлегә белән алга куелды. Моның өчен, әлбәттә, культура һәм әдәбиятның сыйнфый-идеологик максатлардан үсеп чыккан тарихи бер күренеш икәнлеген билгеләүче нигезне — методологик принципларны, фәнни социологияне ачарга кирәк иде. «Ижтимагый әдәби хәрәкәтләр тарихын тикшерүдә марксизм ысулы» (1922) һәм «Татар әдәбияты тарихының мөндәрижәсен билгеләү мәсьәләсе» (1922) кебек зур хезмәтләрендә Г. Ибраһимов татар әдәби тәнкыйтендә беренче мәртәбә энә шул методологиянең, социологиянең эчтәлеген күрсәтүне максат итеп куйды.

Бигрәк тә 1905—07 елгы рус революциясеннән соң бер катлау татар интеллигенциясе дөньяга карашында милли теләкләренң барлык сыйныфлар өчен дә уртак булуы һәм милли культураның бердәмлегә

турындагы иллюзияләр сизелерлек урын алдылар. Бер төркем интеллигенция үзенең политик карашлары житлекмәгәнлегә, ягъни тарихның сыйнфый көрәш законнарын төшенмәве аркасында шундый иллюзияләргә бирелсә, икенче бер төркем исә турыдан-туры ул карашларны үзенә бер таяныч итеп, хезмәт ияләренең азатлык өчен көрәшенә каршы бер чара итеп кулланырга теләде. Ничек кенә булмасын, ул иллюзия һәм карашларның асылында «бердәм агым» дип яман аты чыккан буржуаз теория яшеренгән иде. Татар өстен катлауларының интересларын яклап, социализмга каршы баш күтәргән «Мөселман иттифагы» программасының да, «милли-мәдәни мохтариет» (милли культура автономиясе) лозунгысының да нигезендә милләтнең һәм милли культураның сыйныфлардан өстен булуы турындагы уйдырмалар ятты. Хәтта гражданны сугышы елларында да татар буржуа матбугаты телендә «бездә сыйныфлар юк, бездә партияләр юк, үзара көрәш булмаска тиеш, милләт өчен бергә барыйк» дигән сүзләр еш кабатланды. Аларның төп максаты — татар халкын революциядән аерып алырга маташу икәнлегә көн кебек ачык иде. «Бердәм агым» теориясен үтемле итү өчен, буржуаз интеллигенция милли культураның халыкчан элементларын үз теләгенә файдаланудан да тартынмады. Алай гына да түгел, хәтта ул милли культура һәм әдәбият дөньясында аерым тармак булып үсеп киткән «халыкчанлык» һәм «демократия» төшенчәләрен дә үзенчә аңлатырга, аларны милләтнең синонимы, ягъни аның барлык ижтимагый катлауларын да эченә алган төшенчәләр дип тәкъдим итте. Мәсәлән, Тукай үлгәннән соң аның нинди мәгънәдә халык шагыйре булуын билгеләү тирәсендәгә көрәшләр эчендә ике тенденциянең калкып чыгуы күзгә бәрелде: беренчесе — Тукайны изелгән катлауларның баласы һәм жырчысы иттереп бәяләү тенденциясе; бу инде, һичшиксез, аның халыкчанлыгындагы төп сыйфатын дөрес аңлау иде. Икенчесе — Тукайны гомумән бөтен

милләт өчен дә кайгырган, барлык катлауларга якын торган халык шагыйре дип күрсәтү тенденциясе. Бусы инде турыдан-туры әдәби хәрәкәттәге сыйнфый аерымлануны булдырмаска, һәммә каршылыкны, изелүчеләр белән изүчеләр арасындагы аерманы «милләт» һәм «халык» исеме астында каплап калдырырга омтылуның бер чагылышы иде. Ләкин революцион хәрәкәтләр көчәйгән саен, буржуаз интеллигенциянең халык исеминән сөйләве кыенлаша, үзен яклап чыгуы өчен дә жирлек тарая, какшый барды. Аеруча социалистик революция көннәрендә, гражданнар сугышы елларында халыкка таянып, халык ягында булып сөйләүнең инде отышсыз икәнлеген өстен сыйныфлар тиз сизделәр. Шуңар күрә дә алар өчен халык түгел, ә милләт байрагы астына сыену, чакыру ышанычлы булып калды. Шуңа ук Тукайга мөнәсәбәттә дә моны ачык күрергә мөмкин иде. Мәсәлән, 1918 елда «Шимал ягы» газетасы (Петроградта чыккан) Тукай үлеменә 5 ел тулуга багышланган санында: «Тукай — аерым сыйныф, халык шагыйре түгел, ә татар милләтенен шагыйре» дигән тезисны алга куеп, «татар халыкы ижтимагый тормышта төрле-төрле сыйныфларга аерылмыйча, мәдәният юлына бөтенесе бергә, бервакытта, бер көндә аяк басканлыктан», татар әдәбияты һәм шуңа исәптән Тукай да бөтен сыйныфлар өчен уртак, тигез булды, дигән ялганны расларга маташты. Мондый уйдырмаларның берсе дә яңалык һәм очраклылык түгел иде.

Татар культурасының алдынгы вәкилләрендә революцион-сыйнфый аң үсә барган саен, милли буржуа теҗмәнәнә су коючы «бердәм агым», «бер милләт» теориясенә каршылык та активлашты, принципналь төскә керде. Буржуа вәкилләренен халык исеминән бөтен культура мирасына хужа булырга, «халыкчанлык» битлеген княргә маташуларын фаш итүләр әледән-әле сизелеп торды. Социалистик революциянең беренче елларында культура көчләренен игътибары бөтенләй икенче мәсьәләләргә юнәлтелгән шартларда да,

әдәби мирасыны ике төрле, капмакаршы аңлау һәм баяләү тирәсендәге көрәш тә үзенең яңа дәвергә көргәнлеген төсмерләтерлек рәвештә дәвам итте. Моңа күрсәтү өчен шуңа ук Тукайга мөнәсәбәтнең икенче ягын искә алып китү дә җитәрлек. 1919 елда «Эш» газетасында (№ 217, «Тукай — халык шагыйре» дигән мәкаләдә) «Тукайның чын демократ, халык көрәшчесе икәнә», «Тукайны һәлак итүче — мохиты түгел, бәлки аның ижтимагый хәяты, аның шуңа һәлак итүчеләр белән өзлексез көрәшүе» әйтелгән иде. Болар һәммәсе бергә Тукай мирасы тирәсендә барган аерым, хосусый чыгышлар яки бәрелешләр булып кына кала алмыйлар, ә киң мәгънәсендә культура, әдәбият мирасына мөнәсәбәтнең идея-политик юнәлешләрен дә искәртәләр иде. Егерменче еллар башында инде болар төмәм ачыкланып киттеләр.

Иң элек, барлык мәсьәләләренен дә үзәге — татарлар арасындагы, татар җәмгыятендәге һәм культура хәрәкәтендәге сыйнфый-идеологик көрәшне ничек аңлауга бәйле булуы күренде. Г. Ибраһимов мәкаләләре һәм тезислары белән бәйләнештә кызып киткән бәхәсләр вакытында бер төркем әдип һәм галимнәренен, аңлапмы-аңламыйчамы, элекке карашларга, «бердәм агым» теориясенә тотынып торулары, шуны яклап чыгулары билгеле булды. Мәсәлән, Ф. Бурнаш XX йөз башындагы татар җәмгыятенен төп максатын — «рус империализмының дәншәтеннән барлыгын саклап калу» дип күрсәтеп, моңа түбәндәгечә нигезләгән иде: «Бу вакыт сәүдә, фабрик-завод сәнәгате югары күтәрелеп, татарның завод-фабрик пролетариаты үсә алмаганга, бу хәрәкәтләр тик милли азатлык, милли-инкыйлаби рух белән азыкланып, сыйнфый тармаклар вөҗүткә китерә алмадылар» («Татар театр әдәбияты», «Безнең юл» журналы, 1922, № 1).

Шушы караштан чыгып, Ф. Бурнаш, татар культура һәм сәнәгате дөньясында да сыйнфый тенденцияләр үсмәде, ә милли азатлык идеяләре генә өстенлек итте, дигән тезисны яклады. Кайберәүләр исә, тагын

да «алгарак» китеп, татар жәмгыя-тендә хэтта социалистик революция булганнан соң да әле сыйнфый көрәш дәвере тиз генә мәйданга килмәве турында сөйләргә кыюлык ителәр. (Н. Хәким — «Әдәбиятны тикшерүдә марксизм ысулы», «Безнең юл» журналы, 1922, № 3, 52 бит).

Хәзерге күзлектән караганда, мондый фикерләрнең чынбарлыктан һәм тарихны фәнни аңлаудан никадәр ерак торулары һәркемгә аңлаешлы һәм дә бик примитив икәнлегә шиксез. Әмма егерменче елларда әле «бердәм агым», «милли демократизм» рухындагы буржуаз карашларның киң мәйданга чыгып, тарих фәнендә һәм әдәби тәнкыйтьтә марксизм принципларының ныгуына каршы торуы — үткәннең тирән тамырларына гына түгел, жанланып килүче нәп буржуазиясенең «тыныч яшәү» теләгенә дә тоташкан иде. Шуңа күрә дә егерменче еллар давамында Г. Ибраһимов, Г. Сәгъди, М. Гафури, Ш. Камал, К. Тинчурин, Ф. Сәйфи-Казанлы, Г. Нигъмәти, Ш. Усманов, К. Нәжми, Г. Гали һ. б. күп кенә язучы һәм тәнкыйтчеләр ул карашларның калдыкларына каршы туктаусыз һөжүм алып бардылар. Марксизмның какшамас бер хакыйкате — тарихны, тормышны һәм культураны жәмгыятьтәге сыйныфлар, идеяләр көрәше яктылыгында өйрәнү һәм сурәтләү тенденциясе аларның әсәрләрендә беренче планга куелды.

Матур әдәбият үрнәкләренә күз салганда да, бу чорның күпләгән әдәби әсәрләре (мәсәлән, Г. Ибраһимовның «Кызыл чәчәкләр» хикәясе, «Тирән тамырлар» романы, М. Гафури повестьлары, Ш. Камалның «Таң атканда» романы һәм драмалары, К. Тинчурин пьесалары, Ш. Усманов, К. Нәжми хикәяләре һ. б.) энә шул сыйнфый көрәш идеясен юнәлеш итеп алдылар һәм буржуаз милләтчелектән калган, безгә чит караш һәм традицияләргә тармар итү, аларга нык каршы тору, алар белән килешмәүчән полемика алып бару максатына багышландылар. Шул рәвешчә, бу максат егерменче елларда киң әдәби һәм теоретик хәрәкәтнең үзәгенә үтеп керде,

сәнгатьнең, культураның һәм тарихны өйрәнүнең бөтен тармаклары буйлап жәелде.

Теоретик ноктадан килгәндә исә, шушы көрәш һәм бәхәсләр нәтижәсендә татар культура тарихының, әдәби мирасының байлыгын, аның катлаулы һәм каршылыклы табигатен дөрес яктырткан фәнни сәхифәләр язылды. Болар арасында татар өстен сыйныфлары белән киң катлау хезмәт ияләре, аеруча милли буржуазия белән татар пролетариаты арасындагы көрәшне күрсәткән хезмәтләр һәм документлар һәрвакыт игътибар үзәгендә калачаклар. Чөнки алар татар жәмгыяте һәм культураны тарихын өйрәнүдә беренче фәнни ачыш иде. Г. Ибраһимовның «Татарлар арасында революция хәрәкәтләре» (1925), «Урал» һәм уралчылар» (1927), «Пролетариат әдәбияты турында» (1924) дигән зур хезмәтләре, аның һәм Г. Сәгъдинең Г. Коләхметов ижатына багышлы мәкаләләре, һичшиксез, егерменче еллар башындагы әдәби-теоретик бәхәсләрдә кайсы якның өстенлек алуын, ул бәхәсләрнең төп юнәлеше, кыйбласы ничек билгеләнүен ачык күрсәтеп торалар. Мондый хезмәтләрнең һәммәсендә дә татар жәмәгатьчелек тарихындагы һәм культура-әдәбият хәрәкәтендәге ике башлангычны — буржуаз-милләтчелек һәм революцион-пролетар башлангычларны бай фактик материаллар жирлегендә, катгый рәвештә каракаршы куеп характерлау кызыл жеп булып сузылды. Чөнки, татар ижтимагый фикер хәрәкәтендә «милли бердәмлек», фәкать «милли азатлык» идеяләре генә өстенлек итте һәм барлык сыйныфларны оештыручы, төп теләкләргә әйдәүче көч тик милли буржуазия генә булды, дип чыгуларның тамырын кисәргә кирәк иде. Шул рәвешчә, татарлар арасында да сыйнфый көрәшнең торган саен үсә килүен һәм бу көрәштә хезмәт ияләренен, соңра пролетариатның да роле зур икәнлеген раслау егерменче еллар башындагы тарихи фикер һәм әдәби тәнкыйть хәрәкәтендә принципияль мәсьәлә булып алга басты. Һәм шушы мәсьәлә яктылыгында ук культура-әдәбият хәрәкәт-

ләрә дә ижтимагый һәм сыйнфый-идеологик мөнәсәбәтләрдән аерылмыйча каралырга, бәяләнергә тиешлеге турында сүз барды. Ләкин тарихи һәм әдәби процессны аңлауның дәрәҗәсін эзләгән вакытта, революцион позициядә торучы тарафның марксизмны бозган вульгар социализм һәм Плехановтан алынган меньшевистик объективистлык рухындагы зур гына хаталары да булды. Бу хаталар озак вакытларгача татар әдәби тәнкыйтенең фәнни-объектив үсешенә тоткарлык ясадылар.

«Марксистлар өчен тарихның бөтен материалы, идеологиянең, әдәбиятның бөтен тармаклары — һәм мәсәле дә тик үткән тормыштагы техниканың, ижтимагый, икътисади хәлләрнең өскә чыгарган жимешләре»,¹ — дигән тезислар күп еллар буенча марксизм исеминән тәкъдим ителделәр. Шулай итеп, идеологик һәм әдәби хәрәкәтләр жәмгыятьнең материал җирлегеннән, базистан үсеп чыга дигән положение берьяклы, хәтта беркатлы аңлатылу аркасында, һәр чорның әдәбияты һәм язучысы шул материал җирлекне үз кулында тоткан катлауларга, шуларның идеологиясенә хезмәт итә дигән ялгыш нәтиҗә ясалды. Бу карашлар үз чиратында һәр чорның әдәби мирасы бөтен күләмдә бертигез хокуклы дигән объективистлык теориясе белән аралаштылар. Татар әдәбиятына мөнәсәбәттә моннан шул килеп чыкты: Тукай, Г. Камал, Ф. Әмирхан һ. б. язучылар татар буржуа әдәбиятына бәйләп каралдылар.

Бер дәвердә туган әдәби фактлар «һәм мәсәле бер дәрәҗәдә үк кыйммәтле булган архив материаллары итеп каралырга тиеш» дигән ялгыш концепциягә таянып, хәтта халык шагыйре Г. Тукай һәм халыкның явыз дошманы Г. Исхакый шикелле, һичбер яктан да берсен икенчесенә янәшә куярга мөмкин булмаган язучыларның иҗатларына мөнәсәбәт тигез булырга тиешлеге турында сөйләнүләр дә булып алды. Әдәби хәрәкәтне аңлатудагы һәм әдәби мираска мө-

нәсәбәттәге вульгар социализм вакыт-вакыт тупас бер төскә кереп, нигилизм һәм космополитизм шикелле куркыныч авыруның тууына да азык бирде. Нигилизм исә мирасны себереп ташлау, аның тарихи ноктадан прогрессив булган элементларын да реакцион дип бәяләү сызыгынан барды. Ә космополитизм татар әдәбиятының милли үзенчәлеген күрмәү, аны гомумән инкяр итү рәвешендә мәйданга чыкты. Безнең әдәби тәнкыйть тарихында бу типтагы сатулашуларның аеруча тупас бер факты Ф. Әмирхан ижатына мөнәсәбәттә гәүдәләнде. «Фатих Әмирханның әсәрләре безнең заман өчен бөтенләй ят һәм зарарлы булса да, безнең социализм төзелеше өчен аларның файда китерерлек бер урыны булмаса да, аның турында язарга, аны марксизм илгә астыннан илэргә, әлбәттә, кирәк»², — дигән нигилистик карашлар белән «коралланып», Г. Толымбай Ф. Әмирханга каршы «үтергеч» монографияләр язуга («Фатих Әмирхан», 1935 ел), «Татар буржуа теле — безнең тел түгел» (1931) диюгә кадәр житеп, безнең культура, әдәбият һәм әдәби тел тарихының күп кенә өлешен реакцион-буржуа мирасы, безгә чит нәрсә итеп күрсәтергә тырышты. Мондый чыгышлар, һичшиксез, егерменче еллардан ук килә торган вульгар социализмның һәм нигилизмның тупас чагылышыннан башка бер нәрсә дә түгел иде.

Әдәби-идеологик хәрәкәтләрнең тарихи-ижтимагый зарурият җирлегендә туган һәм тормыш таләпләре белән бәйләнгән булуларын раслау шикелле объектив, материалистик карашны вульгарлаштыру, аны тар әдәби максатлар өчен бозып аңлату татар әдәбиятындагы яңа агымнарны бәяләү тирәсендә дә чагылып калды. Егерменче еллар башында имажинизм һәм футуризм кебек агымнарның татар әдәбияты өчен табигый, кирәкле һәм законлы булу-булмавы турында да бәхәс купкан иде. Берәүләр (Сарим Фәхри,

¹ Г. Ибраһимов. «Имля, тел, әдәбият мәсьәләләре», 1924 ел, 37—38 битләр.

² Ф. Сәйфи-Казанлы. «Ике татар классыгы турында», җыентык, 1930 ел, 35 бит.

Ф. Бурнаш һ. б.) футуризм һәм имажинизмның татар әдәбиятында урын алуын бер төркем яшь язучыларның әдәби модаларга иярүләре, тотнаксызлыклары һәм һич кирәкмәгән урыннан яңалык эзләп көчәнүләре дип бәяләделәр. «Яңа» агымнарның тарафдарлары исә, мондый карашларга катгый рәвештә каршы чыгып, аларның авторларын марксизмны белмәүдә гаепләделәр һәм үзләренң формалистик мавыгуларын тарихи-ижтимагый зарурият ноктасынан, совет әдәбиятындагы революцион новаторлык итеп аңларга теләделәр. Мәсәлән, К. Нәжминенң «Нәрсәне себереп түгәргә?» дигән мәкаләсе («Безнең байрак» газетасы, 1924 ел, 29 февраль) шул рухта язылган иде. Билгеле, андый куе-лыш совет әдәбиятына тагылып килгән буржуаз әдәбият калдыкларының мәгънәсен аңламаудан, традицияләренң уңай һәм кире якларын дөрес аера белмәүдән гыйбарәт иде. Моңа каршы булучылар да мәсьәләне субъектив ноктадан кире кагу белән генә чикләнделәр, иң күп дигәндә, татар әдәбиятында имажинизм һәм футуризм өчен жирлек булмады диюдән узмадылар. Ике якның да уртак хатасы шунда иде: алар бу мәсьәләнең нигезен, традицияләргә һәм совет әдәбиятына мөнәсәбәттә, фәнни дөреслек белән ачып бирә алмадылар. Егерменче еллар барышында «яңа» әдәби хәрәкәтләргә мөнәсәбәт һәм карашлар каршылыклы булып кала килде. Г. Гали 1930 елда «Пролетариат әдәбияты өчен көрәшкәндә» исемле мәкаләсендә моңа берникадәр ачык-лык кертсә дә, имажинизм белән футуризмның татар әдәбиятында ниндидер уңай роле булганлыгына басым ясаган икелекле тезислардан котылмаган иде.

Буржуаз милләтчелек рухындагы «бердәм агым» теорияләрен кире какканда, шул ук «бердәм агым»ның икенче формасын хәтерләткән якка ташланулар күзгә бәрелеп торды. Һәр чорда әдәбият һәм сәнгатьнең фәкать өстенлек итүче ижтимагый-экономик шартларга һәм өстенлек итүче идеологиягә генә бәйләнештә үсүен беренчел итеп, зарури итеп

аңлату; конкрет чорларга бәйләми-чә, буржуаз сыйныфларны (шул исәптән XX йөз башындагы татар буржуазиясен дә) гомумән прогрессив итеп бәяләү һәм бөтен культура байлыгын шул сыйныфның турыдан-туры булышлыгы, яклавы белән тудырылган итеп күрсәтү; буржуазия белән пролетариат арасындагы антагонизмнан башка булган каршы-лыкларның культура һәм әдәбият дөньясында чагылышына игътибар итмәү, ягъни бер милләт эчендәге ике милләтне, бер милли культура эчендәге ике милли культураны фәкать шул антагонизм белән генә чикләү; татар жәмгыятендәге революцион демократия белән буржуазия арасындагы каршылыктарга, революцион демократия белән социалистик хәрәкәт арасындагы бәйләнешкә тиешенчә игътибар итмәү һәм башка шуның шикелле житди фәнни-методологик хаталар татар культура һәм әдәбият мирасын тулылыгы, дөреслегә белән тикшерү юлында зур гына авырлыктар, аңлашылмаулар килеп чыгуга сәбәп булдылар.

Егерменче еллар башындагы татар әдәби тәнкыйте күтәргән әһәмиятле мәсьәләләрдән берсе татар культура һәм әдәбият тарихын чорларга, дәверләргә бүлүгә бәйле иде. Бу мәсьәлә татар әдәби тәнкыйтендә барган идея-теоретик көрәшнен шулай ук принципиаль бер гәүдәләнеше булып торды.

Егерменче еллар башында татар әдәбияты тарихына бәйләнешле ике зур хезмәт чыкты: болар Г. Газиз һәм Г. Рәхимненң «Татар әдәбияты тарихы» (ике кисәк, 1922) һәм Ж. Вәлидиненң «Очерк истории образованности и литературы татар» (рус телендә, 1923) булып, беренчесендә татар әдәбиятының борынгы чорын, ә икенчесендә XIX йөзнен икенче яртысынан 1917 елга кадәрге чорын күрсәтү максат итеп алынган иде. Татар әдәбияты тарихы материалларын барлау һәм бер системага, тәртипкә салып күрсәтү ягынан бу беренче хезмәтләрнең әһәмиятен һич тә инкяр итеп булмый. Алар хәзер дә әле үзләренң белешмә өчен чыганак булырлык кыйммәтләрен

югалтмаганнар. Ләкин дә ул вакытта ук инде, ягъни әдәби тәнкыйть методологиясен һәм социологиясен марксизм принциплары нигезендә ныгыту өчен барган көрәш кызган бер заманда, бу хезмәтләрнең буржуаз милләтчелек карашлары йогынтысыннан котыла алмаганлыклары тўрында кискен фикерләр булды. Г. Газиз һәм Г. Рәхимнәрнең, «һаман да һәммә төрек кавемнәрен бер коллектив, бер жәмгыять, бер бөтен эгъза дип карап»¹, борынгы татар әдәбиятын гомумән көнчыгыш әдәбиятынан аермыйча, урхун язмаларыннан башлаулары һәм күп кенә төрки әдәби әсәрләргә татарныкы рәвешендә тәкъдим итүләре пантюркизмның гәүдәләнешә дип кире кагылды. Ә Ж. Вәлиди очеркында исә, фәкать татар жәдитчелек хәрәкәте белән бәйлә әдәби фактлар гына үзәккә куелып, алар дини-әхлакый реформа һәм милли азатлык мәсьәләләре ноктасыннан гына яктыртылдылар. Татар әдәбиятының халык революцион хәрәкәтләренә тоташкан сызыклары һәм язучыларының шул хәрәкәтләргә мөнәсәбәте бөтенләй читләтеп үтелде. Буржуаз реформаторлык һәм милләтчелек байрагы астында эшчәнлек күрсәткән язучыларның роле күпертелде, әдәби хәрәкәттә беренчелек, алдынгылык аларга бирелде. Хәтта кайбер язучыларның турыдан-туры социалистик революциягә хыянәт эшләүләренә күз йомылды.

Һичшиксез, мондый концепцияләр белән килешү мөмкин түгел һәм аларны фәнни-тарихи дәрәҗәгә белән кире кагучы принципларны расларга кирәк иде. Мәнә шул принциплардан берсе — чорларга бүлү булып, бу бүленешнең нигезенә, шул вакытларда тарихи-ижтимагый фәннәр куйганча, феодализм, капитализм һәм пролетариат революциясе шикелле гомуми дәверләр салыны һәм татар тарихи-әдәби хәрәкәтенең үзенә хас якларын билгеләүгә дә берникадәр игътибар ителде.

Татар ижтимагый һәм культура-идеология хәрәкәтен өйрәнү юлында

егерменче еллар башында кабул ителгән периодизациянең әһәмияте зур булуын, һичшиксез, искә алырга кирәк. Анда беренче мәртәбә ул хәрәкәтнең катлаулы һәм каршылыклы тарихи картинасы бирелде, аның үз жирлегә капшап каралды, шул жирлектә үсеп чыккан, житлеккән төрле вәкилләрнең, идеологларының урыннарын билгеләргә тырышылды. «Бердәм агым» теориясе тарафдарларының милләтчелекне һәм аерым сайланма шәхесләргә татар ижтимагый-культура хәрәкәтенең төп маяклары иттереп карауларына каршы, ул хәрәкәт Россия чынбарлыгы белән аерылмаслык булып үсә килүенә һәм аның татар жәмгыятендә барлыкка килгән ижтимагый-тарихи зарурияттан туып чыгуына басым ясалды. Үз вакытында ук инде мондый капма-каршы карашлар татар әдәбият һәм тарих белемендә идеализм белән материализмның көрәше итеп бәйләнгән иде.

Чорларга бүлүнең яна схемасын Г. Ибраһимов бирде. Ул шуннан гыйбарәт иде: 1 нче дәвер — кадимче шәрык — Россия мөселманлыгы дәвере. Казан дәүләтенең егылуынан башлап алынды. Аңа кадәргәсе билгесез хәлдә дип каралды. Дөрестән дә, ул вакыттагы татар әдәбият белеменең, әдәбият тарихын өйрәнүнең торышы шундый чикләүгә барырга мәжбүр итә иде. 2 нче дәвер — яңару, жәдитчелек, европалашу дәвере. Капиталистик мөнәсәбәтләрнең һәм буржуаз идеяләргә үсешә өстенлек алу белән бәйләнештә каралды. Дәвам — чама белән XIX йөзнен уртасыннан (Курсави, Мәржаниләр эшчәнлегеннән) XX йөзнен башына кадәр билгеләнде. Моның үзәгендә кадимчелеккә каршы жәдитчелек көрәше баруы әйтелде. 1905 ел революциясе аркасында бу дәвердә катлаулану барлыкка килде. 3 нче дәвер — сыйнфый көрәшләр аша пролетариат революциясенә килү дәвере. Башлангычы итеп беренче империалистик сугыш еллары күрсәтелде. Монда пролетариат белән буржуазия арасындагы сыйнфый көрәш әйдәүче көч итеп саналды.

¹ Г. Ибраһимов. «Имля, тел, әдәбият мәсьәләләре», 27 бит.

Элбәттә, татар әдәбият белеменен хәзерге югарылыгыннан караганда, Г. Ибраһимов тәкъдим иткән һәм күпләгән әдәбият белгечләре озак еллар дәвамында бер таяныч дип санаган бу бүленешнең (соңыннан кайбер ачыклау һәм төгәллекләр ясауга карамастан) бик схематик булуын һәм тарихи-фәнни тотрыгы нык булмавын сизү авыр түгел. Барыннан да бигрәк, өченче дәверне сыйнфый көрәш белән сыйфатлап та, аңа кадәргеләрен бу көрәштән читтә торган шикелле итеп бәяләү күзгә ташлана иде. Димәк, дәверләргә бүлүнү идея-политик сызыгы, эчтәлегә тарихи конкретлык, социологик төгәллек һәм методологик эзлеклелек белән бирелмәгән иде әле. Гомумән, егерменче елларның әдәби тәнкыйть социологиясендәге берьяклылык, идея-эстетик процессны вульгарлаштыру, ягъни аның үзенчәлеген күрәп житкерә алмау, бу урында да ярылып ятты.

Алынган схеманың — дәверләргә бүлүнү эчтәлеген тарихи-социологик планда ачу юнәлешендә күп кенә фактик материаллар тупланып, тырышып эзләнүләр ясалса да, ижтимагый-тарихи процесс белән культура һәм әдәбият хәрәкәтен бер-берсеннән аерып карауга игътибар бик аз булды. Киресенчә, әдәби хәрәкәтне ижтимагый-экономик үсешнең гадни бер тагылмасы, идеологик иллюстрациясе итереп күрсәтү белән мавыгылды. Мәсәлән, Г. Сәгъдинең «Татар әдәбияты тарихы» (1926 ел) энә шул типтагы уңышлы һәм кимчелекле якларны аеруча бер ноктага туплап чагылдырган хезмәтләрдән иде. Монда әдәбиятны, язучыны көчләп һәм тупас рәвештә социологик схемага буйсындырырга тырышу белән әдәби хәрәкәтнең һәм аерым язучының үзенчәлеген, спецификасын күрсәтергә омтылыш чуар һәм каршылыклы бер төс алды.

Әдәбиятка, әдәби эсәргә һәм язучының ижатына мөнәсәбәттә вульгар социологизмны берише тәнкыйтьчеләр хәтта какшамаслык принцип дәрәжәсенә күтәрергә дөмәтәштылар. «Марксист тәнкыйтьчеләрен беренче һәм нигез задачасы,— дип язды Х. Нигъмәти (Хәнәф На-

ум), — әдәбиятның социологический табигатен шыр-ялангач көенчә укучының алдына китереп бастыру. Моның өчен: тормыш механизмын, аның пружиналарын, аның тарихи барышларын өйрәнәп эш итәргә кирәк» («Безнең юл» журналы, 1926, № 1—2). Билгеле, мондый тезисларның хәзер һәркемгә дорфа һәм көлке булып тоелуы гажәп булмас. Ләкин дә алар үз заманында тәнкыйть социологиясен аңлау һәм аның белән эш итү никадәр «шыр-ялангач» бер төскә керү алдында калуны да искәртсә кирәк.

Егерменче еллар дәвамында татар әдәби тәнкыйте дә, илдә барган әдәбият һәм тәнкыйть хәрәкәтенен көчле йогынтысы астында, үсә, катлаулана һәм күп төрле авырлык-каршылыкларны кичерә килде. Бигрәк та егерменче елларның икенче яртысында әдәбиятның сәнгатьчә үзенчәлеген тикшерүгә дә игътибар артты. Мәсәлән, Г. Гали үзенең «Без әдәбият тарихын ничек аңлыйбыз?» дигән макаләсендә («Безнең юл» журналы, 1927, № 2) Г. Рәхим, Г. Газиз, Ж. Вәлиди һәм Г. Сәгъди чыгарган әдәбият тарихы очеркларын тәнкыйть итеп, аларның әдәбиятка мөнәсәбәттәге ике зур кимчелеген күрсәтте: беренчесе — әдәбиятны гомумән культура тарихыннан аерып карый белмәү һәм икенчесе — әдәбиятның тел аша чагылган сәнгать төре буларак үзенчәлеген ача алмау. «Әдәбият тарихының төп материалы, тикшерә торган нәрсәсе, — ди Г. Гали, — матур әдәбият булырга тиеш... Әдәбият өчен генә махсус булган моментларны тикшерүдә, мәгълүм ижтимагый-икътисади барышның матур әдәбиятка ничек тәэсир итүен тикшерүдә булырга тиеш».

Г. Нигъмәти һәм Г. Гали кебек тәнкыйтьчеләрнең кайбер хезмәтләрендә энә шул юнәлештәге уңышлы эзләнү һәм күзәтүләргә табарга мөмкин. Әмма бу очракта да РАПП теорияләре басымы астында зургына хаталар эшләнде. Әдәбияттагы һәрбер сәнгатьчә чарадан, эстетик бизәктән ниндидер бер идеянең чагылышын эзләү шикелле примитивизм да урын алды. Шулу вакытта рус тәнкыйтендәге формализм да

килеп кереп, Х. Вәлинец «Әдәби типлар механизмы» (1929) кебек, принципсыз һәм схоластик хезмәтләре өчен ул бер чыганаҡ һәм таяныч булды.

Егерменче елларда әдәби тәнкыйть теориясе шундый буталу һәм бер чиктән икенчесенә бәрелеп тору хәлен кичерсә дә, аның социологиясендә, төп идея-политик позициясендә ныгу барды: ул тәнкыйтьнең алдынгы өлеше, марксизм-ленинизм тәғлиматына таянуны үзенә нигез максаты итеп, әдәбият һәм сәнгатьнең тарихи үсешендә сыйнфыйлык, партиялелек карашларын яклады һәм раслады, буржуаз рухтагы бозуларга, чыгышларга карата үзенә килешмәүчән булуын һәрвакыт белдереп торды.

Мәгълүм ки, егерменче еллардагы әдәби хәрәкәт гажәп бер катлаулы һәм каршылыклы күренеш булып тәрәккый итте. Бу чорда төрле әдәби метод һәм агымнарның аралашуы, хәтта бәрелешүе барлыкка килде. Чөнки революция алдыннан гына булган әдәби хәрәкәт белән аннан соң башланган хәрәкәт арасында кытай стенасы корылмаган иде. Идеология һәм сәнгать дөньясындагы үзгәрешне болай күз алдына китерү мөмкин дә түгел. Мондый үзгәрешнең үткәндәгеләр белән тыгыз бәйләнештә тирәннән кубарылып һәм газәплә бер төстә мәйданга чыгуы — менә шул реаль бер факт иде. Ә менә егерменче еллар тәнкыйтендә һәм аннан соң да әле бер-берсенә тоташып торган ике чор әдәбиятының мөнәсәбәтенә, бәйләнешенә кытай стенасы аша караулар булды. Традиция һәм новаторлык күренешләренең нинди жеплә, сызыклар һәм ермаклар белән үзара тоташуына игътибар итмәү генә түгел, хәтта аны кире кагу шикелле үтә суллык чире дә күренеп калды. Шул чир белән авыручылар: «Пролетариат язучысы булсаң, булуйм дисәң, иске язучылардан, иске мәдәнияттән акыл ал, өлгә ал, имеш. Шул партия юлы, шул ленинизм һәм шул марксизм, имеш», — дип, иске мирастан һәм аны яклаучылардан ирония белән көлеп чыктылар. (*«Безнең юл» журналы, 1925, № 3*

122 бит). Мондый фикерлэрнең партия карашыннан никадәр ерак икәнлеген әйтеп торасы да юк. Комсомолның III съездында ук инде В. И. Ленин иске мираска төкереп карауның марксизмга төбе-тамыры белән чит булуын ачып салган иде.

Шулай ук егерменче елларда яңа әдәби метод һәм агымнарны үткәннән аерып алган хәлдә, саф көенчә күз алдына китерү турында сөйләүләрнең дә нигезсез икәнлеген исбатлауга хәжәт юк. Ләкин бу очракта да хакыйкәтне, дәрәжәне эзләү җиңел генә бармады. Ул еллар тәнкыйтендә әдәби метод төшенчәсен билгеләү һәм куллану байтак бугалчык булып, аның фәнни нормага керүе, төгәл ачыклануы тәэмин ителә алмады әле. Әмма, шуңар да карамастан, бу юнәлештәге теоретик башлангыч һәм эзләнүләр дикъкәтне җәлеп итәргә тиеш, дип уйлыйбыз. Чөнки бүгенге совет әдәбият белеме һәм тәнкыйте ирешкән фәнни казанышның байтак яралгылары һәм чыганаclarы шул чорда барлыкка килде.

Егерменче еллар әдәби тәнкыйтендә баштарак аеруча күзгә чалынган һәм бер-берсенә капма-каршы итеп аңлатылган төшенчәләр — буржуа әдәбияты һәм пролетариат әдәбияты мәгънәсендә булып, боларның эчтәлегендә критик реализм һәм социалистик реализм төшенчәләренендә кайбер элементлары чагылып калды. Ләкин дә шунысы ачык иде: ул төшенчәләр — әдәби методларны түгел, ә әдәбиятның сыйнфый-идеологик категория булуын күрсәтү өчен кулланылдылар. Егерменче еллар башында шул төшенчәләрне татар әдәби тәнкыйтендә иң уңышлы итеп ачкан хезмәтләрдән Г. Ибраһимовның «Пролетариат әдәбияты турында» (1924) дигән әсәре булып, бу әсәр ике әдәби лагерьның — юнәлешнең идея йөзен һәм аларның бер-берсенә мөнәсәбәтен татар әдәбияты мисалларына таянып күрсәтүгә багышланды.

Билгеле бервакытларга кадәр тән-
кыйть телендә реализм төшенчәсен
әдәби метод мәгънәсендә ачык аң-
лау булмаса да, без ул төшенчәнең
әдәби ижат эшендә генә түгел, тән-

кыйть практикасында да, — элбәт-тә, бик зур кыенлык һәм акрынлык белән, — гражданлык хокукы ала баруын күрәбез. Социалистик революциягә кадәр үк инде Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Камал кебек язучылар татар әдәбиятының реализм юлыннан үсәргә тиешлеген яклап, моны үзләренә аерым мәкалә һәм рецензияләрдәгә фикерләре аша да искәртеп калдырганнар иде. Дөрөс, татар реалистик әдәбияты вәкилләре әдәби ижат методының теоретик нигезләрен нинди дә булса фәнни һәм эстетик системага салып аңлату максатын куймадылар. Әмма алар үзләренә ижатлары реалистик юнәлештә булуын һәм гомумән татар әдәбияты шушы олы юлдан атларга тиешлеген аңлап эш иттеләр. Бу момент исә теоретик орлыгы нык булган бер зур эстетик фикер традициясе итеп каралырга тиеш.

Совет әдәбиятының классик мирас белән бәйләнештә киңәя һәм ныгый барган реалистик юнәлешен яклау революциядән соң инде тиз арада ачыкланып, көчәеп китте. Бу яктан да, һичшиксез, өлкән буын язучылар үрнәк булып калдылар. Алар бу чорда үзләренә эсәрләрен реализм нигезендә язулары белән бергә, яш буын әдипләргә үрнәк булырлык теоретик кинәшләр дә бирделәр. Хәтта бервакытларны турыдан-туры романтизм позициясенә басып, Тукай реализмының халыкчанлыгына ялгыш караган Г. Ибраһимов та социалистик революциядән соңгы әдәбиятта реализм бердәнбер олы ижади юл икәнлеген икеләнмичә, ачык рәвештә икътар итте. Дөрөс, егерменче еллар башында ук әле реализм атамасын турыдан-туры куллануны очрату кыен булып. Әмма яңа әдәби методның рухы, чын табигате ничек булырга тиешлеген, аның эстетик генезисын дөрөс билгеләгән фикерләрдән реализм төшенчәсен сиземләү читеп түгел. «Әдәбият, — дип язды Г. Ибраһимов 1922 елда, — тормышның (яки хыялының) матур дөньяларын, авыр фажигаларын, жәһәннәмнәрен, жәннәтләрен, рухи драмаларын, кайгы-шатлыкларын... жанлы күренешләр, тере вакыйгаларны тасвирлар белән бергә ачып

бирсен» («Татарстан хәбәрләре», 1922, № 96). Һәм шуның белән бергә үк яңа әдәбиятның революция китергән чынбарлыкка нык басып торырга тиешлеге турында кат-кат әйтелде.

Егерменче елларда күп кенә язучы һәм тәнкийтьчеләр безнең әдәбиятның үзенчәлеген һәм аның сәнгатьчә яңалыгын күрсәткән төгәл билгеләмәне табарга омтылдылар. Рус әдәбиятында, мәсәлән, Маяковский яңа чордагы реализмны «тенденциоз» дип, А. Толстой «монументаль» дип сыйфатладылар. Болар белән бергә «пролетариат реализмы» дигән термин да киң кулланыш ала барды.

Егерменче еллар давамында реализмны теоретик рәвештә яклап, аның әдәби метод буларак өстенлеген раслау татар тәнкийтендә алгы планга куелды. Г. Нигъмәти һәм Г. Гали кебек тәнкийтьчеләрнең хезмәтләрендә энә шундый тенденция ачык үткәрелде. Аларның бигрәк тә Г. Ибраһимов, М. Гафури, Н. Такташ, Х. Туфан һәм башкаларның ижатына багышланган мәкаләләрендә, әдәбиятның чынбарлыкка мөнәсәбәтенә нык игътибар итеп, әдәби процессны реализм ноктасыннан күзәтергә, бәяләргә омтылыш нык сизелде. Ләкин күп кенә очракларда «әдәбияттагы реализмны — тормыштан аңга күчү дип, тышкы тормыш һәм андагы нәрсәләр дөньясынан кешенең эчке тормышына күчү дип»¹ аңлау рәвешендәгә схоластика әдәбиятның, сәнгатьнең үз эченә, үзенчәлегенә керү юлында ныклы теоретик таяныч түгел, ә зур тоткарлык булып торды.

Бу чорның азакларына таба пролетариат реализмы стиле һәм буржуа реализмы стиле дигән атама-төшенчәләргә басым ясалып, болар аша әдәби методларның үзләрен берникадәр конкретрак күз алдына китерү теләген дә сизәргә мөмкин иде. Г. Нигъмәти һәм Г. Галинең «Ун ел эчендә татар матур әдәбияты» (1930) дигән альманахтагы зур-зур мәкаләләре, Г. Сәгъдинең «Про-

¹ П. С. Коган сүзләре. «Безнең юл» журналы, 1927, № 9, 22 бит.

летариат диктатурасы дәверендә татар әдәбияты» (1930) исемле китабы егерменче еллар тәнкыйтенен соңгы теоретик сүзләренә үрнәк булып килә алалар. Боларда һәм элекке әдәбияттагы, һәм совет әдәбиятындагы сәнгатьчә методларны, өлешчә реализмны гомумән аңлау юнәлешендә булса да, игътибарга лаеклы тезислар бирелгәннәр. Ләкин бу тезислар әле РАПП догмаларында гәүдәләнгән житди хаталар белән аралашканнар.

«Пролетариат әдәбиятына шундый бер юл табарга кирәк ки, — дип чыкты Г. Гали, — ул юл әдәбият аркылы әнә шул бөек тарихи функцияне (ягъни пролетариатка һәм партиягә хезмәт итүне. — Г. Х.) иң уңышлы рәвештә үтәрлек юл булсын! Бу юл мәсьәләсе — пролетариат әдәбиятының иңат методы мәсьәләсе. Хәзерге вакытта татар пролетариат әдәбияты да үз алдына шул мәсьәләне куярлык баскычка житте. Бу үзе зур уңыш. Хәзер бу мәсьәләдә төп ачыклык бар: пролетариат язучыларының иңат методы — диалектик материализм методы булырга тиеш» («Пролетариат әдәбияты өчен көрәшкәндә») ¹.

Совет әдәбиятының беренче ун еллыгында тупланган реалистик тәжрибәне теоретик йомгаклап, әдәби хәрәкәтнең яңа үсешенә ачык юнәлеш бирү өчен, сәнгатьчә методның идея-эстетик әһәмиятен тулысынча билгеләү ихтыяжы туганлыгы шиксез иде. Әдәби тәнкыйть исә менә шул ихтыяжны теоретик бер формага кертү шикелле зур бурыч алдына килеп басты. Ләкин РАПП теоретиклары күтәргән, ә аларга иярәп ТАПП житәкчелеге тарафыннан татар тәнкыйтендә алга этәрелгән хата лозунг — әдәбият-сәнгать методын философиядәгечә диалектик материализм методы белән бер итеп карау, шуның белән алмаштыру шикелле догматизм мәсьәләнен элекке куелышындагы вульгар социологизмны икенче төстә кабатлауга гына китерде.

Моңардан котыла баруда бигрәк тә партия Үзәк Комитетының «Әдәбият-сәнгать оешмаларын яңабаштан кору турында» 1932 елда чыгарган карары һәм шуның яктылыгында утызынчы еллар башында куелган социалистик реализм лозунгысы әдәби тәнкыйтьтә дә хәлиткеч борылыш ясауга этәргеч бирде.

Партия «дөрөслекне язарга» дигән бурычны бөтен тулылыгы һәм жаваплылыгы белән көн тәртибенә куйды. Совет әдәбиятының иңат методын социалистик реализм дип билгеләү үзенә бөтен асыл мәгънәсә белән раппчыларның «сәнгатьтә диалектик материализм» дигән лозунгысына каршы тора иде. Бу лозунг алдан хәзерләнгән «диалектик» схемалар — «тезис, антитезис һәм синтез»лар белән әдәбиятта «тере кеше» образын тудыру мөмкинлеген бәхәс итсә, ягъни язучы белән тормыш арасындагы мөнәсәбәтне турыдан-туры түгел, ә жанлы иңат эшен корыта торган теория һәм догмалар аша күрергә өндәсә, социалистик реализм лозунгысы исә чынбарлыкны тирәннән өйрәнә, аны сәнгатьчә гомумиләштерүгә, дөрөс чагылдыруга юл ачты.

Егерменче еллардагы татар әдәби тәнкыйтендә шулай ук принципиаль төс алган икенче бер мәсьәлә — романтизмга мөнәсәбәттән, аны аңлау тирәсендә барган бәхәстән гыйбарәт. Моның да төп юнәлеше әнә шул югарыда искә алынып үтелгән мәсьәләләр белән аерылмаслык булып бәйләнгән иде.

Октябрь революциясенә кадәрге әдәби-эстетик көрәш шартларында ук инде «татар әдәбиятының олы юлы ничек булырга тиеш» дигән сорауга берише тәнкыйтьчә һәм язучылар, реализмны үтелгән баскыч дип кире кагып, «милли романтизм» ноктасыннан жавап бирергә теләделәр. Мәсәлән, Г. Газиз 1913 елда «Яшь әдәбиятыбызда «Яшь йөрәкләр»» дигән рецензиясендә (Г. Ибраһимовның «Яшь йөрәкләр» романына карата) болай язган иде: «Мин хәзерге реалист булып газәплануны үзен ялган реализм дияр идем. Чөнки хәзер безнең милли хисләр куәтләнгән, милли музыка,

¹ «Ун ел эчендә татар матур әдәбияты», 90 бит.

халык жыры вә музыкасына әһәми-
ят биргән, үзебезнең үткән көннәре-
безне артыбызга борылып карый
башлаган бер заманыбыз, — бездә
ник романтизм булмасын?» («Аң»,
1913, № 11, 191—192 битләр).

Г. Рәхимнең, Г. Газизнең, Н. Ду-
мавинының һәм дә тагын кайберәүләр-
нең бигрәк тә 1912—13 еллардан
соңгы чыгышлары энә шул типтагы
романтизмны табу һәм нигезләү мак-
сатын куйдылар. Алар, барыннан да
элек, милли үткәнгә йөз белән бо-
рылган һәм милли мифологиягә ни-
гезләнгән романтизмны тәкъдим ит-
теләр. Бу, һичшиксез, милләтчелек
хәрәкәте тудырган консерватив, хәт-
та реакцион романтизм теориясенең
бер гәүдәләнешә иде. Шул вакыт-
ларда әдәбият мәйданына чыккан
Ф. Бурнаш кебек яшь шагыйрьләр
шушындый романтизм йогынтысын
алган поэмалар да яздылар. Ләкин
Октябрьга кадәр татар әдәбиятын-
да романтизм фәкать бер юнәлештә
генә күренмәде. Аның прогрессив
элементлары да бар иде. Кешенең
иҗтимагый һәм мораль изелүенә
каршы көчле протест, нәфрәт белән
сугарылган романтизмның, мәсәлән,
Г. Ибраһимов, М. Фәйзи һәм Ш. Ба-
бич кебек күренекле язучылар ижа-
тында сизелерлек чагылуын һич тә
инкяр итеп булмый. Билгеле, бу
язучылардагы романтизмның идея-
тематик эчтәлегендә һәм эстетик дәр-
жәсендә, бер-берсе белән чагыш-
тырганда, байтак аерымлыklar та-
барга мөмкин. Шулай ук Октябрьга
кадәр Г. Ибраһимов әдәби деклара-
цияләрендә «сәнгать — сәнгать өчен»
дигән карашларның урын алуы да
мәгълүм. М. Фәйзи романтизмында
исә бик борынгыдан килә торган
әдәби традицияләргә барып тоташ-
кан сызыклар да калкып чыктылар.
Ничек кенә булмасын, боларның һәм-
мәсе бергә татар әдәбиятында ро-
мантизмның катлаулы, каршылыклы
бер хәрәкәт төсен ала башлавы ха-
кында сөйли иде. Димәк, романтизм
мәсьәләсенен элекке татар әдәбия-
тында да һәм әдәби тәнкыйтендә дә
билгеле бер күләмдә урын алуы, та-
мыр жәя башлавы чын, реаль бер-
нәрсә иде. Шунар күрә дә егерменче
еллар тәнкыйтендә романтизм тирә-

сендәге фикерләрнең бер очы туры-
дан-туры энә шул реаль нәрсәгә то-
ташкан. Ә икенче яктан романтизм-
ның совет әдәбиятында булу-булма-
вына карата җавап та таләп ителде.

Бу урында без революциядән соң-
гы әдәбиятыбызның үз эчендә ро-
мантик тенденцияләрнең ничек чагы-
лышын ачуны максат итеп куймый-
быз. Бу мәсьәләнең теоретик яктыр-
тылышыннан бигрәк, әдәби иҗат өл-
кәсендә, әдәби хәрәкәтнең үз эчендә
аеруча катлаулы һәм каршылыклы
булып калуын гына искәртәбез. Бу
чорда күп кенә язучылар һәм тән-
кыйтьчеләр реализм белән роман-
тизм арасындагы аерманы да, ур-
таклыкны һәм гомумән мөнәсәбәтне
дә теоретик яктан конкретлаштыра
алмадылар әле. Әмма шунысы факт:
егерменче елларның башында ук
инде тормыштан аерылган, яңага
битарафлык күрсәткән яки ана ка-
рышкан, әмма үзенең тамырлары
белән искегә бик нык тоташкан ро-
мантизмга каршы көрәш кызып
китте.

Бу чорда романтизм турындагы
теоретик эзләнү һәм фикер йөртүнең
беренче ачык мисалы итеп Г. Рә-
химнең Такташ ижатына багышлан-
ган «Нәләтләр шагыйре» дигән зур
мәкаләсен күрсәтергә мөмкин («Без-
нең юл» журналы, 1923, № 10—11).
Г. Газизнең югарыда искә алынган
тезисларын өлешчә дәвам иттереп,
Г. Рәхим татар әдәбиятында роман-
тизмның 1905 елдан соң сәхнәгә чы-
гуын һәм аның Г. Тукай, Дәрдемәнд,
С. Рәмиев шикелле шагыйрьләр
ижатында яралып калуын әйтергә
тели. «... Ләкин соңга калып килгән-
гә, романтизм бездә аерым бер дә-
вер тәшкил итмәде, бәлки һәрвакыт
реализм белән бергә буталып йөр-
де», — дигән кызыклы гына бер те-
зисны да ташлый. Әмма бу очрак-
та да Г. Рәхим «татар романтизмы»
дигән төшенчәгә басым ясап, аның
төп эчтәлеген Г. Газиз мәкаләсе ру-
хында билгели. Г. Рәхим элекке та-
тар әдәбиятындагы романтизмның
икенче ягын шулай ук күрсәтә ал-
мады. Аны фәкать милли хорафәт
һәм үткәнгә әйләнәп карау сызы-
гынан гына аңлатты. Шуннан ки-
леп, «ниһаять, бу әдәби хәрәкәт үзе-

нең поэмалары, «Таһир-Зөһрә»ләре белән романтик Фәтхи Бурнашны китереп чыгарды», — диде. Революциядән соңгы татар әдәбиятында Байроннарға якын романтизмны давам иттерүче дип Г. Рәхим Такташны алды. Аны С. Рәмиев башлаган «давыл вә һөжүм» романтизмының икенче вәкиле рәвешендә бәяләде. Г. Рәхим фикеренчә, Такташ «төп рухлары көрәш һәм революционерлык, ...төбәп барган кәгъбәләре сыйнфый вә ижтимагый әмәлләр» булган шагыйрьләренең һәммәсеннән аерыла, ул «үзенә башка бер «фронт» тәшкил итә». Ул аерым бер сыйныфка һәм ижтимагый явызлыкка каршы сугышмый, ә инсанның шәхсиятен, аның шәхси иреген изүче никадәр көчләр бар, шуларның барысына бердән сугыш ача, протест ясый, «нәләр»ләре яудыра».

Һичшиксез, Г. Рәхим Такташ романтизмында бик электән килә торган шартлы әдәби образларны, традицион жирлекне һәм аның индивидуалистик табигатен күрсәтү ноктасыннан бүген дә игътибарга лаеклы тезислар бирде. Ләкин бу тезислар үз вакытында әдәбиятның сыйнфый-идеологик функциясен, язучының аерым сыйныфка хезмәт итүен аңламау төсендә кабул ителеп, каты һөжүмгә очрадылар, һәм шуның аркасында татар әдәбиятындагы романтизмны фәнни-объектив бәяләү мәсьәләсе читтә калды. К. Нәжминенң, нигездә Г. Рәхимгә каршы язылып, «Әдәби агымнар һәм тәнкыйть» исеме белән басылган мәкаләсә дә («Безнең юл» журналы, 1923, № 12) гомумән традицияләргә «революцион новаторлык», яңа ижтимагый-сыйнфый идеаллар өчен кире кагу рухында булды, һәм монда «иске шигърият... үзен тудырган иске җәмгыять, иске тормыш белән бергә бетәргә тиешле» дигән караш өстенлек итеп, татар әдәбиятында романтизмның үткәндәге һәм хәзерге чагылышы турында бәхәс йөртергә урын калдырылмаган иде.

Егерменче еллар давамында романтизмга мөнәсәбәт, әйткәнәбезчә, бик каршылыклы һәм чуар төстә барды. Нәп чорында жанланып киткән, әмма күп кенә ягы белән

искене хәтерләткән һәм яңа чорда, һичшиксез, консерватив булып калган романтик күренешләргә кире кагу һәм аларга һөжүм итү икенче чиккә дә китереп чыгарды: романтизмны гомумән совет әдәбияты өчен яраксыз, чит бер нәрсә, бетәргә тиешле традиция итеп карау урын алды. Әлбәттә, бу очракта рус тәнкыйтендәге шундый ук карашларның йогынтысы да кечкенә булмады.

Г. Рәхим һәм Х. Вәли кебек тәнкыйтьчеләрнең романтизмны теге яки бу күләмдә яклап чыгулары белән килешмәвен белдереп, 1927 елда «Безнең юл» журналы редакциясе, Х. Вәлинең Ф. Бурнаш поэмалары турындагы мәкаләсенә искәртмә итеп, мәсәлән, болай язган иде: «Хәзерге вакытта пролетариат әдәбиятын нинди дә булса бер агым монополиясенә алу, әлбәттә, ялгыш булып иде. Шулай да без нинди агымнарның пролетариат әдәбияты өчен зарарлы һәм киләчәктә бетәргә тиешлекләре турында ачык әйтергә, үзбездә ачык хисап бирергә тиешбез... Романтизмны безнең хәзерге әдәбият өчен яраксыз һәм зарарлы агым дип атаудан «ерак тору» — дәрәс караштан да ерак тору дигән сүз. Чөнки хәзерге вакытта романтизм — безнең әдәбиятка иң зарарлы агымнарның берсе» («Безнең юл», журналы, 1927, № 8).

Мондый карашларны РАПП теорияләренә иярүчеләр аеруча тырышып якладылар. Безнең тәнкыйтьтә бигрәк тә Г. Гали гомумән романтизмның совет әдәбиятына чит бер агым икәнлеген раслау сызыгынан барды. Бу раслауның нигезендә «революциягә чаклы татар милли буржуа әдәбияты белән хәзерге татар революцион әдәбияты бөтенләйгә бер-берсенә каршы булган әдәбиятлар»¹ дигән караш ятып, романтизм исә тулысы белән шул буржуа әдәбиятының ижат методы итеп саналды. Романтик язучының хыялы — материал күренеш түгел, ә рухи күренеш кенә, дигән караштан чыгып, романтизм чынбарлыкны бозудан һәм мистикага бирелүдән гый-

¹ «Ун ел эчендә татар матур әдәбияты», 1930 ел, 89 бит.

барәт днюгә кадәр киленде. Берни-кадәр вакыттан соң Г. Гали үзенен романтизм турындагы карашларын өлешчә үзгәртү юлына баса барды. Аның Такташ ижаты турындагы очерклары шуна берникадәр мисал була ала. Ләкин монда да әле Г. Гали Тукай белән Такташта бер үк вак буржуа романтизмы булуын әйтеп, аны идеализм дип атады һәм шулай ук романтизм белән символизм арасына тигезлек билгесе куяр-га теләде. Монда шуны да искә алырга кирәк: егерменче еллар башында Такташны Г. Рәхим романтизмга, ә Г. Ибраһимов символизмга¹ бәйләп характерлаган булсалар, бу чорның азагында инде Такташны әнә шул агымнарның икесенә дә ияр-еп, әдәбиятка чыккан иттереп күрсәтү көчәйде. Хәзер дә әле ул мәсьә-лә төгәл бер ачыклык алып бетерә алганы юк.

Романтизм турындагы карашлар-ның татар тәнкыйтендә аеруча ак-тивлашып киткән вакыты 1927—28 еллар тирәсендә булып, бу, бер як-тан, Ф. Бурнаш ижатын яңадан бәя-ләү һәм, икенчедән, Г. Ибраһимов ижатын өйрәнү (бигрәк тә язучы-ның 20 еллык ижат юбилее унае) бе-лән дә бәйләнгән иде. Әдәби тән-кыйть практикасында урнашкан со-циологизмга буйсынып, Ф. Бурнаш романтикасы гомумән хөкем ителсә, Г. Ибраһимов исә Октябрьдан соң-гы ижаты белән романтизмнан бө-тенләй аерылган итеп бәяләнде. Г. Сәгъди дә Г. Ибраһимов юбилее-нә багышлы макаләсендә («Галим-жан Ибраһимов», *Жыентык*, 1928) гомумән 1905 елдан соңгы татар әдәбиятында, аеруча Г. Ибраһимов ижатында, романтизмның гәүдәлә-нешен ижтимагый реакция, идеоло-гик төшенкелек нәтижәсе итеп аңла-та. Мондый тезиста, әлбәттә, мәсь-әләне вульгар социологизм рецепт-ларынан чыгып, беркатлы гына хәл итү чагылды. Шул чорның күренекле рус тәнкыйтьчеләреннән П. С. Ко-ганның да татар классик әдәбияты-на багышланган хезмәтләрендә, — хәзерге көндә дә истә тотылырга хаклы кайбер әһәмиятле фикерләре

белән бергә, — татар әдәбиятындагы реализм һәм романтизм мәсьәләсенә карата икелекле позициядә торуы татар тәнкыйтьчеләренә өлешчә йо-гынты ясаган булса кирәк. П. С. Ко-ган «Татар әдәбияты турында»² ди-гән макаләсендә элекке татар әдә-бияты калдырган проза һәм драма жанрлары «башлыча ачык һәм кис-кен рәвештә реализмга корылган» дип әйтсә дә, поэзиягә һәм хосусан Тукай ижатына карата сөйләгәндә, бөтенләй икенче мотивка игътибар бирә: «яшь вакытта яшынган һәм көчле вакытта күкрәгән Тукай ах-рында сүнә» дигән иске тезис белән эш итә. Гомумән алганда, Коган, татар әдәбиятына нисбәтән, роман-тизм төшенчәсен туры кулланудан сакланса да, әмма аның сүз сөрә-шеннән шуны күз алдында тоткан-лыгын төсмерләргә мөмкин.

Үзенен ижат практикасында, ре-волюциягә кадәр генә түгел, аннан соң да романтизм традицияләрен яңа жирлектә давам иттереп, алар-ны социалистик реализмның ае-рылмас эстетик өлешенә әйләндергән Г. Ибраһимов та, әдәби тәнкыйть-тәге социологизм догмаларына ия-реп, реализм белән романтизм ара-сындагы мөнәсәбәткә берьяклы ка-раш ташлады. Ул 1927 елда Г. То-лымбайга жибәргән хатларының берсендә болай ди: «Мин — реалист мөхәррир. Беренче әсәрәмнән хәзер-гәчә шул әдәби мәсләктә яздым. Арада кайбер әсәрләремдә роман-тизм элементларының берәз куера төшкән урыннары булгалады (реак-ция чорында). Ләкин төп мөһәри-жә — нигез реализм иде» («Безнең юл» журналы, 1927, № 12, 33 бит).

Китерелгән фактлар шул хакта сөйлиләр: егерменче еллар дәвамын-да романтизмга кире караш алга этәрелде һәм аның совет әдәбиятын-дагы реализм белән һичбер төрле алыш-биреше, бәйләнеше булмаска тиешлеге таләп ителде. Шуның ар-касында үзенен ижат эшендә теге яки бу күләмдә романтизмга мөнә-сәбәте булган язучылар да, совет әдәбиятында романтизмның урыны,

¹ «Татарстан» газетасы, 1924, № 7(919).

² Татарчага тәржемәсе «Безнең юл» жур-налы, 1927, № 8—9 да басылган.

чагылышы ничек булырга тиеш, дигән сорауга катгый һәм уңай җавап бирергә батырчылык итмәделәр.

Ләкин дә бу хәл әле, әдәби тәнкыйтьтә романтизм мәсьәләсә бөтенләй теоретик эзләнүләр божрасыннан төшөп калды, дигән сүз түгел. Берәүләр хакыйкәтне бик өстән генә күрсәләр, икенче берәүләр исә фәнни объективлык юлыннан барырга тырыштылар. Болар арасында бигрәк тә Г. Нигъмәтинен кайбер кыю адымнарын, тырышлыгын искә алырга кирәк. Туры гына әйткәндә, Г. Нигъмәти татар әдәбиятындагы романтизмның прогрессив канатына беренче буларак игътибар итте, аңа дәрәс бәя бирү юнәлешендә фикер йөртте дисәк, һич хата булмас дип уйлыйбыз. Аеруча да аның Ш. Бабич һәм Г. Ибраһимов ижатына баглы фикерләрендә татар романтизмындагы уңай һәм кире күренешләргә аерып карарга теләве, романтизмның тарихи жирлеген, идея-эстетик бертөрлө булмавын төшенүе күзгә бәрелә. Мәсәлән, ул үзенә Г. Ибраһимов ижатына багышланган мәкаләләренен берсендә 1929 елда мондый юлларны язды: «Г. Ибраһимовның әсәрләрендә романтизм — реакциячел сыйныф романтизмы түгел, бәлки бөек борылыш еллары дулкыны эченә кереп тә, монда ныклап көрәш алып бару батырлыгына ирешә алмаган, шулай да бер як чытә битараф кала да

алмаган ижтимагый төркемнәр карашын күрсәтә торган романтизмнан гыйбарәт. Татарда бу төркем исә, гомуми реакция дулкыны сәбәплә төшенкелеккә бирелгән, шулай булса да, «бу карангы төн»нең мәңгә яшәмәячәген сизенгән төркем — тайпылучы вак буржуа төркеме иде» (Г. Нигъмәти, *Сайланма әсәрләре*, 1958 ел, 59 бит).

Әлбәттә, Г. Нигъмәтинен романтизм турындагы тезислары белән бәхәсләшәргә, аларның социологик яктан гына яктыртылуын әйтергә мөмкин. Чөнки ул да үз чорының хаталарыннан азат түгел. Әмма аның бу очракта татар әдәбиятындагы прогрессив романтизмны дәрәс аңлауга табан бер житди адым ясауы, фәнни ачышы бәхәссез иде.

Без бу мәкаләдә егерменче еллар тәнкыйтендә күтәрелгән барлык мәсьәләләргә дә күздән кичерү максатын куймадык. Бу чордагы әдәби тәнкыйть әле жентекләп өйрәнелүгә көтә. Аның уңай һәм кире якларын бер-берсеннән аерып, татар әдәби тәнкыйтенен үсеш баскычындагы материаллар итеп кенә түгел, ә бүгенгә тәнкыйтебезнен, әдәбият белемебезнен үсү юлында фәнни бер чыганаҡ, таяныч жирлегә итеп тә карарга тиешбез. Татар совет әдәбияты тарихын өйрәнүгә һәм аның белән кызыксынучы иптәшләр бу мәсьәләгә ныграк игътибар итәрләр дип уйлыйбыз.

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ ТАРИХЫНА МАТЕРИАЛЛАР

Татар әдәбияты тарихына бәйләнешле күп кенә кыйммәтле материаллар (күренекле язучыларның моңарчы билгеле булмаган яки бик аз билгеле әсәрләре, кулъязмалары, хатлары, фоторәсемнәре, замандашларының истәлекләре һ. б.) аерым кешеләр кулында саклана. Аларны саклаучылар, еш кына материалларын тиешле оешмаларга тапшырырга риза булганнары хәлдә дә, төрле сәбәпләр аркасында, тапшыра һәм игълан итә алмый торуларын белдерәләр. Шуларны искә алып, «Совет әдәбияты» редакциясе «Татар әдәбияты тарихына материаллар» дигән бүлек ача. Редакция үзенең укучыларыннан татар әдәбияты тарихына бәйләнешле яңа материаллар турында хәбәр итүләрен һәм аларның күчермәләрен һәм фоторәсемнәрен (кайда, кемдә саклануын күрсәтеп, расланган күчермәләрен һәм фотоларын теркәп) жиһизгә баруларын үтенә.

Журналда урнаштырылган һәрбер материал өчен, тапшыручы-хәбәр итүченең имзасы игълан ителү белән бергә, тиешле гонорар да түләнәчәк.

Г. ТУКАЙНЫҢ МОҢАРЧЫ БИЛГЕЛЕ БУЛМАГАН БЕР РӘСЕМЕ

Филология фәннәре докторы М. Гайнуллин редакциябезгә Габдулла Тукайның билгеле булмаган бер фотосын һәм шагыйрьнең моңарчы төп оригиналы табылмаган бер фотосының төп нөсхәсен китерде. 9×12 см зурлыгындагы беренче фотода Габдулла Тукай Уральскида мәдрәсәдә укуы йөргән чагында, «Элгасрел-жәдит» һәм «Уклар» редакторы-нашире Камил Мотыгый белән бергә төшкән. Бу фото хәзерге Буа районы, Бик Ути авылында туган, Уральскида шагыйрь белән бергә мәдрәсәдә укыган һәм соңынан Коллар авылында күп еллар уку-тучылык иткән Зәки Рәмиевнең (ул 1957 елда үлгән) улы Тәлгать иптәш Рәмиевтә сакланган.

9×12 см зурлыгындагы һәм артына Г. Тукай кулы белән татарча «Иптәшем Вәли Апанаевка ядкар».

17 июль, 1909 сәнә. Г. Тукаев» дип язылган икенче фотоны шагыйрь 1909 елны башына кәләпүш кигән хәлдә алдырган. (Вәли Апанаев — шул чорларда музыка өйрәнү белән шөгыльләнгән һәм «Әльислах» журналында берничә мәкалә бастырган кеше.)

Бу фотолар икесе дә М. Гайнуллин иптәштә саклана.

Югарыда без беренче фотодан алынган репродукциядән Габдулла Тукай рәсемен урнаштырабыз.

Житан күзәтү

«СҮНМӘС УТЛАР»¹

Габдрахман Әпсәләмовның совет кешеләренә тормышларына, ижади хезмәтләренә тирән мәхәббәт уята торган бу романы — 1958 ел әдәбиятыбызда күренгән уңышларның берсе.

Роман — А. М. Горькийның «Әдәбият ул — кешене өйрәнү» дигән тәҗҗиренә җавап бирә торган, чорыбыз кешеләренә катлаулы мөнәсәбәтләрен күп яктан һәм ышандыра торган итеп күрсәткән әсәр. Без аңарда заманыбыз өчен хәл ителүе бик әһәмиятле булган күп кенә проблемаларның күтәрелүен һәм авторның шуларга сәнгатьчә эшләнгән образларда җавап бирергә омтылуын күрәбез.

Роман «Сүнмәс утлар» дип атала. Аның исеме, үз нәүбәтендә, әсәренң темасын да һәм идея юнәлешен дә билгели. Ул ут эшчеләр сыйныфының азатлык өчен көрәш ялкыны белән кабынган һәм тарихи барышыбызда зур сынаулар аркылы узган. Романда шул сынауларны кичергән, һаман да жинү дәрте белән генә янган, чыныккан карт буын коммунист эшчеләр образлары (Матвей Яковлевич, Сөләйман Уразметов, Артем Зеланский) сурәтләнә.

Әсәрдә соңгы елларда Казандагы заводларның берсендә булган вакыйгалар, шул заводтагы хезмәт житештерүчәнлеген күтәрү, яңа эш-

ләп чыгару методларын үзләштерү өчен көрәш күрсәтелә. Шул көрәштә катнашучы кешеләренң узганы һәм хәзергесе, шулай ук киләчәккә булган өметләре чорыбызга характерлы булган проблемалар яктылыгында гәүдәләнүләре романның актуальлеген һәм әһәмиятен билгели. Язучы халык хужалыгын үстерүнең җәмгыять алдында торган һәм хәл ителергә тиешле мәсьәләләрен коллектив көче белән чишү кирәклеге күтәреп чыга. Житәкчеләр коллективка таяну, барлык кешеләргә сизгер һәм гадел мөнәсәбәттә булу аркасында гына уңышлы нәтиҗәгә ирешә алалар, дигән хакыйкәтне автор калку куйган һәм сәнгатьчә раслап бирүгә ирешкән.

Бу яктан романның баш герое Хәсәннең тормыш юлы күпләргә сабак булырлык. Хәсән шәһәргә авылдан бернәрсәсез килә. Аңарга совет власте тудырган шартлар белем алырга да, булдыклы инженер булып үсәргә дә ярдәм итә. Г. Әпсәләмов үз әсәрендә бу героен югары баскычтан түбәнгә тәгәри башлаган төшеннән алып сурәтли. Мортазин Мәскәүдә главкада эшләгән жиреннән Казан заводларының берсенә директор итеп кайтарыла. Хәсән Мортазин монда да үзенә эшлеклеге, производство тәртипләрен оештыру чараларын белүе белән башта партия һәм җәмәгәтьчелек оешмаларының игътибарын тарта. Ләкин һаман да үзе генә беренче булып күренергә тырышуы, үзен тәнкыйть итүчеләргә объектив карый алмавы, бигрәк тә, шул «алдынгылыкны» саклау өчен план үтәлешен алдап, күпертеп күрсәтү

¹ Г. Әпсәләмов. Сүнмәс утлар. Роман. Татарстан китап нәшрияты. 1958 ел. 723 бит. Бәяс 12 сум 85 тиен.

кебек күз буяуларга кадәр барып житүе аркасында ул эшчеләр коллективының, беренче чиратта, партия членнарының үзенә булган ышанычын югалта. Күп сынаулардан чагыштырмача жиңел чыгарга күнеккән, кирәк булганда, үз тәҗрибәсен шәхси авторитетын саклап калу өчен шактый оста файдаланып килгән Хәсән Мортазин бу юлы да партия жыелышында аны тәнкыйтә иткәндә үзен тыныч тота, бернәрсә дә булмаган дип уйлый. Әсәрдә аның никадәр бюрократлашуын һәм үз-үзенә тиешеннән артык зур бәя бирүен күрсәтү өчен китерелгән түбәндәге юллар бик характерлы: «Сайлау бюллетенен урнага салгач, Мортазин бүреге белән пальтосына үрелде.

— Ярар, мин кайтыйм, — диде ул Макаровка. — Бюро утырышын бүген барыбер үткәрә алмабыз инде. Вакыт соң. Ә тавыш нәтижәсен телефонда шалтыратып әйтерсез» (718 бит).

Менә бу юллар Мортазинның һаман да өстен торып уйлаучы булып калуын, анарга әле тәнкыйтьләү генә тәэсир итмәвен ачык күрсәтә. Һәм сайлау вакытында завод коммунистларының яртысыннан артыгы аңа каршы тавыш бирә.

Хәсән образы типик шартларда күрсәтелә. Әсәр ахырында аның әле бөтенләйгә югалмаган, бәлки жәмәгәтчелек һәм партия оешмасының дәрәҗәс тәнкыйтен ихлас күңелдән таныганда, янадан да үзенң булдыкылыгын жәмгыятебезгә файдалы эшкә бирерлек кеше булып калуына да ышаныч туа.

Романда узган дан белән кәпәренеп яшәүнең кешенең үзенә дә һәм жәмгыять тормышына да никадәр зарар итүе художество дәрәҗәс белән тасвирлана. Без аны әсәрдәге икенче персонажның — Гена Антоновның язмышында күрәбез. Токарь Гена тәмле телләгә, ялагайлыгы һәм спайлыгы белән кайбер житәкчеләргә ошаса да, коллективның тулы ышанычын казана алмый. Ул иптәшләренең биргән киңәшләрен, хәтта ачышларын үзенң шәхси интересларында файдаланырга тотынгач, заводның алдынгы эшчеләре

аңа тирән нәфрәт белән карый башлыйлар.

Романда кешеләрнең гаебе сурәтләнү белән беррәттән, шул гаепләргә китереп чыгарган сәбәпләрдән һәм тискәре сыйфатлардан котылу юллары да күрсәтелә. Ул туры юл — гаепне эшләмәү, әгәр эшләнгән икән, иптәшләреннән һәм гомумән коллективтан яшермичә, ихлас күңелдән гафу үтенү, соңыннан намуслы эш белән төзәтү.

Партия теләкләренең халык интереслары белән органик бер булуы идеясе романда буйдан-буйга кызыл жеп булып сузылып килә. Партком секретаре Макаров — унай образларның берсе. Аның житәкче образ буларак көче — гади кешеләрнең эшчәнлеген күрү, алар турында зур кайгыртучанлык күрсәтү белән бергә, гомумән коллектив көченә таянуында күренә. Ул кешеләргә танып алуы, шул жөмләдән завод житәкчеләренең инициативасына киң юл куюы белән беррәттән, житәкчелекнең түземле һәм зур эш соравын да аңлап хәрәкәт итә.

Г. Әпсәләмовның ижаты өчен халыклар дуслыгы идеясен пропагандалау, төрле милләт кешеләре арасындагы туганнарча мөнәсәбәтне, үзара аңлашып яшәүне нәкъ реаль тормышта булганча, ышандыргыч картиналарда сурәтләү характерлы. Аның бу теманы ихлас күңелдән яратып сурәтләве әсәрләренең һәр сүзеннән күренеп тора. «Сүнмәс утлар» романында бу идеянең яктыртылышы тагы да тулырак һәм нурлырак балкый. Мисалга Матвей Яковлевичлар гаиләсенең Уразметовлар һәм Гаязовларга туганнарча мөнәсәбәтләрен күрсәтү дә жите. Матвей Яковлевич белән Сөләйман Уразметовның дуслыгы шул дәрәҗәдә нык һәм эчкерсез: алар шатлыкларын гына түгел, кайгыларын да бергә кичерәләр. Карт буын эшчеләр вәкилләре булган бу кешеләр яшь буыңга, аеруча үзләре тәрбиясендә булган үсмерләргә тәҗрибәләрен бирү өчен кулларынан килгән бөтен чараларны күрәләр.

Әсәрдә иптәшлек һәм коллективизм хисенең кешеләргә тәрбияләүдә зур роль уйнавы оста ачылган. Ире

сугышта үлөп, балалары белән тол калгач һәм шундый кайгылы көндә борчылулы кичерешләрне уздырган эшче хатын Елизавета Самарина иптәшләренен дусларча мөнәсәбәте һәм ярдәме аркасында яңадан жанлана, производствода дәртләнеп эшләп, алдынгылар сафына баса. Шундый ук иптәшлек хисләре, коллектив эгъзаларының кирәк вакытта күрсәткән жылы мөнәсәбәтләре Самаринаны гына түгел, Надежда Николаевна һәм Азат Назыйровларның да рухларын күтәрүгә китерә, кайгыларын жиңеп яңадан-яңа производство уңышларына ирешүләренә ярдәм итә. Г. Әпсәләмовка әсәрен эшчеләр тормышынан алып язу, производство коллективының алдынгы вәкилләрен чын социалистик гуманизм карашларынан чыгып тасвирлау дуслык темасын тулы яктыртырга ярдәм иткән. Чыннан да, чорыбызның таләпләренә җавап бирерлек чын дуслык ничек булырга тиеш дигән сорауга романда ачык җавап бар. Моңың үрнәге цех парторгы Сидоринның инженер Назыйровка дусларча мөнәсәбәтендә һәм кайгыртучанлыгында бигрәк тә ачык күренә. Үзенен һәм иптәшенен интересын җәмгыять интереслары ягынан килеп үлчәү, дуслыкның чәй эчкәндә генә түгел, беренче нәүбәттә, коллектив хезмәттә кирәклеген раслау — романның үзәк идеяләреннән берсе.

Гаилә мөнәсәбәтләренен бик катлаулы һәм гыйбрәтле якларын күрсәтүгә дә романда зур урын бирелгән. Бу проблема әсәрдә, нигездә, берничә гаиләнең тормыш-көн күрешен шактый оста тасвирлауда чагыла. Мәнә, Ольга Александровна белән Матвей Яковлевичның чын дуслыкка, бер-берсен тирәннән аңлашуга нигезләнгән шатлыклы гаилә тормышы. Унөч яшьтән өйрәнчек булып заводка кереп, эшче атасы кул астында эшкә башлаган, егет чакларында матурлыгы белән күп кызларның йөрәкләренә ут салган, оста гармоньчы, атаклы токарь Матвей Погорельцев, матурлыгы белән дан тоткан кызларны читкә кагып, үзенә тормыш иптәшлегенә юаш, оялчан, ләкин эш сөючән,

тыйнаклыгы, акыллылыгы белән аерылып торган Ольганы сайлый. Чөн­ки ул Ольганың чибәр Галинада да һәм башка бик күп хатын-кызларда да булмаган гажәп бер сыйфатка — теләсә нинди кыргый көчкә дә үзенә буйсындыра ала торган саф һәм йомшак йөрәккә, киң күңелгә ия булганлыгын күрә.

Ольганың шундый ягымлы, мөлаем табигатенә тагын аның барлык кешеләргә дә яхшылык теләве, авырлыкка төшкән кешеләргә ярдәм итәргә хәзер торуы кебек кешелекле сыйфатлары өстәлүе аның характерын тагын да тулыландыра, матурлый.

Мәнә Сөләйман Уразметовлар гаиләсе. Бу ишле эшче гаиләсе, беренче нәүбәттә, үзара бер-берсен аңлап дус яшәүләре белән сокландыра. Романда аларның һәркайсының үзенчәлекле характеры бер дә ыспайланмыйча гына күрсәтелүе аның ышандыру көчен арттыра.

Уразметовлар гаиләсен дус, аңлашып яшәүгә китергән нигез сәбәпләрдән итеп романда эшкә мәхәббәт һәм үзенен шәхси интересының җәмгыять интересына буйсындыра алу куела. Бу йортта һәркем үзе өчен генә түгел, барысы өчен дә яши. Берсенен шатлыгы икенчеләренә, икенчеләренекә барысына да уртак тәэсир итә.

Бу эшче гаилә өйдә дә хезмәт интереслары, производствода житештерүне күтәрү һәм яңа методларны үзләштерү теләкләре белән яши. Иштуган Уразметовның күп еллар уйлап йөрөп һәм күп хезмәт куеп станокта булган вибрациянең сәбәпләрен ачу буенча алып барган тәҗрибәсенен нәтижәсе күренер алдыннан гына икенче бер эшченең — Горький заводларының берсендәге токарь Дмитрий Ивановичның шундый ук методны уйлап табуын газетада укыгач та, аптырап калмавында һәм көнләшү хисләрен сиздермәвендә чын совет кешеләренә хас сыйфат чагыла.

Безнең әдәбиятта, традиция буларак, киленнәрнең семьяда кагылуы һәм үги ана, үги атаның үзеннән булмаган балаларга читләтеп каравы турында күбрәк язылган.

Аның шулай булуы узган чорыбыз өчен чыннан да табигый һәм ул шул иске тормышның реаль чагылышы. Ләкин безнең шартларда совет кешеләренең тормышында бик күп гаиләләрдә инде киленнәргә яңача караш яши. Габдрахман Әпсәләмов безнең халкыбызда урнашып килгән шул уңай якны Уразметовлар семьясы мисалында бик урынлы тотып ала алган.

Тыйнак табигате, мөлаемлыгы һәм киң күңелле булуы белән башкаларның хөрмәтен яулап алуға сәләтле булган Мәрьям образы күкшикелле киң бу романның бер читедә якты йолдыз булып ялтыратора. Мәрьямның китапханәдә тыйнак табигатына егет Иштуганны күрәп, аңа гыйшык тоты башлавы; бергә тора башлагач иренә, каенатасына һәм каенсәңгеләренә чын кешеләрчә мөнәсәбәткә һәм һәрнәрсәгә уйлап хәл итүгә кебек үрнәк сыйфатлары укучыларда матур хисләр тәрбияләүгә ярдәм итә.

Гөлчирә һәм Нурия образлары романда күп өлеш тулырак һәм киңрәк планда бирелгән. Бу ике кыз үзләренең гадилекләре белән дә, эшкә һәм гомумән тормышка булган сәләтләре белән дә калку куелып сурәтләнәләр. Алар безнең социалистик жәмгыятьтез тудырган яңа кешеләр өчен характерлы булган матур һәм уңай сыйфатларны туплаганнар.

Әсәрнең психологик планда язылуы андагы персонажларның эчке дөньясын, уй һәм фикерләрен ачарга һәм аларның характерларын күз алдына тулырак китерергә ярдәм итә.

Романда саф мәхәббәт һәм бербәренә турылык булган гаилә тормышы яклана. Матвей Яковлевич белән Ольга Александровна һәм Иштуган Уразметов белән Мәрьям Уразметоваларның (икенче төрлө әйткәндә, һәм яшь, һәм карт буынын) гаилә тормышын сурәтләп һәм аны, нәкъ тормышта булганча, якты буяулар белән биреп, язучы зур уңышка ирешкән.

Надежда Николаевна образы бик үзенчәлекле. Ул инженер булып житешкәч, үзенә тормыш иптәше

итеп чын күңелдән яраткан кешесә Харрас Сәйфуллинны сайлый. Ләкин аларның бу бәхетле тормышын гитлерчыларның илебезгә басып керүгә өзә. Сугышта зур батырлыklar күрсәткән комиссар Харрас Сәйфуллин соңыннан хәбәрсез югала. Бергә эшләү һәм яшәү чорында сынап, һәрьяктан аны таныган Надежда Николаевнадагы ышанычны ире турында ишетелгән гайбәтләрдә, Харрас Сәйфуллинга карата әйтелгән ялганнар да, «туган илен саткан» дигән яла ягулар да какшатмый. Партия органнары ярдәмендә Надежда Николаевна иренәң үлемә турындагы чын хакыйкәткә белүгә ирешә. Язучы Надежда Николаевнаны тагын бер сынау алдына куя. Ул кыз вакытында үзен өзәлөп сөйгән һәм хәзер хатыны үлөп, тол калган райком секретаре Гаязов белән очраша. Бу очракта аларның яңадан душлашуы һәм бергә кушулуы белән хәл итәргә дә мөмкин булыр иде. Реаль тормышта монысы да була. Г. Әпсәләмов башкача сурәтләгән. Ватан сугышы кырларында героик көрәшөп үлгән патриот ирләрнең якты образларыннык хәтердә саклап, аларны һичкем белән дә алыштыра алмыйча, элекке мәхәббәтләренәң нуры һәм ләззәткә белән яшәүгә, балаларын тәрбияләп кеше итүгә хатыннарынның аналарның меңнәрчә булуын беләбез. Язучы шундый кешеләрнең типик характерын, иң матур сыйфатларын Надежда Николаевна образында тирән хөрмәт белән сурәтли.

Романны укугач, күңел түрөндә урын алырлык һәм үзләренәң эшхәрәкәтләре һәм фикер йөртүләре белән сокланып ияерлек типлар рәтенә карт буын эшчеләрдән Сөләйман Уразметов, Матвей Погорельцов, Кукушкин, яшь буын эшчеләрдән һәм инженер-техник хезмәткәрләрдән Азат Назыйров, Аван Акчурин, Иштуган Уразметов, Гөлчирә Уразметова, Шәфика, Нурия һ. б. образларын күрсәтергә мөмкин.

Романда укучыларда нәфрәт уятырлык тискәре типларның бирелеше дә көчле тасвирлана. Тискәре типлар арасында Идмас Акчурина—

оста эшлэнгән образларның берсе. Ул, матурлыгына масаеп, ирен саңга санамый башлый, киенү-бизәнүгә бирелә, икенче кешеләрнең якты тормышын жиңгерергә омтыла, көнчелегеннән яшъ һәм намуслы кызларга (Гөлчирәгә) яла ягуга кадәр барып житә. Соңыннан ул, йортын, баласын ташлап, икенче бер кешенең тәмле теленә алданып, юлга чыга. Идмасының ирония һәм көчле сатира белән күрсәтелүе семья тормышының жәрәхәте булып яшәүче типларга укучыларның нәфрәтен, ачынулы тойгысын гына көчәйтә.

Әгәр дә әсәрдә сурәтлэнгән Идмас үзенең яраксыз эшләрен күбрәк аңсызлыктан һәм үзенең хайвани инстинктларына бирелүе аркасында эшләсә, Зонтик Шәмсия һәм аның тирәсенә жыелган, аның өендә эчке-челек мәжлесләре оештырып йөрүче бер төркем шикле кешеләр (Шаһи-әгъзамов, Аллаяра Ходайбирдин, Рәүф Ситдыйкович) үзләренең усаллыкларын, яман эшләрен алдан уйланган максатларына туры китереп эшлиләр. Бу, мәсәлән, Рәүфнең үзенң культуралы кеше итеп тотуында һәм шунда ук, жаен табып, заводның тәэминат бүлегә мәдире Зубковка ике вагон тактаны жинаять юлы белән сату турындагы керткән тәкъдимендә күренә. Г. Әпсәләмов кайбер житәкчеләрнең гамсезлеген һәм үзләренең генә даны артыннан куулары аркасында нинди күңелсезлектәргә килүенә кисәтү ясый. Хәсән Мортазинның дан артыннан кууы, үзе дә теләмәстән, план үтәлешен алдашып күрсәткән кешеләргә күз йомып каравын китереп чыгара. Бу, әлбәттә, аның житәкче буларак көчен киметә, шуңа күрә дә жинаятьче элементлар үзләренең гаебе ачылганда бу директор алдында аяк терәп сөйләшә башыйлар.

Романда хезмәт дисциплинасын бозучыларга каршы көрәшнең аерымы кешеләр эше генә булмыйча, бәлки бөтен коллектив тарафыннан һәм эзлекле алып барылырга тиешлегенә басым ясала.

Романда теге яки бу гаебе, житешсезлеген ачылган кешеләргә чыгарып ташламаска, бәлки шул кол-

лективның үз эчендә һәм үз көче белән төзәтүгә ирешергә, дигән идеянең яклануы шулай ук безнең бүгенге тормышыбыз һәм партиябез куйган таләпләргә туры килә.

Г. Әпсәләмовның тел өстендә бик нык эшләгәнә күренә. Бу романда аның стиль ягыннан да камилләшә баруы күзгә ташлана.

Язучы персонажларның эчке дөньясын, уй һәм хисләрен сыйфатлаганда зур уңышка ирешкән. Мәнә Гөлчирәнең үзе өзелеп яраткан кешесенә Азат белән аңлашылмау аркасында үпкәләшеп, соңыннан очрашкан вакытындагы кичерешләрен күрсәткән бер өзек:

«Гөлчирәнең күңелендә нәрсәдер шаулап ташыды. Ниндидер кыллары өзелгәндәй булып тартылдылар...

Гөлчирә, үз-үзен көчләп, бик зур ихтыяр көче белән күңелендә шашынган тойгыларны томалап, башын чайкап алды да күз ачып йомганчы үзгәрәп китте: хәзер аның карашы, гүя минем йөрәгемә кан саурыла, ләкин мин моны белдерергә теләмим, минем йөрәгем авыр ярадан әрни, син аны минем бер минутлык көчсезлегемнән файдаланып күрәп тә калдың, ләкин мин ул ярага түзәрмен, сиңа канлы ярама тоз сиңеп ләззәт табарга юл куймам! — дия иде» (266 бит).

Авторның тел-сурәтләү чаралары сайлаганда А. М. Горькийның «барлык матурлык — гадилектә» дигән киңәшен исендә тотып эш итүе күренә.

Халык авыз ижаты байлыгыннан файдалану да язучының стилин камилләштерүдә зур урын тоткан. Г. Әпсәләмовның үз әсәрендә татар мәкальләре рәтеннән кытай һәм башка халыкларның тапкыр фикерләрен китереп язуы да бик урынлы. Алар, бер яктан, тасвирлауны ачыклауга ярдәм итсәләр, икенчедән, геройларның культура дәрәжәләрен һәм фикер йөртүләрен күрсәтү чарасы булып та торалар.

Романның уңай геройлары әдәбият һәм сәнгать белән якыннан кызыксыналар, классик әдәбиятны һәм милли музыканы үзләренен яшәешләренен һәм рухи уйларынын аерылгысыз бер кисәгә итеп карый-

лар. Нәкъ менә шунда инде безнең социалистик жәмгыятьтә яшәүче кешеләрнең культура ягыннан үсеш чагыла да.

Теге яки бу персонажга даими беркетеп куйган аерым сыйфатлау сүзләрен (Зонтик Шәмсия, нечкә билле Зоечка һ. б. кебек), бигрәк тә аларның характерлы сөйләмнәрен еш кабатлау ул образларны хәтердә калдырырга ярдәм итә.

Ләкин, шул ук вакытта, авторның үз әсәрендә кайбер эпитетларны трафарет рәвешендә кабатлап китерү фактларына да очрыйбыз. Гадәттә хәйләкәр елмаю эпитетын тискәре образларны сурәтләгәндә кулланалар. Г. Әпсәләмов шул эпитетны һәм уңай образларын, һәм тискәре образларын характерлаганда да китерми уза алмый. Менә шулардан берничә мисал: «Ольга Александровна аның (Матвей Яковлевичның — М. Г.) хәйләкәр елмаяын... күреп алды» (25 бит), «...хәйләкәр, жәе туры килгәндә күзгә төртеп жибәрүдән дә тартынмый торган Сөләйман...» (45 бит), «...Макаров берәз хәйләләп...» (64 бит), «...Идмас зәһәр хәйләкәр...» (168 бит), «...профессор картларча хәйлә белән көлемсерәп...» (238 бит, Артем Михайлович турында сүз барганда). Шундый ук хәйлә белән карау, күзләрен хәйләкәр елтырату сүзләрен Хәсән Мортазинга, Зубковка, Котельниковка һәм авторның башка персонажларына биргән сыйфатлау сүзләре арасында да очратабыз. Болар инде стильдәге кытыршылыкны гына түгел, бәлки романны редакцияләү өстендә эшләүнең дә әле житенкерәмәвен раслыйлар.

Чынбарлыктагы тискәре күренешләрен сурәтләгәндә язучыларның тупасрак сүзләр куллануы бик табигый. Ләкин аның чиге бар. Г. Әпсәләмов ул чикне белә, һәм бу бик яхшы. Шунның белән бергә, анарда да кайбер образларга карата булган, аның табигый кимчелегенә күрсәтеп торган сүзләрен еш кабатлануы белән килешеп булмый. Мәсәлән, инженер Акчуриннарда хезмәттә торган хатын турында сүз барганда «бөкре Хәлисә» (250 б.) дип телгә алу һәм шуны берничә урын-

да кабатлау укучыларда, әлбәттә, канәгатьсезлек тудыра. 337 биттә «...аю баласына охшаган Саша Уваров» дип сыйфатлау да уңышлы түгел.

Романда фикерне ачыклауга ярдәм иткән оригиналь чагыштырулар, тасвирлауны көчәйткән сурәтләү чаралары гаять күп. Без аларның уңышлы булуын басым ясап әйтәргә китәбез. Шунның белән бергә, түбәндәге жөмлөләрнең уңышсыз булуын да искәртми уза алмыйбыз. 351 биттә «...суяр өчен жылгә асып симертелгән... күркә...» дигән жөмлә бар. Яхшы ашаткан күркә жылда симерсә дә, аны суйганнан соң киптерү өчен генә асып куялар. 239 биттә Мәрьямнең авырлы вакытлары турында сүз барганда «...күбенгән корсагына куркып карады», дип әйтү урынына, һичшиксез, уңышлырак башка бер сыйфатлау сүзе табып булыр иде.

Г. Әпсәләмов безнең телебездә булган, ләкин сирәк кулланылган сүзләрен активлаштыруга омтылуы белән дә яхшы эшли. Мәсәлән, «миңәдә бару» (104 бит), «бер мизгелгә» (97 бит), «бәллүр вазаларга» (377 бит) дигәндәге миңәү, мизгел, бәллүр (хрусталь мәгънәсендә) сүзләре.

Һәр персонажның характерын һәм омтылышларын, шулай ук белем һәм культура дәрәжәләрен аларның сөйләмнәреннән чыгып төсмерләп һәм күз алдына китереп була. Кайбер персонажларда мишәр акценты булуы да табигый. Ләкин монда авторның кирәгеннән артык мавыгып киткәләве дә сизелә. Ул хәтта урыны белән әдәби телдә укырга күнеккән кешеләрнең аңлавына да комачаулый башлый. Моның мисалын (25 биттә) Айнулла бабай сөйләмәндә күреп була. Язучы кызып китеп мишәр акцентын Айнулла бабайның сөйләмен китергәндә генә түгел, аның уйлары турында үзе язганда да саклый. «Вет нишләтә сүенче адәм баласын, — дип уйлады ул», — дип яза ул. Бу инде авторның үзенә дә персонаж сөйләменә ияреп китүен күрсәтә.

Әсәренң кимчелекләреннән берсе — барлык бүлекләреннән дә берти-

гез дәрәжәдә эшкәртелеп житмәвә һәм, башта әйткәнебезчә, кайбер сыйфатлау, типларга характеристика бирүдәге бертөрлелек алымнарының очравы һәм кабатлануы.

Моның өстенә, романның экспозиция өлешендә Мортазинның Казанга кайту эпизодын озын итеп сөйләүнең укучыларны ялыктыра башлавын әйтми китеп булмый.

Коммунизм төзүче дәртле кешеләрнең типик образларын гәүдәләндергән, эшчеләр дөньясының күп якларын күрсәткән бу роман үзенең идея ягыннан бай эчтәлекле булуы белән дә һәм сәнгатьчә эшләнеше ягыннан да күңелебездә зур һәм якты бер эз калдырды һәм без аның татар телендә генә түгел, башка телләрдә дә яратылып укуылачагына чын күңелдән ышанабыз.

МӨХӘММӘТ ГАЙНУЛЛИН.

ӘХМӘТ ИСХАК МӘСӘЛЛӘР¹

Бабасы утырткан имән күлэгәсендә кәефләнеп яшъ бер егет ята һәм шул имән турында үзенчә тәмләп кенә фәлсәфә корә: имәннән ни файда, аны үстергәнче алма агачы утыртырга кирәк иде, ичмасам кешеләргә файдасы тияр иде. Әлгә дә соң егеттән бабасына да, имәнгә дә. Ә егет үзе нәрсә эшләгән — бер ни дә. Қояш кыздыруыннан ышыкланып имән күлэгәсендә ята, кыл да кыймылдатмый.

Ә. Исхакның «Қарт Имән белән яшъ Егет» исемле әсәре тормышта очарга мөмкин булган әлеге ялкау егетне һәм аның уйлануларын проңия белән сүрәтләүдән башланып китә. Ә менә егетнең нәрсә уйлавын имән агачының сизүе, белүе мөмкинме? Белү генә түгел, сөйләшүе дә мөмкин икән. Егет шулай фәлсәфә корып ятканда кинәт Имән

телгә килә һәм аны шактый кыздырып ала:

— Ә нинди файда бар кешеләргә синнән?
Дөрәс, мин
Алма бирмим.
Ләкин мин якын тирәгә
Бирәм күлэгә...
Ә инде үзегә килсәк,
Синег бит хәтта
Утыртканың юк кечкенә куак та.

Егеткә карата шундый сүзләр бик тә урынлы. Алар үзләреннән-үзләре соралалар. Тик менә бу сүзләргә агач әйтүе генә гажәп.

Әсәрнең мәсәл икәнлеген искә алсак, Имәннең баш хәрәфтән язылуы да һәм кешечә сөйләшүе дә табигый икәнлегә аңлашыла. Беренче карашка тормышчан булмаган мондый гажәп хәлләр мәсәл жанрында бик еш очрыйлар. Мәсәл башка жанрлардан иң әүвәле нәкъ менә шундый «сөйләшә торган имәннәре» белән аерылып тора да дисәк, шаять ялгышмабыздыр. Мәсәл жанрында автор кешеләрдә очрый торган төрле гадәтләргә, ижтимагый тормыштагы кимчелекләргә яки уңай күренешләргә читләтебрәк, яшеребрәк әйтүчән, үзенең поэтик фикерен төрле предметларны жанландырып, яки кош һәм хайван образлары аша гәүдәләндереп сүрәтләүчән була. Бу — мәсәлнең гасырлар буенча үзләшкән һәм тотрыклы хәлгә килгән традицион формасы.

Ә. Исхак — татар әдәбиятында мәсәл жанрын баету, аның эчтәлеген безнең тормышта очрый торган төрле кимчелекләргә фаш итүгә якынайту буенча эзлекле һәм уңышлы ижәт итеп килүче шагыйрьләребезнең берсе. Аның төрле темаларны күтәргән үткен-үткен мәсәлләре «Чаян» журналында шактый еш басыла.

Мәсәленең кайсысында Ә. Исхак кешеләрдә очрый торган әшәке гадәтләргә камчылый, кайсысында ревизионистларны тәнкыйть итә («Альпинистлар»), кайсысында жанрны һәртөрле Ли Сын Манны фаш итү өчен файдалана («Әт һәм Койрык»). Төрле тема, төрле ситуация.

Халыкара хәл темасына язылган мәсәлләр арасында аеруча уңышлы-

¹ Әхмәт Исхак. Мәсәлләр. Татарстан китап нәшрияты. 1959 ел. Бәясә 50 тнән.

сы — «Карак һәм Полицейскийлар». Мисырны күздә тотып язылган бу мәсәлдә автор шактый уңышлы сайланган ситуация ярдәмендә (каракларның, полиция киemenә киенеп, көпә-көндез йорт басулары, аларны халыкның куып жибәрүләре) Мисырга оятсыз рәвештә кул сузган һәртөрле империалистларның чын йөзен ача. Тик әсәрнең соңгы юллары мәсәлнең көчен бик киметәләр, эчтәлеген тарайтып калдыралар. Мәсәл Мисырга империалистларның бандитларча һөжүме вақытында язылган булса кирәк, ахыргы юллар шул турыда сөйли:

Яздым мин гади бу мәсәлне
Күздә тотып Мисырдагы хәлне,
Андагы бандитларны да, димәк,
Күсәкләр белән куып жибәрергә
кирәк!

Күрәсез, үз вақытында көчле яңгыраган бу юллар, хәзер, Мисырдагы хәлләр үзгәрү, андагы бандитлар куылу белән укучыга эчтәлекне аңларга комачаулыйлар, үз вақытында бик аңлаешлы булган әсәрне табышмакка әйләндерәләр. Мәсәлне мәктәп балалары өчен жыентык итеп чыгарганда соңгы юлларны ачыклап, тарихи яктан тагы да зуррак гомумиләштерү ясап (ә әсәрнең эчтәлеген шуңа этәрә дә), төзәтергә кирәк иде.

Мәсәлнең эчтәлегенә шаблонлыктан ерак тора, кызыклы. Укучыны шактый туйдырып бетергән аюлар, бүреләр, куяннар да юк биредә, агачлар да сөйләшми. Ижтимагый тормыш кешеләр тормышында очрый торган вакыйга, кешеләр арасындагы мөнәсәбәтне сурәтләү ярдәмендә ачыла.

«Альпинистлар» мәсәлендә дә вакыйга кешеләр арасында бара: альпинистларның бер төркеме биек тауга күтәрелә. Тик мондагы ситуация ревизионистларны фашизгә өчен аз ярдәм итә: вакыйгага үткенлек, тирәнлек житеп бетми.

Ижтимагый-политик темаларга мәсәл язу жиңел түгел, билгеле. Авырлык мәсәл жанрында бу өлкә буенча традициянең аз һәм йомшак булуы белән дә бәйләнгән. Яшерен түгел, бездә мәсәл язучылар күбрәк көнкүреш-әхлак темасына язуны

артыграк санылар. Мәсәлгә теге яки бу темага язуда гына да түгел, әлбәттә, ә ничек язуда.

Күп кенә мәсәлләр бездә әле эзер штамплар, трафарет образлар, охшаш ситуациялар ярдәмендә языла. Янәсе, мәсәл жанры шуны сорый. Язучылар жанрның чорга ярашлы рәвештә яңа мөмкинлекләрен ачу белән аз кызыксыналар. Күп кенә мәсәлләр эчтәлекләре белән бүгенге тормыштан, бүгенге таләпләрдән ерак торалар, укучыны кызыксындыра торган мәсәләләр күтәрмиләр, абстракт яхшы-яман мотивларын чагылдыру белән чикләнәләр. Шуңа да алар укучыны дулкынландырмыйлар.

Хәзерге чордагы күп кенә мәсәлнең Крылов, Тукай заманнарында язылган мәсәлләргә бик охшаш булуы, шул чордагыча яңравы бердә гажәп түгел. Жанр үзенчәлекләрен үз максат итеп карау, традицион формаларга сукуларча иярү үзеннән-үзе әсәрнең оригинальлеген югалтуга китерә. Жанрның чор белән бергә үсә, байый баруы өчен аның шул чорга, аның кешеләренә ихтыяжлы булуы кирәк. Ә шул чор кешеләренә кирәк булу өчен әсәрнең шул чорны, шул чор кешеләре арасындагы мөнәсәбәтләрен чагылдыруы кирәк. Мәсәл никадәр тормыш белән конкретрак бәйләнсә, аның әһәмияте дә, кызыклылыгы да шул кадәр арта бара.

Әхмәт Исхак ижатында татар әдәбиятында хәзерге мәсәл жанрында очраган ике тенденцияне: традициягә артык баш ию, традиция кубызына бию үрнәген дә, шул ук вакытта мәсәлнең иске тар рамкаларынан чыгарга, хәзерге тормыш күтәргән мәсәләләрне яңачарак чишәргә, мәсәлнең тематик диапазонын киңәйтәргә, шаблон ситуацияләрдән һәм трафарет образлардан качарга омтылышны да ачык күрергә мөмкин. Башта ук әйтеп узыйк, икенче тенденция шагыйрьнең ижатында күп көчләрәк.

Иң әүвәле — традициягә артык баш ию турында. Авторның «Кискә белән Чөй» мәсәлендә поэтик фикер ягыннан да, образларны тасвирлау ягыннан да әллә ни яңалык күрен-

ми. Бу эсэр кайчандыр язылган һәм әйтелгән поэтик фикернең яңа вариациясен генә хәтерләтә. Мәсәлнең кыскача эчтәлеге болай. Нарат Кискәсе үзенең кешеләргә тигән файдасы белән мактанып, Чөйдән көлә. Бер көнне утынчы килә дә Чөй белән Кискәне ярып жибәрә, үзе белән Чөйне алып китә. Автор ахырдан шундый мәгънә чыгара:

Уйласагыз, укучылар, ныклап,
Бу әкияттән мондый мәгънә чыгар:
Арабызда куя әле очрап,
Охшап теге Нарат Кискәсенә,
Бу дөньяда бары бер мин генә
Эш кырам, дип уйлаучылар.

Таныш тема, таныш мораль. Бу рухта фикерләүне элек заманда язылган күп кенә мәсәлләрдә очратып була. Монда тик предметлар гына башка. Мактану, кәпрәюне фаш итү: нинди дә булса предметның яки хайванның элек мактануын, аннары аның көлкегә калуын тасвирлау алымы белән язылган мәсәлләрне Ә. Исхакның кулыбыздагы жыентыгында да очратып була.

«Аю белән Чыпчык» мәсәленең эчтәлегендә дә бүгенге көнне тою, яңа тема, яңа поэтик фикер күрү авыр.

Һәр мәсәл саен кирәк-кирәкмәс урында ахырда мораль укып алу — шул ук традиция кубызына бию турында сөйләмимени? Алыш мисал өчен башта ук искә алынып үтелгән «Карт Имән белән яшь Егет» мәсәлен. Мәсәлнең эчтәлеген дә, моральне дә Карт Имәннең Егеткә әйткән сүзләрендә тәмамлана. Артык бер сүз дә соралмый. Әмма мәсәлнең традицион формасына иярәп, автор тагын дүрт юл өстәп куя:

Бу мәсәлнең мораль
Бик үк яңа түгелдер, бәлкәм.
Ләкин кайберәүләргә карата әле
Кабатларга кирәк һәр көн!

Традицияне чын-чынлап үзләштерү — ул жанр үзенчәлекләрен тагын да үстерү, баету, аны тормыш материалының сорагына жайлап, кирәк урында гына куллану дигән сүз. Ә. Исхак үзенең күпчелек мәсәлләрендә традиция колы булып калмый. Абстракт мораль мәсьәләләрен адрессыз кузгату белән генә чиклән-

миңа, бүгенге тормышка хас темаларны күтәрә, үзенчәлекле ситуациялар таба, аларны кызыклы композицион формаларда тасвирлый. «Фәнни хезмәт», «Аю яңа урында», «Ялагай белән Бюрократ», «Бюрократ һәм Хат», «Коткаручылар», «Попугай—лектор» исемле мәсәлләрдә шагыйрьнең мәсәл жанрындагы традицияләрен ныклап үзләштерүе, чын мәгънәсендәгә хәзерге заман мәсәлләре тудыруы турында сөйли. Мисал өчен «Ялагай белән Бюрократ» мәсәленең тулысы белән күчереп үтәбез:

Чыкмасы, дип, берәр файдалы эш,
Пешереп бик зур бәләш,
Чакырып үзгә кунакка,
Язу жибәрде Ялагай бер Бюрократка
Ә Бюрократ
Күз дә салмыйча аның хатына,
Берәр гаризадыр дип уйлап,
Тыгып куйды сукно астына.
Ялагай аны бик озак көттә.
Бер көн дә үттә,
Ике көн дә үттә,
Ул арада бәләш тә катып бетте...

* * *

Бу мәсәлдән моральне
Эзләп тә торма хәтта:
Нинди мораль булсын ди тагы
Ялагай белән Бюрократта?

Бу юллар инде укучыны ваемсыз калдырмыйлар. Автор кызыклы анекдотка тиң ситуация, үткен сүзләр тапкан. Бюрократ образы кыска гына мәсәлдә нинди калку булып тасвирланган. Кайберәүләрен бу образда үзен танып, кызарып куюлары бик ихтимал. Бу инде аткан укның жилгә очмавы дигән сүз.

«Фәнни хезмәт» мәсәлендә тормыштан тәмам аерылган, кирәкмәгән эшләргә көчен һәм хезмәтен сарыф итүче мескен галимне автор шундый ук поэтик осталык белән сурәтләгән. Мәсәл композицион төзөлешен белән дә үзенчәлекле: гадәттә иң ахырда әйтелә торган йомгаклау сүзгә иң башта, вакыйганы сөйли башлаганчы ук әйтелгән.

Монда да автор үзенең поэтик фикерен гәүдәләндерү өчен кошлар яки хайваннар дөньясына мөрәжәгать итеп тормый, ә турыдан-туры ниндидер бер фәнни институтта эшләгән фәннәр кандидаты иптәш Сәфәргәлиның «юыну урыннарын-

да» ни эшлэргә икәнлегә турында фәнни хезмәт язып, дөньяны шакка-тырырга теләве турындагы вакыйгадан башлап китә. Мәсәл традициясенә иярәп, автор Сәфәргалин урынына берәр жәнлекне алса, ул кадәр үк көлкә һәм кызык тоелмас иде, эчтәлекнең үткерлегә, мәсьәләнең житдилегә дә күп мәртәбә кимер иде. Ә менә «галим»нең үзен, хәтта фамилиясе белән алуы, мәсәлнең ышандыру көчен һәм тормышчан яңгырашын арттыра. Сәфәргалинның өч ел буге тир түгеп эшләгән «фәнни» темасы шул кадәр тормыштан аерылган ки, хәтта аның ни рәвешчә эшләү процессын гадиләйләп бару да укучыда елмаю уята. Сәфәргалин башта «юну урынына» бәйләнешле барлык мәгълүматларны, белешмәләрен жыйнап, укып чыга. Аннары бу эшен практика белән ныгыту өчен үзе эшли торган институтта махсус лаборатория ясата: билгеле, ваннасы да, душы да бар. Авторның үзе яза торган материалга аваздаш үзенчәлекле стиль таба алуы эсәренң көлкелеген тагын да арттыра. Ә. Исхак үзенң мәсәлендә фәнни академик стиль үзенчәлекләрен героеның галимлеген ачу өчен оста куллана. Мәсәлән: мунча сүзе урынына «юну урыны» дип алу һ. б.

Мәсәлнең соңгы ике юлы гына образның бөтенлегенә бер кадәр зыян китерә кебек. Автор Сәфәргалинның комиссия кушкач мунчага барып «юну урынын» каравын һәм анда халыкның «нәкъ ул язганча юнып ятуын» күрүен, үзенң хатасын аңлавын яза.

Яшь «галимне» баштан аяк төзәтеп, шомартып куюның, безнеңчә, бер дә кирәге юк һәм ул образның логик үсешенә, мәсәлнең бөтен агышына каршы килә.

«Аю яна урында» мәсәленең төп герое — эсәренң исеменнән үк күренгәнчә — Аю. Аю лесхозга яңа постка үзенң бөтен таныш-белешләрен: «бергә сыйпашкан, бергә сыйлашкан, бөтен яктан үз кешеләрен» ияртеп килә, аларны «жылы» урыннарга урнаштыра. Эш кода-кодагыйлыкка бәйләнгәч, ни рәвешле дәвам итәсе үзеннән-үзе аңлашыла:

Нәкъ элекке урындагы төсле
Корып жибәрделәр болар эшне:
Тагын сыйлаштылар,
Тагын сыйпаштылар,
Макташтылар,
Яклаштылар,
Кыскасы, яңа урында икечә
алдаштылар.

Автор мондый күренешне фаш итеп, тәнкийть угын «шундый күчүчеләргә һәм шуңа түзүчеләргә» каршы юнәлтә.

Китапта тагын безнең тормышта очрап куя торган күп типларны: цитаталар ятлап лекция укып йөрүче Попугайны да («Бу мәсәлне кирәк болай аңларга: андый зур эшләренә тапшырмагыз Попугайларга», — ди ахырда автор), урман газетасының редакторы булып билгеләнгән, газетаны укый алмаган Сукур тычканны тәнкийть итәргә «батырчылык иткән» Куянын да, бик надан роман язып мактанып йөрүче Күркәне дә очратып була.

Жанр үзенчәлекләреннән оста файдаланып, бүгенге тормыш өчен әһәмиятле, актуаль мәсьәләләрен, замандаш темаларны яктыртканда мәсәл «яшәрәп» китә, сугышчан рухлы, пафослы эсәр булып яңгырый. Бу хакыйкәтне Әхмәт Исхакның уңышлы мәсәлләрендә ачык күрергә мөмкин. Димәк, жанрны үстерү, баету өчен иң әһәмиятлесе — мәсәлне бүгенге көнгә, бүгенге таләпләргә якынайтырга кирәк икән.

НИЛ ЮЗНЕВ.

ШАГЫЙРЫНЕҢ ЯҢА ЖЫЕНТЫГЫ¹

Зәки Нуриның «Ел буге яз» исемле жыентыгына кәргән шигырьләренең күзгә бәрелеп торган төп һәм уңай үзгәлекләреннән берсе — аларның бүгенге көн белән нык бәйләнгән булуы. Аның яңгыр тамчылары да бүгенге Совет жиренә тамучы тамчылар, юллары да бүгенге юллар, йолдызлары да бүгенге йолдызлар, язы да бүгенге — батыр,

¹ З. Нури. «Ел буге яз». Татарстан китап нәшрияты. Казан, 1958 ел, 106 бит. Бәясә 1 сум 30 тиен.

ямьле, көлөч коммунизм төзүчөлөр
язы. Менэ «Карурманнар өсте күк-
селлэнде» дигән шигырь. Монда яз
күренешләр хезмәт белән нык бай-
ләнеп бирелә:

Фермаларда атлар кешнәвендә
Ниндидер бер күркәм көрлек бар.
Буразналар тиздән түшәләр дә
Жир куенына төшәр орлыклар. (31 бит).

«Булсын иде жыр да шулай» ди-
гән шигырь дә язның матур итеп
таң сызуын, бөрә булып ачылуын,
тамчы булып тамуын күз алдына
китерә.

Шагыйрь жырның да шулай яз
шикелле хезмәт остасы булуын тели.
Бу фикергә кушылмыйча мөмкин тү-
гел. Жыр, әгәр дә ул чын жыр бул-
са, безне дәртле хезмәткә, батырлык-
ка өндәргә тиеш.

Жыентыкта тирән хис белән языл-
ган мәхәббәт-сөю лирикасы зур урын
алып тора. «Чулпаным», «Көнлим
сине» кебек шигырьләр шактый неч-
кә тойгы белән сугарылганнар. Чул-
пан бер каравы белән егетне әсир
итә, инде егетнең Чулпан турында
уйламыйча хәле юк:

Уйлыйм сине, якты йолдызым,
Уйлыйм кичен, уйлыйм көндезен,
Өметем син, якин тинем син,
Жырым белән нурым минем син. (63 бит).

Һәм укучылар бу хисләрнең йө-
рәктән чыккан чын, изге хисләр
икәнненә ышана.

Жыентыкта дуслык темасына да
тиешле урын бирелгән. Шагыйрь
дуслык мотивларын чын һәм тирән
тойгыларга нигезләп жырлый.

Чын дуслыкның жирдә зур юлы бар.
Өзә алмас аны дошманнар, —

ди шагыйрь үзенң «Тиммерманс
килгәч» исемле шигырендә. (62 бит).

«Яна уңыш ярышы» дигән шигырь
үзенә бер төрле формада язылган.
Монда туры мәгънәсендә кеше об-
разы юк, ләкин азат жирдә, азат
хезмәт эчендә янган тырыш игенче-
нең эше матур итеп җанландырып
сурәтләнгән:

Мыегын селкеп, бодай
Әйтә кебек арышка:
— Син миннән табәнәк бугай,
Тырыш әйдә, калышма! (60 бит).

Бу юлларны укыганда игенчелә-
ребез өчен горурланып куясың.

«Хәтерлим, әни, хәтерлим» шигы-
ре матур һәм ягымлы итеп язылган.
Шагыйрь әнисен хәтерләү тойгыла-
рын безнең күз алдыбызга җанлы
итеп китереп бастыра. Менә ул, нәни
бала, анасының итәгендә йоклый;
менә ул әнисенең чабуына тотынып,
артыннан няреп йөри; менә ул йок-
лап ята, ә әнкәсе аңа юрган яба;
менә ул, мәтәлчек атып, таудан тә-
гәрәп төшә; менә әнкәсе аның тез
башына кат-кат ямаулык сала...
Болар кемнең башыннан кичмәгән.

Шагыйрь юл йөрүне дә ярата
булса кирәк. «Казан дингезчеләре»,
«Ульяновск пристане», «Нева төне»
исемле шигырьләр шушы фикерне
раслыйлар. Бу шигырьләрнең соң-
гысына аерым туктыйсы килә.

Шагыйрь Ленинградка «таң ал-
дыннан, сәгать бишләрдә» килеп тө-
шә. Көн яктырганны да көтмичә, ул,
тарихның үзен күрү өчен, мәйдан
һәм урамнарны карарга чыгып ки-
тә. Анда ул Европага тәрәзә ачкан
Петр һәйкәлен, үзенң залпы белән
кешелек дөньясында яна эра башла-
нуны белдергән тарихи «Аврора»
крейсерын күрә; Ленин партиясе ил-
нең якты таңын аттыру турында
жырлап үтә. Автор бөек шәһәргә ти-
рән мәхәббәт белән карый.

Монда туды минем яшәү хакым,
Шунда сүнде жилнең зәһәре...
Иделемә минем Нева якин,
Күңелемә — Ленин шәһәре (75 бит).

Шундый матур, сәнгатьчә оста
эшләнгән шигырьләр белән бергә,
жыентыкта, безнең карашка, әле
тиешенчә уйланып һәм эшләнеп үк
житкерелмәгән кайбер урыннар да
очрый.

Зәки Нуринның «Килен белән
кияүгә» исемле шигырендә дә тө-
шенчәләр бутала. Кияүнең кәләше—
кызым, киленнең ире — улым була
бит. Безнең картлар: «Улым, сиңа
әйтәм, киленем, син тыңла» ди.

Уңышлы эсәрләреннән булган
«Булсын иде жыр да шулай» дигән
шигырендә, шагыйрь язга мөрәҗә-
гать итеп:

Сибеп суның иң-иң кирәклесен
Кырлар битен кирәк юарга, — ди (39 бит).

Яңгыр суының кирәклесе, яки ки-
рәксезе булмый. Аның вакытлысы,

яисә вакытсызыгына булырга мөмкин. Шуңа күрә дә Тукайның: «Жил дә вакытында исең, яңгыр да вакытында ява», — дигән юлларын укучы эчке бер канәгатьләнү һәм шатлану белән кабул итә. Керфекле арышлар һәм мыеклы бодайлар өчен вакытында яуган яңгырдан да кирәкле ни бар!

Жыентыкка беренче итеп «Без танышлар түгел...» дигән хат-поэма урнаштырылган.

Бу хатны Көнбатыш Германиянең Оснабрюк шәһәрендә яшәүче бер немец малае язган. Алар Гөлсемнең улы Азат белән фестивалдә танышканнар. Бу малайның да анасы, атасы сугышта үтерелгәч, тол калган. Шушы хәлне белгәч, Гөлсем улына килгән хатка җавапны үзе яза. Ул җавап хатын малайга түгел, ә инде аның анасына яза.

Хат, кайбер урыннарын алмаганда, зур пафос белән язылган. Поэмада сугышка карата көчле нәфрәт һәм ана каршы көрәшкә өндәү төп, нигез урынны алып тора. Сугышка каршы нәфрәт утын үстерүдә шагыйрьнең сурәтләү осталыгы зур роль уйный.

Гөлсем ил чигендә хезмәт итүче ире янына кунакка барган. Менә алар кичен ире белән йөрергә чыкканнар. Ләкин бу жирләр Гөлсемгә таныш Идел буе һәм бөтен яктан тып-тын Идел буе урманнары түгел. Бу чик буе. Монда ниндидер үзгәлек бар. Менә шушы үзгәлекне шагыйрь ике генә юл шигырь белән аңга шактый килеп җитә торган итеп әйтеп бирә:

Урман тып-тын. Сайрар кошлар белән
Дозорныйлар бары тынгысыз.

Әле бу дозорныйлар тынгысызлыгы төннең матурлыгына комачаулык ясый алмый. Бу тынгысызлык совет кешеләренең тынгылыгын саклый.

Таң алдыннан чыклы үлән таптап
Йөрүләре бергә шәп тә соң!..

Нәкъ менә шушы вакытта:

...Сискәндерде кинәт бомба шартлап,
Күкрәп килде кинәт ят ашен.

Менә шулай, Гөлсем үзенең ире командир янында кунакта вакытта,

аның белән «чыклы үлән таптап» таң каршы алганда, фашистлар Германиясе, хыянәтчеләрчә, Советлар Союзына каршы ут ачалар. Йолдызларны каплап бомбалар, «миссер»лар оча, бомбалар, снарядлар ярыла, танклар килә... Менә шушы вакытта Гөлсемнең карары:

Түгелгәнче соңгы тамчы каның
Көрәшергә! — бүтән чара юк.

Шагыйрь дәншәтле сугыш күренешләрен һәм Гөлсемнең авыр кичерешләрен ышанырлык итеп сурәтләгән. Гөлсем кунак түгел инде хәзер, ул безнең солдатларыбызга барлык көчен биреп ярдәм итәргә тырыша, патрон ташый.

Күбекләңә, кайный, ташый елга, —
Әйтерсең лә суны яр кыса.
Кара-каршы килгән ике дөнья
Шул кечкенә ярда тартыша.

Шундый куркынычлы зур күренешне шундый аз сүз белән, оста итеп, укучыларга бирергә теләгән хисләрен үз йөрәге белән кичерә алган шагыйрь генә бирә ала. Биредә осталык турында шик булу мөмкин түгел. Аның сурәтләү осталыгы барлык шигырьләрендә диярлек күренеп тора.

Сугышның беренче көнендә үк Гөлсемнең ире үлә. Без ул батыр командирның исемен дә белә алмый калабыз. Гөлсем үзе, сугышның икенче көнендә аңына килгәч, солдат мәетләрен жыеп йөрүче өч фашистны атып үтерә дә, барлык көч-хәлен жыйнап, урманга кереп китә. Аның урманда бер атна буенча ачлыктан интегеп, сусап йөрүе һәм шул чакта да үзенең туган иле турында уйлавы, кайгыртуы ышанырлык итеп бирелгән.

«Хат-поэма» хезмәт халкының бәхетен, тормышын, сәламәтлеген җимергән сугышка каршы кискен нәфрәт белән язылган. Ләкин аңа эпиграф итеп әсәрнең:

Уттан тагын күрмик дисәң газәп,
Утка каршы корал ала бел, —

дигән юлларын (27 бит) алу дәрәжәс-рәк булыр иде. Болай алганда халыкара татулык саклау һәм сугышка каршы көрәш нигезендә берләшү,

табигый рәвештә, үзеннән-үзе килеп чыга.

Зәки Нуриның бу жыентыгына кергән шигырьләрнең жанр диапазоны шактый киң. Анда, югарыда әйтелгәнчә, сөю һәм мәхәббәт тойгылары, табигать һәм кырлар күренешләре, туган илне саклау һәм сагынып өйгә кайту шатлыгы белән бергә, жырлар һәм мәсәлләр, сатирик һәм юмористик әсәрләр дә бар.

Жыентыкка кергән жырлар арасында «Тәрәзәмне килеп как» дигәне бар. Бу жыр никтер күптән үткән вакытларны хәтерләтә. Күптән инде тормыш юлыннан алып ташланган, яшьләргә изеп килгән иске гореф-гадәтләрнең берсен сагынусыман булып тоела. Күз алдыгызга китергез: революциягә кадәр булган бер татар авылы. Бер капкадан көянтәсен-чиләген иңбашына салып бер яшь кыз чыкты. Ул урам аркылы чыкканда ирләр очрагач, битен бөтенләй япмаса да, яулыгының бер очын авызына капты. Менә ул кыз кичен курка-курка тәрәзә янына килә һәм сөйгән егетке килеп какмасы дип көтеп тора. Бу, хатын-кызларның хокуксызлыгынан килеп чыккан хәлләрнең берсе иде. Хәзерге көндәге, егетләр белән бер колхоз һәм совхозда, бер завод һәм фабрикада эшли, бер клубта кино һәм театр карый һәм драмтүгәрәктә эшли торган кызлар, тәрәзә янында бөрешеп, «Тәрәзәмне килеп как», — дип утыралармыни?

Безгә күкрәк киереп алга бара торган, яңа авыллар һәм яңа шәһәрләр, яңа завод-фабрикалар төзи торган, коммунизмга атлаучы кызлар

егетләрне гәүдәләндергән һәм шулар жырлардай жырлар кирәк. Шагыйрь «бәйрәм саен шигырь язып» чыгарга сүз бирә («Үтенү»). Ләкин бу шигырьләр алга, коммунизмга атлау жырлары булып яңгырарга тиеш. Тәрәзә кагу жырлары болай да күбәеп киттеләр шикелле.

Бу жыентыктагы шигырьләрнең тагын бер үзенчәлегә — аларда төп герой шагыйрь үзе булуында. Ул үзе сөя, үзе жырлый, үзе сәяхәт итә; поэмасындагы баш героинясе булган Гөлсемне дә үзе житәкләп йөртә. Шунлыктан аңа, сурәтләп күрсәтүгә караганда, күбрәк сөйләп бирергә туры килә. Бу хәл шагыйрьне тормышта катнашучы булудан бигрәк, аны тормышны күзәтүче роленә куя. Шагыйрь тормышка чыттан карап торучы түгел. Ул аның актив члены. Шунлыктан, шагыйрьне безнең хезмәт батырларыбыз белән, фермаларда, завод-фабрикаларда да, кара алтын чыгарган жирләрдә дә күрәсе килә. Икенче төрле итеп әйткәндә, Зәки Нури кебек тәҗрибәле һәм моннан күп еллар элек үк инде «Ял иткәндә жырла...» (1944 ел), «Каршылау» (1946 ел) шикелле, идеясе белән туры, әдәби яктан матур эшлängән әсәрләр язган шагыйрьдән укучыларның хезмәт батырларын ешрак гәүдәләндерүен көтәргә хаклары бар.

Татар поэзиясенең соклангыч үрнәкләре бар. Бүгенге көннең поэтик әсәрләренә бая биргәндә аларны искә төшерми мөмкин түгел. Бүгенге көннең һәрбер поэтик әсәре поэзия-безнең тагы да югарырак баскычы булып торырга тиеш.

С. МОРТАЗИН.

ХАЛЫКАРА ХАТЫН-КЫЗЛАР КӨНЕНӘ БАГЫШЛАНГАН КИЧӘ

7 мартта язучыларның Г. Тукай исемендәге клубында Халыкара хатын-кызлар көненә багышланган тантаналы кичә үткөрелде. Кичәгә кадерле кунаклар — өлкән буын шагыйрәләре Гыйффәт туташ (Заһидә Бурнашева), Заһирә Байчуринна, Зәйнәп Бәширова һәм революциягә кадер чыгып килгән «Аң» журналы редакциясендә секретарь булып эшләгән Зәйнәп Хәсәнова катнашты.

Кичәдә Казан дәүләт педагогия институты доценты, филология фәннәре кандидаты Ж. Вәзиева хатын-кыз язучылар ижаты турында кыскача доклад ясады. Язучы Нәкый Исәнбәт, шагыйрә Гыйффәт туташ, Заһирә Байчуринна истәлекләр белән чыктылар. Артистка Рәшидә Жибаншина хатын-кыз язучыларыбызның эсәсләрен башкарды. Шагыйрь Хәсән Туфан туган тел турындагы яңа шигырьләрен укыды.

ЯШЬ ЯЗУЧЫЛАР СЕМИНАРЫ

3 мартта яшь язучыларның чираттагы семинары булып узды. Семинарга чакырылган яшь һәм башлап язучылар драматург Нәкый Исәнбәтнең драма жанрының үзенчәлекләре турындагы докладын тыңладылар. Докладтан соң семинарның проза секциясендә яшь язучы Зиннәт Вәлинең «Эңжә бөртекләре» исемле яңа хикәясә, поэзия секциясендә Питрәч районы газетасы хезмәткәре Рахмай Хисмәтуллинның шигырьләре тикшерелде.

З. Вәлинең хикәясен тикшергәндә Л. Ихсанова, М. Шәрифүллин, И. Нуруллин авторның тормыш тәҗрибәсенә бай булуын, ләкин композиция, портрет өстендә аның әле күп эшләргә тиешлеген күрсәттеләр.

Г. Хужа, И. Юзиев һ. б. лар матургына шигъри парчалар язган Р. Хисмәтуллинның (мәсәлән, «Малай һәм тай», «Чишмә һәм жыр» шигырьләре һ. б.) еш кына абстракциягә бирелүен, характерлы конкрет детальлар табу турында уйланырга тиешлеген айттеләр, киңәшләр бирделәр.

ИЖАТ СЕКЦИЯЛӘРЕНДӘ

24 февральдә Татарстан язучылары союзы каршындагы прозаиклар секциясенен отчет-сайлау жыйыны булып узды. Уты-

рышта Язучылар союзы членнарынан һәм яшь язучылардан 21 кеше катнашты. Секциянең еллык эше турында сөйләүче Ибраһим Гази кыска хикәя жанрына кингә тукталып, яшь язучыларның «Совет әдәбияты» журналында басылган хикәяләренә анализ ясады. И. Гази З. Вәли хикәяләрендә персонажларның кирәктән артык күп булуын, сюжетларындагы беркадәр таркаулыкны, Г. Ахуновның «Юллар чатында» исемле хикәясенен композиция ягынан жыйнаклыгы белән бергә, телендә кайбер житешсезлекләр очравын айтте.

М. Әмир секция членнарының барлык прозаикларының да ижат планнары белән кызыксынавын, секция эшләренен сүлиән баруын тәнкыйть итте.

Әмирхан Еники секциянең яшь язучыларга карата игътибары житезлек булмавын, планда куелган әдәби теоретик мәсьәләләргә күтәрел чыга алмавын айтте. Абдулла Әхмәт секциянең балалар әдәбиятына аз ярдәм итүенә тукталды. Язучылар союзы председателе Афзал Шамов партиянең XXI съезды карарларына җавап итеп бөтен көч белән татар совет прозасын тагын да үстерергә чакырды.

Секциянең яңа бюросына Г. Гобәй, Г. Минский, Ә. Еники, Н. Фәттаһ, С. Сабиров, ә бюро председателе итеп Г. Минский сайланды.

26 февральдә шагыйрьләр секциясенен чираттагы утырышында Сибгат Хәкимнең «Ленин фәрманы белән» исемле яңа поэмасы тикшерелде. Поэма турында фикер алышуларга Салих Баттал, Нәби Дәүли, Әхмәт Исхак, Зыя Мансур, Мостафа Ногман, Әхмәт Юныс, Зәет Мәжитов һ. б. лар катнашты. Барлык чыгып сөйләүчеләр поэмага, киң сулышлы, интернациональ яңгырашлы эсәр дип, уңай бәя бирделәр.

Шагыйрьләр секциясенен шул ук утырышында Самат Шакирның ижаты тикшерелде. Тикшерүгә Шәрәф Мөдәррис, Зыя Мансур, Галимжан Латып, Гали Хужа һ. б. лар катнашты.

КОМПОЗИТОР М. МОЗАФФАРОВНЫҢ ИЖАТ КИЧӘСЕ

Хезмәт Кызыл Байрагы орденлы В. И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан дәүләт университетының Актовый залында 3 мартта татар совет композиторы Мансур Мозаффаров ижатына багышланган зур концерт кичәсе уздырылды. Музыка белгече

Ф. Вәлиеваның кереш сүзеннән соң М. Мозаффаровның музыкаль эсәрләре башкарылды. Концертта жыр белән артистлардан Ф. Насретдинов, М. Рахманкулова, Р. Билалова, И. Шакиров катнашты. Пианистка Е. Соколова һәм яшь скрипач Р. Сәйфуллин композиторның инструменталь эсәрләрен башкарды. Композитор үзе оркестр һәм скрипка өчен яңа язган концерты турында сөйләде, киләчәктәге ижат планнары белән таныштырды. М. Мозаффаровның ижат кичәсе март ахырларында Татарстан язучыларының Тукай исемендәге клубында да үткәрелде.

ХАЛЫК АРТИСТЫ ФОАТ ХАЛИТОВ ЮБИЛЕЕ

РСФСРның һәм Татарстанның халык артисты Фоат Халитовка 50 яшь тулу унае белән 10 мартта Татар дәүләт академия театры бинасында юбилей кичәсе үткәрелде. Кичәдә Фоат Халитовның сәхиә ижаты турында доклад белән Ш. Сарымсаков чыкты, Татарстан культура министрлыгы, Татарстан язучылары союзы һәм башка оешмалар тарафыннан жибәрелгән адреслар һәм котлаулар укылды. Юбияр белән бергә эшләгән А. Абдуллатыйпов Мехкомбинат-эшчеләре коллективының аңа зур бүләгеп тапшырды. Соныннан юбияр катнашы белән уздырылган художество бүлегендә В. Шекспирның «Король Лир», Н. Погодинның «Мылтыклы кеше», Н. Исәнбәтнең «Муса Жәлил» исемле спектакльләреннән өзекләр күрсәтелде.

ӘХМӘТ ЕРИКӘИ ШИГЫРЬЛӘРЕ УЙГУР ТЕЛЕНДӘ

«Дуслык вә мәхәббәт тугрысында» — татар совет шагыйрә Әхмәт Ерикәйнең уйгур телендә басылган жыентыгы энә шулай атала. Жыентыкка авторның йөз иллегә якын шигыре тупланган. Шигырьләренә уйгур теленә Габделкадыйр Зинунов тәржемә иткән.

ТАТАР ЯЗУЧЫЛАРЫ ТУГАНДАШ РЕСПУБЛИКА ЯЗУЧЫЛАРЫ СЪЕЗДЛАРЫНДА

Тажикстан язучылары союзы чакыруы буенча шагыйрь Хәсән Туфан Сталинабад шәһәрендә булды һәм анда тажик язучылары съездына катнашты. Шагыйрь Нури Арсланов язучылар съезды кунагы булып Кыргызстанга, филология фәннәре докторы М. Гайнуллин Казакстанга, драматург Р. Ишморат Украинага барып кайттылар.

Апрель аенда совет жәмәгәтьчеләге атаклы рус язучысы Н. В. Гогольнән тууына 150 ел тулуны кич рәвештә билгеләп үтте. 1 апрельдә Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театрында язучының ижатына багышланган зур кичә уздырылды. Н. В. Гоголь ижаты турында доклад белән филология фәннәре докторы И. Пехтелев чыкты. Яшь тамашачылар театры артистлары Гогольнән «Ревизор» комедиясен күрсәттеләр.

9 апрельдә шул ук театрда атаклы язучы Шәриф Камалның тууына 75 ел тулу унае белән зур кичә үткәрелде. Филология фәннәре кандидаты И. Нуруллин язучының бай ижаты турында сөйләде. Докладтан соң Ш. Камалның «Хажн әфәнде өйләнә» исемле комедиясе уйналды.

СИБГАТ ХӘКИМНЕН МЕХЧЫЛАР БЕЛӘН ОЧРАШУ КИЧӘСЕ

14 апрельдә Казан мехкомбинаты клубында шагыйрь Сибгат Хәким ижатына багышланган әдәби кичә булып узды. Шагыйрьнең ижаты турында кыскача кереш сүзие шагыйрь Зәки Нури сөйләде. Сибгат Хәким кичәгә килгән мехчылар алдында үзенен соңгы елларда язган шигырьләрен укыды, ижат планнары белән уртаклашты. Мехчылар шагыйрьнең эсәрләрен артист А. Арслановның оста башкаруында яратып тыңладылар. Шагыйрь сүзләренә язылган жырларны артистлардан Ф. Насретдинов, М. Булатова, З. Хисмәтуллина, И. Гыйзәтуллин, Ә. Галимова башкарды.

ЯШЬ АВТОРЛАР КИЧӘСЕ

10 апрельдә язучыларының Тукай исемендәге клубында ижат яшьләре кичәсе уздырылды. Бу кичә аеруча жанлы һәм кызыклы үтте. Башта яшь авторлар филология фәннәре кандидаты Хәсән Хәйри докладын тыңладылар. Доклад социалистик реализм методына, шушы мәсьәлә буенча күптән түгел Мәскәүдә булып узган дискуссия йомгакларына багышланган иде. Соныннан яшь һәм башлап язучылардан Н. Мадъяров, Р. Әхмәтжанов, Г. Мөхәммәтшин, Ш. Садретдинов, З. Фариһ, Ә. Рәшитов, Ф. Хисмәтуллин, Р. Зәйнуллин яңа язган шигырьләрен һәм хикәяләрен укыдылар. Яшь композиторлардан М. Яруллин, Н. Зарипова, Р. Лотфуллин, Б. Мөлеков, Ф. Әхмәдиев, Ф. Әхметов, А. Батыршин эсәрләре башкарылды. Кичәдә жыр белән яшь жырчылардан Ә. Афзалова, И. Имашев, И. Сөләйманов, Р. Сәйфуллин катнашты. Клубта яшь язучылар, рәссамнар, композиторлар ижатына багышланган күргәзмә оештырылган иде.

ЭЧТӘЛЕК

С. Хәким. Ленин фәрманы белән. Поэма	3
Г. Ахунов. Хазбулатның яна гадәтләре. Хикәя	11
Ж. Сыздыков Тукайга. Шигырь. З. Мансур тәржемәсе	25
Ю. Окунев. Төнге Казан. Шигырь. Г. Латып тәржемәсе	26
Ф. Хөсни. Энжеле калфак. Хикәя	27

Очерклар

Г. Әмиров Борынгы Смоленск юлында	34
М. Шабай. Куянчы кыз	74
Б. Корбанов. Асылташ	80

Н. В. Гогольнең тууына 150 ел

И. Пехтелев. Гоголь, халыкчанлык һәм әдәбиятта заман темасы турында	86
---	----

Әдәби тәнкыйть

Г. Халит. Әдәби тәнкыйтьбезнең югалмас сәхифәләре	96
---	----

Әдәбият тарихына материаллар

Г. Тукайның моңарчы билгеле булмаган бер рәсеме	112
---	-----

Китап күзәтү

М. Гайнуллин. "Сүнмәс утлар"	113
Н. Юзиев. Әхмәт Исхак мәсәлләре	119
С. Мортазин. Шагыйрьнең яңа жыентыгы	122

Хроника	126
-------------------	-----

Жаваплы редактор — Абдулла Гумеров.

Редколлегия: Ибраһим Гази, Хәсән Хәйри, Сибгат Хәким,
Фатих Хөсни, Нил Юзиев, Габдрахман Әпсәләмов.

Производствого бирелде 6/III-59 ел. Басарга кул куелды 15/IV-59 ел. ПФ 01117. Кәгазь форматы 70x108/16. Учет.-изд. табак 11,05+рәсеме 0,06. Басма табак 8,0(10,96)+рәсеме 0,125(0,17). Табакта 57296 знак. Заказ К-125. Тираж 10707 экз. Бәясе 4 сум.

Татарстан Култура министрлыгы каршындагы нәшрият һәм полиграфия промышленности бүлегенен Камил Якуб исемендәге матбугат комбинатында басылды. Казан, Бауман урамы, 19, 1959 ел.

УКУЧЫЛАР ИГЪТИБАРЫНА!

«СОВЕТ ЭДЭБИЯТЫ»
журналына теләсә кайсы
айдан һәм теләгән айга —
өч, биш, алты, тугыз, ун,
унике айга язылырга
мөмкин. Журналга бар-
лык почта бүлекләрендә
һичбер чикләүсез язы-
лырга була.

Урыннарда теге яки
бу сылтау белән жур-
налга язмасалар, туры-
дан-туры редакциягә хә-
бәр итүегезне үтенәбез.

БЕЗНЕҢ АДРЕС:

*Казань, Баумана, 19, Дом печати,
редакции журнала
„Совет эдэбияты“*

Совет ӘДӘБИЯТЫ

НА ЯЗЫЛЫГЫЗ!

ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАРЫ
СОЮЗЫНЫҢ АЙЛЫК
ӘДӘБИ ҺӘМ ИЖТИМАГИЙ-
ПОЛИТИК ЖУРНАЛЫ

«СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ» журналы киң катлау укучылар өчен чыгарыла. Аңарга күренекле татар язучылары, шагыйрьләре, драматурглары, тәнкыйтьчеләре һәм публицистлары катнаша.

«СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ» журналы битләрендә хәзерге татар әдәбиятының иң яхшы әсәрләре басылып килә. Журнал үзенең укучыларын рус язучыларының, тугандаш халыклар язучыларының, шулай ук халык демократиясе илләре язучыларының яңа әсәрләре белән таныштырып бара. Журналда рус һәм Европа классиклары әсәрләренең яңа тәржемәләре бирелә.

«СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ» журналы битләрендә Татарстанның әдәбиятын, музыка, сынлы һәм театр сәнгатең өйрәнү мәсьәләләренә, татар әдәбияты тарихы мәсьәләләрен яктыртуга, әдәби мирасны туплауга һәм тәнкыйть-библиографиягә киң урын бирелә.

ЖУРНАЛГА ЯЗЫЛУ БӘЯСЕ:

12 айга — 48 сум, 6 айга — 24 сум,

3 айга — 12 сум, аерым саны — 4 сум.

«СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ» журналы Бөтенсоюз каталогына кертелде һәм аңа Советлар Союзының барлык элементә бүлекләрендә һәм «Союзпечать»нең барлык бүлекләрендә чикләүсез язылырга мөмкин. Журналга мондый адрес белән дә язылып була:

Казань, Университетская, 2.

«Союзпечать»нең өлкә бүлеге.

«СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ» журналына язылыгыз!

*Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал*

СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ

(Советская литература)

ОРГАН СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ ТАТАРИИ